

4 КИЇВ-1984

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін — творець партії нового типу
- Втілення в життя ленінських ідей про соціалістичну дисципліну праці
- Історичне значення ленінської концепції організації сільської бідноти як передумови формування класу колгоспного селянства
- Сучасність у світлі ленінського вчення про війну і мир
- Ленін про роль періодичної преси в революційному перетворенні суспільства
- Ленінська критика бернштейніанства сучасність
- Провідна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні.
- Про ленінську методологію дослідження історії політичних партій Росії
- Ленінський метод статистичних групувань у процесі аналізу земських джерел

РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4(277), апрель, 1984. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (277)

КВІТЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

До 114-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Зашкільняк П. С. (*Львів*). В. І. Ленін — творець партії нового типу 5
Кондрацький А. А. Втілення в життя ленінських ідей про соціалістичну дисципліну праці 15
Березовчук М. Д. Історичне значення ленінської концепції організації сільської бідноти як передумови формування класу колгоспного селянства 22
Хворостяний І. М. Сучасність у світлі ленінського вчення про війну і мир 34
Солдатенко В. Ф., Гошуляк І. Л. В. І. Ленін про роль періодичної преси в революційному перетворенні суспільства 46
Нагорна Л. П. Ленінська критика бернштейніанства і сучасність 58

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Сиволоб Ю. В. Провідна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні 70

Методологія та методика історичних досліджень

- Кураєв І. Ф. До питання про ленінську методологію дослідження історії політичних партій Росії 81
Зубко А. М. Ленінський метод статистичних групувань у процесі аналізу земських джерел 90

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів

- Комаренко Т. О. Участь колективів промислових підприємств УРСР і братніх республік у соціалістичному змаганні (1971—1980 рр.) 98
Склярченко А. Є. Про участь науковців АН УРСР у спорудженні новобудов Сибіру та Далекого Сходу (1971—1980 рр.) 102
Гемаїлова С. П. (*Самарканд*), Хасанова С. Х. (*Самарканд*). Послідовники П. Ангеліної в Узбекистані 106

*

Трибуна молодого автора

Кокошко А. О. В. І. Ленін про фактори зростання продуктивності праці в умовах соціалізму	114
Перепелиця Г. М. (Кіровоград). Участь учнівської молоді Кіровоградщини в сільськогосподарських роботах	121

НАШ КАЛЕНДАР

Савичев М. П. 50-річчя встановлення звання Героя Радянського Союзу	125
Пиріг Р. Я. А. С. Бубнов (До 100-річчя з дня народження)	131

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Калакура Я. С., Рогожа М. М. (Кіровоград). Партійне керівництво культурним будівництвом на Україні в умовах розвинутого соціалізму	135
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Сарбей В. Г. Іх надихав великий Ленін	143
Терещенко Г. І. (Одеса), Скрипник М. О. (Одеса). Видатна подія в історії партії	144
Санцевич А. В. Про дослідження ленінської теоретичної спадщини	145
Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Торжество ленінської національної політики КПРС	148
Парієнко Г. К. (Одеса). На чолі трудящих мас	149
Івасюта М. К. (Львів). Актуальні завдання радянської школи	151
Голуб В. Й. Важливий фактор соціального прогресу	152
Антонюк С. М., Замлинський В. О. З історії інтернаціональних зв'язків	153
Кульчицький С. В. Всупереч вимислам	155
Калашников В. М. (Дніпропетровськ). Дослідження класової природи буржуазної демократії	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Данилюк Ю. З. Вшанування доктора історичних наук Є. М. Скляренка з нагоди його 60-річчя	159
Чумак В. А. захист докторської дисертації Д. П. Григоровичем	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 114-летию со дня рождения В. И. Ленина

Зашкильняк А. С. (<i>Львов</i>). В. И. Ленин — создатель партии нового типа	5
Кондрацкий А. А. Воплощение в жизнь ленинских идей о социалистической дисциплине труда	15
Березовчук Н. Д. Историческое значение ленинской концепции организации сельской бедноты как предпосылки формирования класса колхозного крестьянства	22
Хворостяный И. М. Современность в свете ленинского учения о войне и мире	34
Солдатенко В. Ф., Гошуляк И. Л. В. И. Ленин о роли периодической прессы в революционном преобразовании общества	46
Нагорная Л. А. Ленинская критика бернштейнианства и современность	58

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Сиволоб Ю. В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании	70
--	----

Методология и методика исторических исследований

Курас И. Ф. К вопросу про ленинскую методологию исследования истории политических партий России	81
Зубко А. Н. Ленинский метод статистических группировок в процессе анализа земских источников	90

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов

Комаренко Т. А. Участие коллективов промышленных предприятий УССР и братских республик в социалистическом соревновании (1971—1980 гг.)	98
Склярченко А. Е. Об участии ученых АН УССР в сооружении новостроек Сибири и Дальнего Востока (1971—1980 гг.)	102
Исмаилова С. П. (<i>Самарканд</i>), Хасанова С. Х. (<i>Самарканд</i>). Последователи П. Ангелиной в Узбекистане	106

Трибуна молодого автора

Кокорко А. О. В. И. Ленин о факторах роста производительности труда в условиях социализма	114
Перепелица Г. М. (<i>Кировоград</i>). Участие учащейся молодежи Кировоградской области в сельскохозяйственных работах	121

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Савичев Н. П. 50-летие учреждения звания Героя Советского Союза	125
Пирог Р. Я. А. С. Бубнов (К 100-летию со дня рождения)	131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Калакура Я. С., Рогожа М. М. (<i>Кировоград</i>). Партийное руководство культурным строительством на Украине в условиях развитого социализма	135
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Сарбей В. Г. Их вдохновлял великий Ленин	143
Терещенко Г. И. (<i>Одесса</i>), Скрипник Н. А. (<i>Одесса</i>). Выдающееся событие в истории партии	144

Санцевич А. В. Об исследовании ленинского теоретического наследия . . .	145
Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Торжество ленинской национальной политики КПСС	148
Париенко Г. К. (<i>Одесса</i>). Во главе трудящихся масс	149
Ивасюта М. К. (<i>Львов</i>). Актуальные задачи советской школы	151
Голуб В. И. Важный фактор социального прогресса	152
Антонюк С. Н., Замлинский В. А. Из истории интернациональных связей	153
Кульчицкий С. В. Вопреки вымыслам	155
Калашников В. М. (<i>Днепропетровск</i>). Исследования классовой природы буржуазной демократии	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Данилюк Ю. З. Чествование доктора исторических наук Е. М. Скляренко в связи с его 60-летием	159
Чумаков В. А. Защита докторской диссертации Д. П. Григоровичем	159

До 114-річчя з дня народження В. І. Леніна

П. С. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів)

В. І. ЛЕНІН — ТВОРЕЦЬ ПАРТІЇ НОВОГО ТИПУ

В. І. Ленін першим серед марксистів виявив неспроможність соціал-демократичних партій старого типу очолити боротьбу робітничого класу і з середини дев'яностих років минулого століття, долаючи опір російських та західноєвропейських опортуністів, почав закладати «...основи масової партії революційного пролетаріату в Росії»¹.

Процес об'єднання марксистських організацій країни завершився на II з'їзді РСДРП. «На історичну арену вийшла партія нового типу — партія робітничого класу, партія наукового комунізму, партія соціалістичної революції і комуністичного творення»². З'їзд дав світові більшовизм як течію політичної думки, закріпив, розширив і поглибив ленінський етап у розвитку марксизму.

Більшовицька партія створювалася в переломний період світової історії. Протягом трьох десятиріч після Паризької Комуні капіталізм розвивався у порівняно спокійних умовах і на рубежі двох століть швидко переріс у свою останню, імперіалістичну стадію. Імперіалізм до краю загострив усі суперечності, властиві світовій капіталістичній системі. Епіцентром найбільш різких соціальних контрастів стала Росія. Тут, як у жодній іншій країні світу, тісно перепліталися економічні, соціально-політичні та національні суперечності. Нещадної експлуатації зазнавали робітники, яких притісняли не тільки «свої», а й іноземні капіталісти. Все це прискорювало зростання політичної свідомості пролетаріату, викликало небувале піднесення класової боротьби, яка за своїми масштабами і змістом набувала загальнонаціонального характеру. «Робітники, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — потяглися до спільної боротьби, до свободи і до соціалізму»³. В Росію перемістився центр світового революційного руху.

В цей час партії II Інтернаціоналу дедалі більше втрачали колишні позиції, ставали реформістськими, не здатними до революційних дій та соціальних перетворень. За словами В. І. Леніна, цей тип партій «...пережив себе»⁴. Створення партії нового типу в країні, де робітничий клас на початку 1903 р. вже проявив себе класом «для себе», усвідомив свої політичні завдання в загальнонаціональному масштабі, ставало найважливішим і водночас найскладнішим завданням російських революційних соціал-демократів.

В. І. Ленін науково обґрунтував життєву необхідність для пролетаріату справді революційної партії і очолив боротьбу за її створення. Зародком такої партії став організований ним у 1895 р. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». I з'їзд РСДРП, що

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 14.

² Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

³ Ленін В. І. Перше травня.— Повне збір. творів, т. 8, с. 175.

⁴ Ленін В. І. Що ж далі?: (Про завдання робітничих партій щодо опортунізму і соціал-шовінізму).— Там же, т. 26, с. 105.

відбувся у Мінську в березні 1898 р., зробив спробу продовжити справу, розпочату під керівництвом В. І. Леніна «Союзом боротьби», однак об'єднати всі соціал-демократичні організації в одну партію він не зміг. Потрібно було три роки впертої боротьби В. І. Леніна та створеної ним газети «Искра» для того, щоб подолати ідейні розбіжності, організаційну розпорошеність і на цій основі створити справді революційну партію наукового комунізму. На бік «Искры», за словами В. І. Леніна, став увесь цвіт свідомого пролетаріату країни⁵, її багатогранна діяльність становила по суті четвертий період в історії російської соціал-демократії⁶.

Вирішальну роль у становленні ідейної та організаційної єдності російської соціал-демократії відіграла політична й організаторська діяльність В. І. Леніна, його видатні праці «Завдання російських соціал-демократів», «Що робити?», «Лист до товариша про наші організаційні завдання», більшість передових та статті з питань партійного будівництва в «Искре». Неминуше значення мали доповіді та виступи Володимира Ілліча, його листування з місцевими соціал-демократичними організаціями. Саме в цих працях і документах він розгромив ідейно та відсік організаційно «економізм» як головну перешкоду на шляху до створення партії, розробив план та обґрунтував ідейні, організаційні й політичні принципи її побудови.

Цим були створені необхідні умови для скликання II з'їзду РСДРП, передбачені ленінським планом побудови марксистської партії в Росії.

Утворений у листопаді 1902 р. в Пскові Оргкомітет практично підготував скликання II з'їзду РСДРП, на якому була створена партія. З'їзд тривав з 30 липня по 23 серпня 1903 р. і проходив спочатку в Брюсселі (13 засідань), а потім у Лондоні (24 засідання). Зміна місця роботи з'їзду пояснювалася посиленням стеснення за його делегатами з боку російських та бельгійських агентів розшукової поліції. В цілому ж з'їзд працював 21 день. За цей час відбулося 37 засідань⁷.

Право взяти участь у роботі з'їзду дістали представники лише тих організацій РСДРП, які вели активну революційну роботу протягом не менш як одного року до з'їзду⁸. Географічно на ньому «...була представлена вся Росія, від крайнього Півдня до Півночі, від Заходу... аж до Іркутська і Чити»⁹. В роботі з'їзду взяли участь 43 делегати від 26 організацій, у тому числі від 7 соціал-демократичних організацій України. З 51 вирішального голосу, який був у розпорядженні делегатів, прихильники В. І. Леніна, або «тверді» іскрівці мали 24 голоси, прихильники Мартова, або «м'які» іскрівці — 9 голосів, 10 голосів належало делегатам, які вагалися (т. зв. «болоту») і 8 голосів — відвертим противникам «Искры» (3 «економістам» і 5 бундівцям). Головне завдання з'їзду, писав пізніше В. І. Ленін, полягало «у створенні *справжньої* партії на тих принципових і організаційних началах, які були висунуті і розроблені «Искрой»¹⁰.

Неоднорідність складу з'їзду, різні точки зору на політичний характер партії, її практичну діяльність викликали гостру боротьбу при обговоренні майже всіх питань порядку денного. Відверто опортуністична частина делегатів («економісти» та бундівці), а також центристи при підтримці нестійких іскрівців (Мартов і його прихильники) всіляко на-

⁵ Див.: Ленін В. І. Соціалізм і війна: (Ставлення РСДРП до війни).— Там же, с. 324.

⁶ Див.: Доклад большевиков международному социалистическому конгрессу в 1904 году.— М., 1963, с. 39.

⁷ Див. детальніше про з'їзд: Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Второй съезд РСДРП и его историческое значение.— Киев, 1983, с. 53.

⁸ Второй съезд РСДРП. Протоколы.— М., 1959, с. 706.

⁹ Доклад большевиков международному социалистическому конгрессу..., с. 62.

¹⁰ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: (Криза в нашій партії).— Повне збір. творів, т. 8, с. 187.

падали на ідейні, організаційні й політичні принципи партії, розроблені В. І. Леніним, намагалися будь-що нав'язати з'їздові зразки західноєвропейського соціал-демократизму. Потрібна була виняткова твердість В. І. Леніна та його прихильників, щоб забезпечити перемогу ідей революційного марксизму над дрібнобуржуазним опортунізмом. У цьому зв'язку доречно навести слова Н. К. Крупської, яка, згадуючи про стиль роботи Володимира Ілліча, писала: «...Він надавав партійним з'їздам винятково великого значення; він вважав, що партійний з'їзд — це вища інстанція, на з'їзді повинно бути відкинуто все особисте, ніщо не затушоване, все сказане відверто»¹¹. Саме такий стиль діяльності успадкувала й ленінська партія.

Заслухавши доповідь Організаційного Комітету, з'їзд приступив до розгляду питання про місце Бунду в партії. Воно набувало особливо важливого значення у зв'язку з тим, що бундівці ще до з'їзду стали на шлях сепаратизму і прийняли рішення про входження в РСДРП лише на федеративних засадах. Таке рішення суперечило принципу інтернаціональної, централізованої побудови партії. В. І. Ленін різко виступив проти федералістських устремлінь Бунду. Він заявив, що «...не можна приступити до дружньої роботи з'їздові, не усунувши цих незгод»¹². З'їзд рішуче засудив націоналістичні домагання представників Бунду. Федеративний принцип побудови партії був відхилений 46 голосами проти 5 бундівців¹³.

Одним з найважливіших завдань з'їзду було прийняття Програми партії, проект якої виробила редакція «Искры». Однак через обструкції з боку антискрівців у питаннях про порядок денний та регламент роботи з'їзду, обговорення проекту Програми розпочалося лише на восьмому засіданні. В ході його розгорілася принципова боротьба. Проти основних положень проекту виступили «економісти» Мартинов і Акімов, підтримані бундівцями. Вони відкидали ленінську ідею про внесення соціалістичної свідомості в робітничий рух, заперечували роль партії як сили, що втілює з'єднання соціалізму з цим рухом. З'їзд не погодився з їх доказами, а також відхилив спробу Акімова ревізувати положення марксизму про абсолютне й відносне зубожіння пролетаріату за капіталізмом на тій підставі, що, мовляв, у сучасну епоху, навпаки, відбувається поліпшення матеріального становища робітників. Теза про зубожіння трудящих за капіталізмом була збережена у прийнятій Програмі партії.

Єдиним фронтом ополчилися опортуністи проти основного програмного положення — про диктатуру пролетаріату. Це не було випадковістю. Ідея диктатури пролетаріату була великим відкриттям марксизму, головним у його вченні. На противагу їй опортуністи висували тезу про те, що в жодній з програм шести західноєвропейських соціалістичних партій не було й мови про диктатуру пролетаріату, що в міру розвитку капіталізму класові суперечності пом'якшуються і неминуче ведуть «до класового миру», що диктатура робітничого класу несумісна з демократією. Троцький пішов ще далі і заявив, нібито дискусія про диктатуру пролетаріату не має ніякого сенсу, оскільки її встановлення буде можливим лише тоді, коли робітничий клас стане більшістю нації, зіллється з партією. По суті Троцький також заперечував ідею диктатури пролетаріату.

У своєму виступі на захист положення про диктатуру робітничого класу В. І. Ленін розглядав її як один з найважливіших засобів перетворення суспільства на соціалістичних засадах. «Питання про диктатуру пролетаріату, — писав він пізніше, — поставлене в цій програмі

¹¹ Крупська Н. К. Спогади про Леніна. — К., 1959, с. 71.

¹² Ленін В. І. Промови при обговоренні порядку денного з'їзду, 18 (31) липня: Н з'їзд РСДРП, 17 (30) лип. — 10 (23) серп. 1903 р. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 250.

¹³ История Коммунистической партии Советского Союза. В шести томах. — М., 1964, т. 1, с. 454 — 455.

(прийнятій II з'їздом РСДРП.— П. 3.) ясно і виразно, притому поставлене саме у зв'язку з боротьбою проти Бернштейна, проти опортунізму»¹⁴. Більшовицька партія була єдиною в II Інтернаціоналі, яка твердо й послідовно відстоювала у боротьбі з ревізіонізмом ідею диктатури пролетаріату, виступала проти «класової гармонії» праці і капіталу. Історія повністю спростувала тезу опортуністів про «трансформацію капіталізму». Це змушений був визнати й XVI конгрес Соцінтернау, що відбувся у квітні 1983 р. в Португалії¹⁵.

В. І. Леніну та його однодумцям вдалося відстояти це принципове положення. У Програмі партії було записано, що необхідною умовою соціалістичної революції «...є диктатура пролетаріату, тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дасть йому змогу придушити будь-який опір експлуататорів»¹⁶. Побудова розвинутого соціалізму в СРСР, весь хід світового революційного процесу наочно довели, що шлях до суспільства без експлуатації лежить тільки через соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату з урахуванням особливостей і специфічних умов розвитку кожної країни.

Виступали опортуністи й проти аграрної частини партійної Програми, викладеної у брошурі В. І. Леніна «Відповідь на критику нашого проекту програми»¹⁷, що була представлена на з'їзді як доповідь з даного питання. В ній Володимир Ілліч обгрунтував необхідність підтримки партією боротьби селянства проти залишків кріпосництва, залучення селян до активної участі в революції на боці пролетаріату. «Уся наша аграрна програма, — писав він, — має на меті знищення кріпосницьких і станових традицій в галузі аграрних відносин, а для такого знищення можна апелювати тільки до нижчого стану, до пригноблених цими залишками кріпосного порядку»¹⁸. Центрист Махов намагався заперечити аграрну частину програми на тій підставі, що селянство, мовляв, є реакційною силою і революція з його участю «буде вже не революція, а реакція»¹⁹.

У жорсткій боротьбі з опортуністами ленінці відстояли аграрну програму, і вона була прийнята з'їздом більшістю в 38 голосів. Це була широка програма залучення селян до революційної боротьби, якої не мала жодна соціалістична партія Європи. Вона відкидала також утопічні наміри есерів використати як союзника селян у наступній революції дрібну буржуазію, а не робітничий клас.

Серйозні дискусії виникли при обговоренні національного питання у Програмі РСДРП, яке для такої багатонаціональної країни, як Росія, мало особливе значення. В. І. Ленін ще до з'їзду у статтях «Національне питання в нашій програмі», «Про маніфест «Союзу вірменських соціал-демократів» виробив основні положення партійної Програми з національного питання — про цілковиту рівноправність націй, про визнання за ними всіма права на самовизначення, про обласне самоврядування. Програма передбачала залучення народів усіх національностей до боротьби проти самодержавства, великодержавного шовінізму та націоналізму буржуазії національних країн.

Проти ленінської програми з національного питання виступили бундівці, які намагалися замінити вимогу права націй на самовизначення вимогою культурно-національної автономії, наполягали на федеральній побудові партії. Помилкову позицію в даному питанні зайняли також представники польської соціал-демократії, які заявили, що ви-

¹⁴ Ленін В. І. До історії питання про диктатуру. (Замітка).— Повне збір. творів, т. 41, с. 351.

¹⁵ Правда, 1983, 10 мая.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978, т. 1, с. 60.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 207—221.

¹⁸ Там же, с. 209.

¹⁹ Второй съезд РСДРП: Протоколы, с. 225.

мога права на самовизначення піде лише на користь польській націоналістичній буржуазії. Не підтримані з'їздом, польські делегати покинули його, залишивши заяву, в якій пропонувалося замінити в Програмі пункт про право націй на самовизначення іншим, що по суті був ідентичним вимозі культурно-національної автономії.

З'їзд відкинув націоналістичні домагання бундівців та помилкові вимоги польських соціал-демократів і прийняв ленінські положення Програми з національного питання, висловився за інтернаціональний принцип побудови партії. Це рішення мало величезне значення для виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. «Тільки право на самовизначення,— підкреслював у доповіді «Шістдесят років РСРС» Ю. В. Андропов,— могло бути ідейно-політичною основою добровільного згуртування всіх націй у боротьбі за повалення царизму, за створення нового суспільства»²⁰.

Після тривалих дискусій з'їзд прийняв іскрівську Програму РСДРП голосами всіх делегатів при одному, який утримався (Акімов). Це була справді революційна Програма партії нового типу, партії наукового комунізму, видатний документ творчого марксизму. В ній формулювалися як найближчі політичні завдання РСДРП — повалення самодержавства і проголошення демократичної республіки (програма-мінімум), так і її наступна мета — здійснення пролетарської революції і встановлення політичного панування робітничого класу (програма-максимум). «Приймаючи першу Програму на II з'їзді в 1903 році, більшовицька партія кликала робітничий клас, усіх трудящих Росії на боротьбу за повалення царського самодержавства, а потім — буржуазного ладу і встановлення диктатури пролетаріату»²¹. З'їзд відзначив велику заслугу редакції «Искры» у виробленні проекту Програми, висловив їй подяку і проголосив газету Центральним Органом РСДРП.

Програма стала міцним фундаментом ідейної та організаційної єдності партійних рядів, основою для вироблення стратегії і тактики РСДРП в революції. З'їзд прийняв важливі рішення з питань тактики — про ставлення до лібералів, про соціалістів-революціонерів, про політичні демонстрації, про професійну боротьбу, про ставлення до молоді, що вчиться, та ін. При цьому він виходив з програмної вимоги партії, згідно з якою «РСДРП підтримує всякий опозиційний і революційний рух, спрямований проти існуючого в Росії суспільного і політичного порядку, рішуче відкидаючи в той же час усі ті реформаторські проекти, що зв'язані з будь-яким розширенням або зміцненням поліцейсько-чиновницької опіки над трудящими класами»²².

Щоправда, в питанні про ставлення до ліберальної буржуазії з'їзд не виявив єдності поглядів. Зокрема, Мартов та інші захищали проект резолюції Потресова, в якому передбачалося укладення угод з лібералами, і виступали проти проекту резолюції Плеханова, підтриманого В. І. Леніном, де містилися визначення класової суті буржуазного лібералізму та заклик викривати перед пролетаріатом обмеженість і недостатність буржуазного руху, антиреволюційний і проти-пролетарський характер лібералізму²³. Однак обидва проекти набрали однакову кількість голосів і були прийняті з'їздом.

В резолюції «Про соціалістів-революціонерів» було дано чітку класову характеристику есерівського руху, що являв собою суміш ідей ліберального народництва та революційного авантюризму. Критикуючи програмні настанови есерів, В. І. Ленін ще в 1902 р. писав про «...цілковиту теоретичну безпринципність і хиткість...» соціалістів-революціо-

²⁰ Андропов Ю. В. Шістдесят років РСРС.— К., 1982, с. 4.

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1977, с. 4.

²² КІРС в резолюціях..., т. 1, с. 64—65.

²³ Див.: Там же, с. 70—71.

нерів, а також про їх уміння прикривати цю хиткість потоком слів²⁴. З'їзд засудив есерівську тактику терору та будь-які спроби об'єднання з ними і визнав можливими лише часткові угоди соціал-демократичних комітетів з есерами на умовах, вироблених ЦК РСДРП, і під його контролем.

У проекті резолюції про демонстрації, написаному В. І. Леніним, партійним комітетам рекомендувалося спрямовувати максимум зусиль на залучення найширших мас робітників до участі в демонстраціях, а також «...всебічно обговорити питання про підготовку збройного повстання і старатися всіма силами поширювати в робітничих масах переконання в необхідності та неминучості повстання»²⁵. Ленінські ідеї про масштаби і зміст демонстрацій були покладені в основу відповідної резолюції.

Резолюції з'їзду «Про професійну боротьбу» та «Про ставлення до молоді, що вчиться», передбачали партійне керівництво робітничим і молодіжним рухом, застерігали від його дроблення. У першій з них говорилося, що «...завданням РСДРП в галузі професійного руху є керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці і агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставить перед професійним рухом законодавство російського самодержавства, одним словом — об'єднання часткових сутичок окремих груп робітників в одну організовану боротьбу класу»²⁶. У другій резолюції містився заклик до молоді вивчати марксизм, історію російського та міжнародного революційного руху, досвід боротьби з опортунізмом. «...При переході до практичної діяльності,— радив молоді з'їзд,— заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»²⁷.

Ці та інші рішення з'їзду, прийнята ним Програма РСДРП мали велике значення для наступної розробки В. І. Леніним стратегії і тактики партії на демократичному і соціалістичному етапах революції в Росії.

На з'їзді вирішувалося також питання про організаційну побудову РСДРП, а саме: якій їй бути — організаційно розпливчатою, аморфною чи централізованою дисциплінованою, партією односторонців, що діють заодно. Дещо пізніше В. І. Ленін писав з цього приводу: «Єдність у питаннях програми і в питаннях тактики є необхідна, але ще недостатня умова партійного об'єднання, централізації партійної роботи... Для цього останнього необхідна ще єдність організації, немислима в кількох-небудь вирослій з рамок сімейного гуртка партії без оформленого статуту, без підпорядкування меншості більшості, без підпорядкування частини цілому»²⁸.

Обговорення організаційних питань, доповіді та написаного В. І. Леніним проекту Статуту партії і, зокрема, його першого параграфу вилалося в гостру боротьбу між прихильниками партійності (В. І. Ленін і тверді іскрівці) та дрібнобуржуазного автономізму (Мартов і його нечисленні прибічники). У проекті Статуту йшлося про зовсім новий тип партії — партії наукового комунізму, авангарду робітничого класу, нерозривно зв'язаної з масами, про з'єднання в її повсякденній роботі теорії і практики та непримиренність до будь-яких проявів опортунізму, про інтернаціоналізм у її будові та практичній діяльності.

Обґрунтування В. І. Леніним організаційних основ партії було но-

²⁴ Див.: Ленін В. І. Революційний авантюризм.— Повне зібр. творів, т. 6, с. 354.

²⁵ Ленін В. І. Проект резолюції про демонстрації: Проекти резолюцій до II з'їзду РСДРП.— Там же, т. 7, с. 239.

²⁶ КПРС в резолюціях..., т. 1, с. 73.

²⁷ Там же, с. 75.

²⁸ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Повне зібр. творів, т. 8, с. 358—359.

вим словом у марксистському вченні і мало тим більше значення, що книжка Е. Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії», яка вийшла в 1899 р., внесла значне сум'яття в ряди європейських соціал-демократів, посіяла сумнів у правильності обраного шляху. Навіть Р. Люксембург не погоджувалася з ленінськими положеннями, висунутими у доповіді та проекті Статуту на II з'їзді РСДРП. Партія нового типу відмовлялася від колективного членства в організації, від реформізму в політиці і соціал-демократизму в тактиці та ідеології. У практичній діяльності вона ставала на шлях поєднання інтернаціональних устремлінь і національних особливостей історичного розвитку нації і народностей, виступала як вища форма класової організації пролетаріату і всіх трудящих.

При обговоренні ленінського проекту Статуту РСДРП нестійкі іскривці на чолі з Мартовим об'єдналися з антиіскривцями та центристами. Одержавши внаслідок цього деяку перевагу в ході голосування (28 проти 22 при 1, що утримався), вони провели перший параграф у формулюванні Мартова, згідно з яким членом партії мав право вважати себе кожний бажуючий. Виступаючи в процесі обговорення проекту Статуту, В. І. Ленін рішуче заявив: «Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище,— і через те я проти формулювання Мартова»²⁹.

Обговорення Статуту викликало серйозні незгоди в середовищі іскривців, які ще більше посилилися через розходження в програмних і тактичних питаннях і згодом призвели до розколу РСДРП. Гостра боротьба за ленінський проект Статуту відбивала тенденцію до відбору в партію найбільш переконаних, передових робітників та до недопущення в її лави випадкових, ідейно нестійких елементів. У цілому з'їзд прийняв ленінський проект Статуту, за винятком першого параграфа, який уже на черговому, третьому з'їзді РСДРП був замінений і викладений у ленінському формулюванні, що вимагало від членів партії дотримання таких триєдиних обов'язків: визнання Програми та Статуту партії, участь у роботі однієї з її організацій, сплату партійних внесків.

Питання про тип та організаційні принципи побудови партії і досі залишаються предметом гострої ідейної боротьби у міжнародному масштабі. Атаку на більшовицькі організаційні засади веде багато буржуазних істориків, насамперед їх реакційна частина. Так, Е. Фішер, Л. Шапіро, Б. Мейснер, Р. Маурах всіляко намагаються приписати значення цих засад, поширюють ідеї про доцільність «розмивання» пролетарського складу комуністичних і робітничих партій, ослаблення їх політичного та організаційного впливу на зростання робітничого руху. Е. Фішер, наприклад, пропонує об'єднати різномірні елементи «з марксистів і немарксистів, з комуністів і соціал-демократів, з католиків і протестантів»³⁰. Тут неважко побачити пряму аналогію з позицією меншовиків-ліквідаторів, які заявляли про необхідність скликати робітничий з'їзд і утворити безпартійну партію, тобто ліквідувати РСДРП шляхом її поступового класового розмивання.

Прийняття Статуту РСДРП поклато край організаційній роздробленості та гуртковщині в партії. З'їзд розпустив опортуністичну групу «Борьба», а також «Союз російських соціал-демократів за кордоном», що сповідали ідейно розгромлений «економізм». Єдиною партійною організацією за кордоном була визнана «Закордонна ліга російських революційних соціал-демократів» з наданням їй прав місцевого комітету.

²⁹ Ленін В. І. Промови і виступи при обговоренні Статуту партії, 2 (15) серп.: II з'їзд РСДРП, 17 (30) лип.—10 (23) серп. 1903 р.—Повне збір. творів, т. 7, с. 277.

³⁰ Цит. за: Косовський А. П. II съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение.—В кн.: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 75-летию II съезда РСДРП и 60-летию I съезда Компартии Украины. К., 1978, с. 3.

З'їзд відкинув як шкідливий справі робітничого класу федералізм Бунду, його націоналістичні домагання визнати цю організацію єдиним виразником інтересів єврейського пролетаріату. Після цього п'ять бундівців залишили з'їзд. За ними пішли й два «економісти», що представляли розпущений ним «Союз російських соціал-демократів за кордоном». Це посилювало революційну частину з'їзду.

Гостра боротьба розгорнулася при виборах центральних органів партії (ЦК і ЦО), від складу яких залежало закріплення і втілення в життя прийнятих з'їздом партії програмних, тактичних і організаційних рішень, практична діяльність РСДРП. В. І. Ленін, більшість делегатів вважали, що до складу Центрального Комітету та Центрального Органу повинні бути обрані дієздатні партійні працівники. З шести колишніх редакторів пропонувалося обрати трьох — Леніна, Плеханова, Мартова. З цим спочатку погоджувалися всі іскрівці, але потім Мартов змінив свою позицію і почав вимагати обрання колишньої шестірки редакторів.

В результаті непримиренної сутички між партійністю та дрібнобуржуазною обивательщиною більшістю голосів до ЦО («Искры») були обрані В. І. Ленін, Г. В. Плеханов та Ю. О. Мартов, а до ЦК — Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік і В. О. Носков. Г. В. Плеханова було обрано головою Ради партії. З'їзд закріпив перемогу ленінських принципів партійності, визначив вододіл між революційною та опортуністичною частинами РСДРП, привів до фактичного утворення двох партій — більшовицької і меншовицької. Все найкраще, найсвітліше і найгероїчніше, що було в робітничому класі, його наймужніші, беззавітно віддані справі народу сини, найхоробріші білці революції об'єдналися в рядах ленінської партії³¹.

Буржуазні автори намагалися і продовжують намагатися спотворити історію більшовизму, суть незгод, що виникли на з'їзді. З цією метою вони беруть на озброєння меншовицько-троцькістські догми, доповнені власними вигадками про те, що, мовляв, розкол РСДРП був потрібний для «контролю над соціал-демократичним рухом», про «випадковість перемоги ленінців на з'їзді», зображують мартовців «прихильниками демократії», а більшовиків її «противниками». Деякі фальсифікатори умудряються навіть твердити про якесь «захоплення більшовиками влади в партії» і т. д.

Безглуздість подібних «вправ» давно викрита В. І. Леніним, радянською історіографією. «Наш партійний з'їзд, — писав Володимир Ілліч, — був єдиним у своєму роді, небаченим явищем в усій історії російського революційного руху... Свіжий вітер відкритої вільної боротьби перетворився у вихор. Цей вихор змів — і прекрасно, що змів! — всі і всілякі рештки всіх без винятку гуртківщинських інтересів, почуттів і традицій...»³². Прийняттям Програми і Статуту партії, рішень з питань організації й тактики з'їзд висловив волю переважної більшості революційних соціал-демократів. В дослідженнях радянських істориків справедливо відзначається, що за складом делегатів, методом обговорення питань, за змістом рішень II з'їзд РСДРП мав винятково демократичний характер³³. Виникнення більшовизму стало результатом непримиренної боротьби між революційним та опортуністичним напрямками у рядах РСДРП. «Хто не хоче закривати очі на те, що сталося на нашому з'їзді, — наголошував В. І. Ленін, — той повинен зрозуміти, що наш новий поділ на меншість і більшість є тільки варіант старого поділу на

³¹ Див.: Суслов М. А. Второй съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение. — М., 1973, с. 3.

³² Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. — Повне зібр. творів, т. 8, с. 383—384.

³³ Костин А. Ф. Ленинская концепция истории создания РСДРП и ее буржуазные критики. — М., 1973, с. 58.

пролетарськи-революційне і інтелігентськи-опортуністичне крила нашої партії»³⁴.

На основі аналізу рішень II з'їзду РСДРП В. І. Ленін у праці «Крок вперед, два кроки назад» обґрунтував організаційні принципи партійного будівництва, норми внутрішнього життя передового загону пролетаріату — партії нового типу, показав її відмінність від нездатних до революційної дії партій II Інтернаціоналу. Володимир Ілліч рішуче виступив проти опортунізму меншовиків, які по-рабському копіювали гірші зразки соціал-демократичних партій Заходу. В них, як відомо, організаційні принципи взагалі ігнорувалися: не існувало рекомендацій в партію, не передбачалося проходження кандидатського стажу. В партію приймалися всі бажаючі, незалежно від політичних переконань, і навіть цілі колективи. У статутах нічого не говорилося про партійну дисципліну, не існувало єдиних партквитків і т. д.³⁵ Дещо пізніше В. І. Ленін писав з цього приводу: «Заперечення або приниження ідеї міцної організації свідомого пролетаріату і його авангарду, соціал-демократичної робітничої партії, веде до перетворення робітничого руху у хвіст буржуазної демократії»³⁶.

У постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» дається повна характеристика основних рис і особливостей партії нового типу, як притаманних їй з моменту виникнення, так і тих, що викристалізувалися в ході її дальшого розвитку. Суть найголовніших з них полягає в тому, що партія завжди керується у своїй діяльності марксистсько-ленінським вченням і творчо розвиває його; вона є колективним політичним вождем робітничого класу, авангардом усіх трудящих; зміцнює ідеїну й організаційну єдність своїх лав, свідому дисципліну, розвиває активність членів партії; непримиренно ставиться до гуртківщини і фракційності; критично аналізує результати своєї діяльності, настійно вивчає і використовує досвід міжнародного комуністичного руху; послідовно здійснює принципи пролетарського інтернаціоналізму³⁷.

Партія нового типу виникла в Росії в період, коли в жодній країні світу такої партії не існувало. Створення її В. І. Леніним, наголошував видатний діяч міжнародного комуністичного руху У. Фостер, «...означало рішучий поворот від заражених опортунізмом партій Заходу, які дедалі більше забували принципи і погляди Маркса, до створення справжньої революційної партії, що міцно спиралася на основні принципи «Комуністичного маніфесту»³⁸.

Більш як вісімдесятирічний досвід КПРС, розвиток світового революційного процесу переконливо свідчать, що «...більшовизм *придатний як зразок тактики для всіх*»³⁹, що він справляє величезний вплив на хід світової історії. Виникнення більшовизму та Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії сприяли утворенню партії нового типу і в інших країнах світу. Ці партії значною мірою впливають на формування, організованість та зростання політичної свідомості основної соціальної сили розвитку суспільства — робітничого класу. Від 80 млн. робітників у період виникнення більшовизму до майже 700-мільйонної їх армії в наші дні; від 3,5 тис. пролетарських революціонерів у Росії в 1903 р. до 78 млн. членів комуністичних і робітничих партій, що діють у 95 країнах світу, в останній чверті нашого століття — таким є показник

³⁴ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург.— Повне збір. творів, т. 9, с. 55.

³⁵ Программы и Уставы важнейших партий II Интернационала.— Госиздат, 1929, с. 168—170.

³⁶ Ленін В. І. Загальний план рішень з'їзду: Загальний план роботи і рішень III з'їзду РСДРП.— Повне збір. творів, т. 9, с. 306.

³⁷ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1983. 5 квіт.

³⁸ Фостер У. З. Історія трьох Інтернаціоналів.— М., 1959, с. 195.

³⁹ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повне збір. творів, т. 37, с. 291.

кількісного зростання робітничого й комуністичного руху — однієї з найвпливовіших сил сучасності⁴⁰.

Світовий комуністичний рух успадкував від ленінської партії досвід поєднання революційної теорії і практики, боротьби за гегемонію пролетаріату, за союз робітників з селянами та іншими демократичними верствами суспільства, за залучення пригноблених націй на бік революції, за внесення в маси комуністичної ідейності. У звершеннях КПРС комуністи світу черпають силу і впевненість у справедливості своєї боротьби.

На сучасному етапі розвитку світового революційного процесу комуністичні й робітничі партії багатьох капіталістичних країн перетворилися в загальнонаціональну політичну силу. У той же час соціал-демократичні партії, які нерідко виступають як прямі прислужники імперіалізму, дедалі більше втрачають свій вплив у масах. Їх курс на «демократичний соціалізм», тобто на «злиття» соціалізму з капіталізмом, на збереження приватновласницьких соціальних основ відкидається трудящими. Крім того, багато робітничих, революційно-демократичних та національно-визвольних партій країн, що розвиваються, встановлюють ідейні контакти з комуністами, виступають за ліквідацію імперіалістичних монополій, за витіснення місцевої буржуазії та феодалної знаті, обирають шлях соціалістичної орієнтації.

Історичний досвід довів велику життєву силу ленінської інтернаціональної політики КПРС. Об'єднуючи в своїх лавах передових представників усіх націй і народностей країни, ленінська партія тим самим втілює у собі монолітну згуртованість великого радянського народу, всіх класів і соціальних груп нашого суспільства.

Виникнувши як партія робітничого класу, КПРС на всіх етапах свого розвитку виступала і виступає виразницею і захисницею всіх трудящих. Ще напередодні II з'їзду РСДРП В. І. Ленін писав: «Ми боремось за свободу і щастя всіх, хто працює. Ми боремось за визволення від насильства, від гноблення, від злиднів десятків і сотень мільйонів народу»⁴¹. З перемогою соціалізму та переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств суспільства Комуністична партія перетворилася на партію всього народу. Однак при цьому вона не перестала бути й партією робітничого класу як головної продуктивної сили суспільства, передового борця за комуністичну цивілізацію.

Створення і зміцнення марксистської партії в Росії — величезний історичний подвиг В. І. Леніна. Ця партія впевнено провела робітничий клас, всіх трудящих країни через три революції, громадянську та Велику Вітчизняну війну. Під її мудрим керівництвом радянський народ здобув всесвітньо-історичну перемогу — побудував перше в світі суспільство розвинутого соціалізму.

В єдиній ленінській партії відбувалося становлення і зміцнення партійних організацій України. «Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, — наголошував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербницький, — вони нагромадили величезний досвід боротьби проти ревізіонізму та опортунізму, українського буржуазного націоналізму й сіонізму, за виховання робітників і всіх трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів»⁴².

В період розвинутого соціалізму роль партії у його дальшому вдосконаленні, у всіх сферах життя суспільства ще більше зростає. Посилюється політична та організаторська діяльність КПРС, зміцнюються

⁴⁰ См.: Аргументы и факты, 1983, № 33, 16 авг., с. 1.

⁴¹ Ленін В. І. До сільської бідноти: Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. — Повне збір. творів, т. 7, с. 129.

⁴² Щербницький В. В. Великая ленинская партия — партия революционной борьбы и коммунистического созидания. — В кн.: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 75-летию II съезда РСДРП и 60-летию I съезда Компартии Украины, с. 10.

її зв'язки з масами, вдосконалюються форми і методи роботи партійного апарату. «Сила нашої партії, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — в її єдності, вірності марксизму-ленінізму, в здатності розвивати і спрямовувати творчу активність мас, згуртовувати їх ідейно й організаційно, керуючись випробуваними ленінськими принципами і методами»⁴³. Постійно звіряючи свій курс з безсмертними ідеями свого великого організатора — В. І. Леніна, Комуністична партія впевнено веде радянських людей по шляху комуністичного творення.

А. С. Зашкільняк

В. И. ЛЕНИН — ТВОРЕЦ ПАРТИИ НОВОГО ТИПА

Резюме

В статье раскрыта решающая роль В. И. Ленина в создании революционной марксистской партии в России, коренным образом отличающейся от реформистских партий II Интернационала. Особое внимание обращено на борьбу, развернувшуюся между представителями революционного и оппортунистического направлений в РСДРП на II съезде партии. Показано, что возникновение большевизма имело большое влияние на весь ход мировой истории.

⁴³ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р.— К., 1984, с. 10.

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ)

ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ ДИСЦИПЛІНУ ПРАЦІ

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства ленінське положення про те, що дисципліна є «стрижнем усього господарського будівництва соціалізму»¹, залишається надзвичайно актуальним. Нині питання про дальше зміцнення соціалістичної дисципліни у всіх ланках народногосподарського механізму, на кожному робочому місці перебуває в одному ряду з такими важливими завданнями нашого часу, як дальше піднесення економічної та оборонної могутності СРСР, підвищення продуктивності праці, поліпшення її ефективності та якості.

Неухильно керуючись ленінським вченням, Комуністична партія організовує і спрямовує маси на наполегливу боротьбу за зразковий порядок і високу дисципліну.

В. І. Ленін вважав, що докорінні перетворення у всіх сферах соціально-економічного життя країни вимагають надзвичайної дисциплінованості й організованості. Він підкреслював: «...Для Радянської влади саме організація праці в окремих найбільших підприємствах і окремих сільських громадах є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя»². Створення вищої організації суспільного виробництва, за В. І. Леніном, означає «...перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, в господарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним

¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок 7 квіт. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 285.

² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Там же, т. 36, с. 139.

планом...»³. З цією метою потрібна дисципліна, яка має створюватися на цілком нових началах, ніж раніше,— «дисципліна довір'я до організованості робітників і бідніших селян, дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи...»⁴.

Виховання такої дисципліни стало одним з найважливіших завдань влади Рад, від розв'язання якого залежало успішне просування країни вперед. Основними важелями у справі зміцнення нової, соціалістичної дисципліни В. І. Ленін вважав цілеспрямовану і постійну виховну роботу, а також введення відрядної оплати праці, застосування матеріальних і моральних стимулів. Особливе місце в здійсненні дисципліни відводилося ним соціалістичному змагання, організації нової системи господарського управління та планування⁵. В основу цієї системи було покладено принцип демократичного централізму, який сполучає державне керівництво зверху з широкою творчою активністю мас знизу.

Разом з тим В. І. Ленін, обгрутовуючи соціалістичну дисципліну як новий, вищий тип суспільної дисципліни і творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, показав її докорінну відмінність від буржуазної. Адже за капіталізму робітник, позбавлений засобів виробництва, а зрозуміло, й засобів існування, змушений погоджуватись на будь-які умови, які йому диктує капіталіст. Ця обставина і становить суть капіталістичної дисципліни праці, яку Володимир Ілліч назвав дисципліною під «постійною загрозою голоду»⁶. Капіталізм породив і породжує величезну армію безробітних. Наприклад, на початку 1984 р. в країнах капіталу налічувалося 33 млн. чол. повністю безробітних, у тому числі близько 9 млн. чол. становила армія обездолених в цитаделі імперіалізму — США⁷. Дисципліна на підприємствах цих країн значною мірою підтримується страхом працюючих залишитися без роботи.

Соціалістичну ж дисципліну В. І. Ленін назвав «товариською»⁸, бо за соціалізму трудящі є повновладними колективними власниками засобів виробництва. Їх зв'яже спільність інтересів і мети, а дисципліна праці об'єднує зусилля трудових колективів, забезпечуючи при цьому умови для підвищення організованості й порядку на виробництві.

Протягом своєї історії Комуністична партія і Радянський уряд стосовно до конкретно-історичних умов завжди приділяли велику увагу питанням соціалістичної дисципліни праці. Ленінські висновки про її суть і значення у розвитку суспільного прогресу, про шляхи й форми її зміцнення залишаються актуальними і в наш час. Вони отримали творчий розвиток в документах партії та уряду, а також у практиці комуністичного будівництва.

Конституція СРСР (1977 р.), надаючи право на працю і вибір професії (ст. 40), законодавчо зобов'язує усіх громадян нашої країни, здатних до праці, сумлінно працювати і додержуватись трудової дисципліни (ст. 60)⁹. Аналогічні права й обов'язки зафіксовані також в Конституції УРСР¹⁰.

Яскравим прикладом творчого розвитку ленінських ідей про соціалістичну дисципліну праці є матеріали XXVI з'їзду КПРС. Ним визна-

³ Ленін В. І. Сьомий Екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р.: Політичний звіт Центрального Комітету 7 берез.— Там же, с. 6—7.

⁴ Ленін В. І. V Всеросійський з'їзд Рад., 4—10 лип. 1918 р.: Доповідь Рад Народних Комісарів 5 липня.— Там же, с. 471.

⁵ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, с. 177, 179—180.

⁶ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Там же, с. 137.

⁷ Правда України, 1984, 11 февр.

⁸ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 137.

⁹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 18, 24.

¹⁰ Див.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.— К., 1983, с. 14, 18.

чено, що головне завдання одинадцятої п'ятирічки полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального й інтенсивного розвитку народного господарства за умов прискорення науково-технічного прогресу, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи¹¹.

Зрозуміло, що успішне виконання всіх завдань п'ятирічки можливе лише за умови неодмінного додержання соціалістичної дисципліни. Подібно до того, як у перший період становлення Радянської влади В. І. Ленін ставив перемогу революції у пряму залежність від «...вироблення масами нових основ трудової дисципліни...»¹², нині, коли Союз РСР піднявся на високий рівень розвитку, успішне просування суспільства вперед залежить від забезпечення якісно нового рівня дисципліни й відповідальності. З цього випливає висновок, який було зроблено на XXVI з'їзді КПРС про те, що в сучасних умовах значення дисципліни зростає у багато разів¹³.

Новий могутній імпульс рухові за зміцнення соціалістичної дисципліни праці надав листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, який поставив перед трудящими важливі завдання в сфері економіки. Серед основних резервів зростання виробництва на сучасному етапі Пленум відмітив необхідність дальшого підвищення дисципліни і порядку на виробництві, а також висунув завдання «...рішуче повести боротьбу проти будь-яких порушень партійної, державної і трудової дисципліни»¹⁴.

Час, який минув після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, ознаменувався рішучим посиленням всенародного руху за зміцнення дисципліни й підвищення організованості на виробництві. В країні розгорнулася цілеспрямована робота по усуненню умов і причин, що породжують негативні прояви, які заважають правильно використовувати необмежені можливості суспільного розвитку при соціалізмі.

Так, лише в Українській РСР обговорення матеріалів листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС відбулося на 480 тис. зборах робітників. Широку підтримку трудящих республіки знайшли ініціатива москвичів «Честь і слава — по праці», а також київського робітника В. Є. Василевського, який одним з перших виступив з патріотичним починанням боротися за високу дисципліну, чітку організацію праці та всемірну економію ресурсів на кожному робочому місці. В цілому ж на робітничих зборах виступило 2,6 млн. чол., які внесли майже 700 тисяч змістовних і конкретних пропозицій, спрямованих на дальше зміцнення соціалістичної дисципліни¹⁵. Серед тих робітників, які демонстрували зразки справді комуністичного ставлення до праці, були передовики виробництва, зокрема, гірник П. О. Венгер, машиніст екскаватора П. Є. Гіль, сталевар А. Я. Прасол та багато інших, на яких рівнялися трудящі республіки¹⁶.

Таким чином, зусилля партійних, державних та громадських організацій щодо поліпшення управління, підвищення організованості, діловитості, планової і трудової дисципліни, спрямовані насамперед на ще більше зміцнення тих основ, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя.

Зміцнення дисципліни не вимагає особливих капітальних вкладень і дає швидку віддачу. Однак реалізація цієї простої формули пов'язана

¹¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 45.

¹² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 177.

¹³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 59.

¹⁴ Матеріали Пленуму ЦК КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 8.

¹⁵ Правда України, 1983, 9 авг.

¹⁶ Там же; Робітн. газ., 1983, 10 серп.

із приведенням в дію складного комплексу факторів та поліпшенням багатьох умов виробництва.

Значним досягненням у справі розробки концепції розвинутого соціалізму, в тому числі й питань про трудову соціалістичну дисципліну, стали положення і висновки, що їх містять матеріали червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Зокрема, велику увагу приділено цим питанням у доповіді, з якою виступив на Пленумі товариш К. У. Черненко. Підкресливши важливість заходів ЦК КПРС щодо поліпшення організації та зміцнення дисципліни праці в усіх ланках і на всіх рівнях виробництва, він зазначив, що ці зусилля партії схвально сприйняті трудящими. Товариш К. У. Черненко навів також листа робітника верстатобудівного заводу ім. Серго Орджонікідзе Героя Соціалістичної Праці В. Г. Комарова, у якому досить вдало визначено основну суть соціалістичної дисципліни: «Лінія ЦК нашої партії на зміцнення дисципліни й організації праці — це, образно кажучи, саме та станина, на якій монтується весь верстат: і продуктивність праці, і якість продукції, а в кінцевому підсумку — весь рівень нашого життя. Від душі скажу — лінія партії цілком і повністю співзвучна нашим думкам і почуттям. Це наша робоча лінія»¹⁷.

Основним документом, який визначає напрями зміцнення дисципліни на основі конституційних положень та радянських законів, є постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці» (серпень 1983 р.), де, зокрема, наголошено, що «соціалістична дисципліна праці — це не тільки суворе додержання правил внутрішнього трудового розпорядку, а й свідоме творче ставлення до своєї роботи, забезпечення її високої якості, продуктивне використання робочого часу»¹⁸. Значні можливості для активного впливу на працю кожного виробничника, заохочення трудящих, а також боротьби з порушниками трудової дисципліни відкриває Закон про трудові колективи, який було прийнято 17 червня 1983 р. після всенародного обговорення. Так, згідно з ст. 9 їм надані великі повноваження у забезпеченні дисципліни праці на виробництві¹⁹. Зокрема, за поданням адміністрації і профспілкового комітету трудовий колектив має право затверджувати правила внутрішнього трудового розпорядку, вживати різноманітні заходи щодо забезпечення їх додержання, а також застосовувати до працівників, які несумлінно виконують свої трудові обов'язки, заходи громадського стягнення (товариське зауваження, громадська догана), передавати матеріали про порушників трудової дисципліни на розгляд товариських судів. Законом передбачені й інші ефективні засоби впливу на порушників соціалістичної дисципліни праці²⁰.

Ефективними в плані дальшого піднесення дисципліни є ті методи діяльності трудового колективу, які спрямовані на розподіл матеріальних благ, моральне стимулювання тощо. Наприклад, він має значні резерви щодо розподілу соціально-культурних благ, а саме: житла для молодожонів, місць у дошкільних закладах, оздоровчих путівок та інше. Здоволення у відповідності з трудовим вкладом працівника його потреб в рамках основної трудової ланки істотно впливає на підвищення організованості й порядку на виробництві. Разом з тим зрослий культурно-освітній рівень трудящих нашої країни вимагає дальшого підвищення ролі громадських моральних стимулів в організації праці. Ефективне їх застосування підвищує віддачу кожного працівника, сприяє піднесенню трудової активності. Дальший розвиток форм і методів мо-

¹⁷ Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 34—35.

¹⁸ Рад. Україна, 1983, 7 серп.

¹⁹ Див.: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.— К., 1984, с. 6—7.

²⁰ Див.: Там же.

рального стимулювання набуває особливого значення на сучасному етапі у зв'язку з необхідністю створення трудовим колективом умов для технічної творчості й активності його членів.

Новий Закон — втілення волі робітничого класу, всіх трудящих Союзу РСР. У його обговоренні брало участь 110 млн. громадян. Розглянуто 130 тис. пропозицій, багато з яких безпосередньо торкалися питань соціалістичної дисципліни. Внаслідок цього було внесено зміни в 21 з 23 статей Закону²¹. На Україні також відбулося його активне обговорення в усіх трудових колективах республіки. Всього проведено близько 500 тис. зборів, на яких виступило багато тисяч трудящих. Внесено 675 тис. пропозицій, спрямованих на підвищення ролі трудових колективів, зміцнення трудової дисципліни на виробництві тощо²².

Особливе місце серед організаційних методів зміцнення соціалістичної дисципліни займає діяльність трудового колективу у справі вдосконалення колективних форм праці, розвитку внутріколективної кооперації, спеціалізації та комбінованої трудової діяльності. Зокрема, ідеться про розвиток бригадного методу праці. Практика соціалістичного виробництва давно довела ефективність позитивного впливу цієї форми організації праці на економіку.

В 1983 р. цією прогресивною формою в промисловості Радянської України було охоплено 60,7% робітників, з них за єдиним нарядом — 47,5%. В цілому в єдинонарядних бригадах вже через місяць після їх утворення продуктивність праці зросла на 10—20%²³.

Узагальнюючим показником, у якому відображується якісний і кількісний стан дисципліни, виступає економія робочого часу. Його аналіз дає змогу виявити дійсні причини негативних явищ і намітити реальні шляхи їх усунення. Адаже втрати від неорганізованості завдають значних збитків народному господарству. Якщо одна хвилина робочого часу в масштабах всієї країни дорівнює праці 250 тис. робітників, або дає змогу збільшити випуск промислової продукції більш як на 1,2 млрд. крб.²⁴, то не важко уявити собі, якої шкоди економіці країни завдають будь-які втрати робочого часу, особливо прогули.

Висновки, зроблені партією та урядом нашої країни щодо соціалістичної дисципліни, особистої відповідальності кожного працівника за її підвищення, віддзеркалюють назрілу життєву потребу. Це об'єктивна закономірність розвитку зрілого соціалістичного суспільства.

Теоретичне значення висновків про роль і значення соціалістичної дисципліни полягає в тому, що у розумінні її суспільно-економічних функцій ми піднімаємось на новий щабель, оскільки постановка питання про її рішуче піднесення викликана насамперед зрослими масштабами сучасного виробництва. В 1983 р. у нашій країні випускалося промислової продукції більше, ніж її вироблялось в 1950 р. у всьому світі²⁵. В 1981 р. в Українській РСР за 1,3 дня промислові підприємства давали стільки виробів, скільки за весь 1922 р.²⁶ В цих умовах дедалі складнішими і багатограннішими стають господарчі зв'язки між підприємствами, різко зростає залежність кінцевих результатів виробництва від трудового внеску кожного робітника, а, значить, і його відповідальності за виконання тієї чи іншої роботи. Звідси — й високі вимоги до виконання підприємствами зобов'язань по поставках, які ще не скрізь виконуються вчасно і в повному обсязі²⁷. Тому в сучасних умовах лише неухильне додержання дисципліни може бути надійною гарантією безумовного виконання виробничих планів, дальшого зростання продуктив-

²¹ Правда, 1983, 21 юня.

²² Правда України, 1983, 2 мая.

²³ Прапор комунізму, 1983, 17 груд.

²⁴ Комс. правда, 1983, 24 дек.

²⁵ Развитой социализм и его совершенствование.— М., 1983, с. 6.

²⁶ Народне господарство Української РСР: Статистич. щорічник.— К., 1982, с. 34.

²⁷ Див., наприклад: Правда України, 1983, 21 дек.

ності праці, підвищення ефективності виробництва, поліпшення якості продукції. Разом з тим усе це безпосередньо зв'язане з стратегією економічного розвитку й необхідністю переходу до інтенсивних форм виробництва.

Важливим є також те, що, спираючись на вчення В. І. Леніна, Комуністична партія вважає виховання свідомої дисципліни на сучасному етапі одним з корінних не тільки економічних, а й політичних завдань. Це робота багатьох років і десятиріч²⁸. На грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС визначені важливі заходи по розвитку і зміцненню дисципліни, зокрема наголошено на необхідності підвищення ролі партійних і радянських органів, піднесенні особистої відповідальності господарських і партійних керівників у боротьбі за вирішення цих невідкладних завдань²⁹.

Додержання соціалістичної дисципліни (трудової, технологічної, державної, планової, фінансової тощо) усіма — від робітника до міністра — це вимога самого життя. На це й спрямовуються зусилля трудящих Союзу РСР.

Велику увагу приділяє Комуністична партія питанням планової дисципліни. Так, одним з найважливіших завдань, які висунув грудневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, є необхідність підвищення відповідальності за виконання державних планів. Особливої актуальності набуває це завдання в умовах нинішньої міжнародної обстановки, яка різко загострилась з вини агресивних імперіалістичних кіл. Тому, як підкреслювалося на Пленумі, «...неухильне виконання державного плану стає не просто повинністю, а патріотичним обов'язком кожної радянської людини, кожного трудового колективу, кожної партійної і громадської організації»³⁰.

Питання піднесення дисципліни й відповідальності органічно зв'язані з дальшим розвитком соціалістичної демократії. Радянська держава прагне до неухильного дотримання кожним громадянином існуючих законів і якомога ширшого залучення трудящих до боротьби з порушниками норм і правил радянського співжиття. На практиці це означає, що розвиток соціалістичної демократії передбачає далі залучення трудящих до управління суспільними справами, вироблення і реалізації найважливіших державних рішень. Успіх у цій справі можливий лише за умов погодженості та координації зусиль всіх працюючих при додержанні державної трудової дисципліни. «Дисципліна і порядок — невід'ємні сторони соціалістичної демократії, — підкреслив товариш К. У. Черненко у своїй промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — яка надає нашому народові широкі можливості для управління державою і суспільством»³¹.

Вжиті Комуністичною партією й Радянським урядом заходи по дальшому зміцненню соціалістичної дисципліни при підтримці найширших мас трудящих дають позитивні результати. Так, за даними ЦСУ СРСР, національний доход в 1983 р. у порівнянні з минулим зріс на 3,1%, тобто на 14,5 млрд. крб. За той же час продукція промисловості збільшилася на 29 млрд. крб., динамічно розвивались й інші галузі народного господарства.

Поряд із зростанням масштабів виробництва неухильно поліпшуються показники його ефективності. Продуктивність праці у промисловості зросла на 3,5%³². В єдиному народногосподарському комплексі країни ритмічно розвивалася промисловість Радянської України. Так, за три роки одинадятої п'ятирічки національний доход в республіці збільшився на 12,6 проти 11,3% за планом, на 12,7% (за планом

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 299.

²⁹ Див.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС 26—27 грудня 1983 року.— К., 1984, с. 23.

³⁰ Матеріали Пленуму ЦК КПРС 26—27 грудня 1983 року, с. 8.

³¹ Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 36.

³² Правда, 1984, 30 янв.

10,5%) зростає продуктивність праці³³. Як відмічав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на зустрічі з виборцями Ленінського виборчого округу м. Києва, в 1983 р. в Українській РСР понад план реалізовано промислової продукції на 1 млрд. 945 млн. крб., а за успішне виконання Державного плану минулого року в промисловості республіку нагороджено перхідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ³⁴.

Отже, трудящі Країни Рад, будучи безпосередніми творцями матеріально-технічної бази комунізму, своєю участю в зміцненні соціалістичної дисципліни відіграють величезну роль у вдосконаленні суспільних відносин, формуванні людини нового світу.

Процес дальшого вдосконалення дисципліни праці в суспільстві розвинутого соціалізму складний і багатогранний. Важливою його особливістю є те, що відбувається він у рамках трудового колективу і цілком залежить від нього.

Слід підкреслити й те, що зміцнення соціалістичної дисципліни відбувається за умов дальшого розширення демократичних засад, широко залучення трудящих до управління виробництвом.

Рушійною й мобілізуючою силою, що підтримує дисципліну і порядок на виробництві, є партійні організації та групи трудових колективів. Вони були і залишаються центрами копіткої ідейно-виховної роботи з людьми, стимулюючи їх соціальну та трудову активність, піклуючись про підвищення культури праці та поліпшення побуту тощо.

Посилення уваги до дисципліни і організованості закономірно впливає з величезних масштабів і завдань майбутнього розвитку радянського суспільства. Позачерговий лютневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС з новою силою підтвердив послідовність і наступність ленінського партійного курсу, виробленого ХХVI з'їздом КПРС і наступними Пленумами ЦК партії. КПРС і далі наполегливо і цілеспрямовано проводить лінію на всемірну інтенсифікацію виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, посилення організованості й дисципліни, на неухильне зростання матеріального і духовного рівня життя народу. «Питання про організованість, про порядок — для нас ключове, принципове, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко. — Щодо цього двох думок бути не може. Будь-яка розхлябаність, безвідповідальність обертаються для суспільства не тільки матеріальними втратами. Вони завдають серйозної соціальної, моральної шкоди. ...І цілком закономірно, що справді всенародне схвалення дістали заходи, вжиті партією з метою підвищення трудової, виробничої, планової, державної дисципліни, по зміцненню соціалістичної законності»³⁵.

А. А. Кондрацкий

ВОПЛОЩЕНИЕ В ЖИЗНЬ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ О СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИСЦИПЛИНЕ ТРУДА

Резюме

В статье освещаются ленинские положения о социалистической дисциплине труда как фундаменте экономики нашей страны. Большое внимание уделено борьбе КПСС и трудящихся масс за воплощение в жизнь идей и установок В. И. Ленина о дисциплине на современном этапе развития социалистического общества.

³³ Правда України, 1984, 3 февр.

³⁴ Рад. Україна, 1984, 25 лют.

³⁵ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 13—14.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КЛАСУ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА

В період розвинутого соціалізму, коли роль аграрного сектора економіки неухильно зростає, підвищився інтерес суспільствознавців до історії соціалістичного будівництва на селі, формування нового класу — колгоспного селянства. Адже вивчення та узагальнення досвіду втілення в життя ленінської аграрної політики та діяльності організацій трудящого селянства на всіх етапах будівництва соціалізму нині набуває особливого значення.

Наукове висвітлення цих питань нерозривно пов'язано з ленінським ученням про союз робітничого класу і селянства, аграрною програмою Комуністичної партії. Володимир Ілліч, творчо розвиваючи вчення Маркса—Енгельса відповідно до кожного періоду революційної боротьби трудящих, на основі глибокого, наукового аналізу економічного розвитку і класового розшарування села визначив політику взаємовідносин пролетаріату з різними соціальними прошарками селянства. Чітка лінія робітничого класу та його авангарду — марксистської партії мала величезне значення для завоювання сільських пролетарів і напівпролетарів, усього трудового селянства на бік пролетаріату.

В. І. Ленін підкреслював, що, оскільки в ході буржуазно-демократичної й соціалістичної революції робітничий клас розв'язує різні завдання, то й союзники у нього будуть різні. Під час буржуазно-демократичної революції союзником пролетаріату може виступати все селянство, включаючи навіть заможні його прошарки, а у соціалістичній — лише найбільш бідне селянство, бо робітничий клас веде боротьбу з буржуазією, в тому числі з капіталістичними елементами села. Ці два стратегічні лозунги, що відповідають двом етапам революції, сформульовані В. І. Леніном так: *«Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*¹.

На кожному етапі революційної боротьби робітничого класу діяли різні організації трудового селянства. Так, у роки першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., а також Лютневої революції 1917 р. партія більшовиків, борючись за створення й зміцнення союзу робітничого класу і селянства, великого значення надавала революційним селянським комітетам, Радам селянських депутатів, Всеросійській селянській спілці, земельним комітетам, тимчасовим комісіям та іншим організаціям, що виникли в ході боротьби селянства проти царизму та поміщицького землеволодіння.

В. І. Ленін визначив роль і коло обов'язків революційних селянських комітетів: вони мали допомогти селянам краще усвідомити свої потреби і висувати людей, здатних відстоювати інтереси бідноти та боротися спільно з міськими робітниками. Їх організація, за словами Леніна, — *«перший крок до того, щоб і по глухих селах селяни стали на свої власні ноги і взяли свою долю в свої власні руки»*². Тільки «з ними

¹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Повне збір. творів, т. 11, с. 83.

² Ленін В. І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи.— Повне збір. творів, т. 7, с. 180.

і спираючись на них можлива *перемога селянського повстання*»³,— підкреслював він.

У ході першої буржуазно-демократичної революції селянські комітети — зародок органів революційної влади на селі — виникали під керівництвом місцевих більшовицьких організацій, які ставили своїм завданням за їх допомогою внести елементи організованості у селянський рух, об'єднати його з робітничим, розширити і зміцнити союз пролетаріату і селянства.

Під впливом дедалі зростаючої боротьби робітничого класу проти самодержавства в ряді місцевостей Росії почали створюватися Ради селянських депутатів. Революційний аграрний рух спричинив виникнення Всеросійської селянської спілки. Оцінюючи її діяльність, В. І. Ленін підкреслював, що їй властива «...реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби, яка не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...»⁴

Після Лютневої революції основними формами організації селянства були волосні й сільські революційні комітети. Їх створення в країні почалося з ініціативи самих народних мас під керівництвом більшовиків. Ці комітети були дуже популярними серед селянства і по суті виконували функції низових Рад селянських депутатів.

У процесі боротьби селянства проти царизму та поміщицького гніту виникла необхідність створення й самостійної класової організації сільського пролетаріату. В. І. Ленін вважав, що першою формою революційного згуртування селянства було створення селянських комітетів, а другою — мало стати обов'язкове виділення особливих організацій і груп пролетарських прошарків села з метою, з одного боку, підтримки революційно-демократичних виступів усього селянства, а з другого — охорони справжніх інтересів сільського пролетаріату⁵.

Ідея створення самостійних організацій сільської бідноти була розвинута В. І. Леніним у ряді праць. Ще в брошурі «До сільської бідноти» він писав: «Не мирський союз потрібен нам, а ...союз сільських пролетарів з міськими пролетарями»⁶. Володимир Ілліч акцентував увагу на створенні в ході буржуазно-демократичної революції самостійної організації шляхом виділення пролетарських елементів селянства, яких треба політично підготувати до самостійних дій, щоб вони разом з міським робітничим класом могли здійснити соціалістичний переворот.

Під час революції 1905—1907 рр. ця ідея ще не набула великого поширення. Інша картина спостерігалася у 1917 р. Адже за період між двома революціями значно зросла класова диференціація селянства. Сільський пролетаріат збільшився кількісно, зміцнів політично й організаційно. Чисельність армії найманих сільськогосподарських робітників у той час досягала не менш як 7 млн. чол. Разом з сільською біднотою вона становила значну політичну силу в боротьбі за перемогу пролетарської революції.

Організація сільських пролетарів і напівпролетарів у самостійну класову силу в період підготовки до соціалістичної революції висувалася В. І. Леніним як одне з першочергових завдань партії більшовиків. Уже в першому «Листі з далека» він вказував, що «наші прагнення полягатимуть при цьому не тільки в тому, щоб сільськогосподарські ро-

³ Ленін В. І. Ставлення соціал-демократії до селянського руху.— Повне збір. творів, т. 11, с. 208.

⁴ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 311.

⁵ Див.: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії).— Повне збір. творів, т. 31, с. 161—162.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 184.

бітники виділили свої окремі Ради, але й щоб неіміщі і бідніші селяни організувались *окремо* від заможних селян»⁷. В третьому «Листі з далека» Володимир Ілліч підкреслював, що без організації бідноти не можна «...вести справді пролетарської політики...»⁸.

В Квітневих тезах та інших працях, де обгрунтовувався курс партії на мирний розвиток пролетарської революції, В. І. Ленін розвинув далі ідею організації сільської бідноти, поглибив і деталізував її завдання, від успішного розв'язання яких значною мірою залежало здійснення аграрної програми партії, — «конфіскація всіх поміщицьких земель. Націоналізація *всіх* земель в країні, розпоряджання землею місцевими Радами батрацьких і селянських депутатів. Виділення Рад депутатів від бідніших селян»⁹.

Важливе значення В. І. Ленін надавав і створенню професійної спілки сільськогосподарських робітників з метою захисту їх інтересів. «...Завданням професійної спілки сільських робітників, — писав він, — повинно бути поставлене відразу — не тільки боротьба за поліпшення становища робітників взагалі, але й особливо *обстоювання їх інтересів як класу* при майбутньому великому земельному перетворенні»¹⁰. Таким чином, Володимир Ілліч обгрунтував необхідність організації сільської бідноти навіть на початковому етапі її боротьби за ліквідацію поміщицького землеволодіння.

Ленінські настанови про важливість організації сільськогосподарського пролетаріату, сільської бідноти та їх роль у створенні зразкових громадських господарств з колективним обробітком землі були покладені в основу резолюції VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) в аграрному питанні. В ній, зокрема, вказувалося, що «партія повинна підтримати почин тих селянських комітетів, які в ряді місцевостей Росії передають поміщицький, живий і мертвий, реманент в руки організованого в ці комітети селянства для громадсько-регульованого використання по обробітку всіх земель»¹¹ і потрібно добиватися «...утворення з кожного поміщицького маєтку досить великого зразкового господарства, яке б вели на громадський рахунок Ради депутатів від сільськогосподарських робітників під керівництвом агрономів і з застосуванням найкращих технічних засобів»¹². Однак до жовтня 1917 р. ще не ставилося питання про бідняцькі організації як органи диктатури пролетаріату на селі, її опорні пункти. Саме в цьому полягала принципова відмінність даного періоду від періоду існування комбідів.

Після перемоги Великого Жовтня істотно змінилася роль бідняцьких організацій у складному процесі соціалістичних перетворень дрібногосподарного селянського господарства. Розгортання пролетарської революції в місті й на селі висунуло завдання широкого наступу робітничого класу на куркульство з метою ізоляції останнього від середняцьких мас. Виконати його робітничий клас зміг тільки тоді, коли створив на селі міцну організацію пролетарського типу, до якої входила переважно біднота. До розв'язання цієї проблеми він приступив лише влітку 1918 р., коли селянство на власному досвіді переконалося в неможливості без боротьби з куркульством одержати землю й необхідності згуртування своїх рядів під керівництвом пролетаріату. В зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав: «...Ні в якому разі не обганяти розвитку мас, а дождатися, поки з власного досвіду цих мас, з їх власної

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 21.

⁸ Там же, с. 37.

⁹ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Повне збір. творів, т. 31, с. 112.

¹⁰ Ленін В. І. Про необхідність заснувати спілку сільських робітників Росії.— Повне збір. творів, т. 32, с. 370—371.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 409—410.

¹² Там же, с. 410.

боротьби виросте рух вперед»¹³. Такий рух, що відбувся в момент різкого загострення класової боротьби на селі, викликаного продовольчою кризою в Радянській республіці, привів до створення комітетів бідноти.

В. І. Ленін був ініціатором створення комбідів. Він, зокрема, підкреслював, що «організація сільської бідноти ...стоїть перед нами як найважливіше питання нашого внутрішнього будівництва і навіть як найголовніше питання всієї нашої революції»¹⁴. Комітети бідноти стали могутньою опорою Комуністичної партії на селі і разом з міським пролетаріатом відстоювали завоювання Жовтневої революції. Поряд з такими масовими організаціями трудящих, як Ради, професійні спілки, кооперація, Комуністична Спілка Молоді та інші, волосні і сільські комбіді були органами соціалістичного будівництва і опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі. «Утворення на селі комітетів бідноти, — говорив В. І. Ленін, — було поворотним пунктом і показало, що робітничий клас міст, який об'єднався в Жовтні з усім селянством для того, щоб розбити головного ворога вільної, трудящої і соціалістичної Росії, щоб розбити поміщиків, — від цього завдання пішов вперед, до значно труднішого й історично вищого і справді соціалістичного завдання — і в село внести свідому соціалістичну боротьбу, і в селі пробудити свідомість»¹⁵.

Комітети бідноти сприяли зміцненню союзу робітничого класу з трудящим селянством, придушували опір куркульства, вилучали в нього лишки хліба, готували поповнення для Червоної Армії, вели боротьбу з бандитизмом, проводили культурно-освітню роботу, були зачинателями багатьох соціалістичних форм ведення сільського господарства.

Найбільше кількісне зростання колективних господарств у Радянській Росії в 1918 р. припало на період діяльності комітетів бідноти, які брали найактивнішу участь в організації та роботі комун, сільськогосподарських артілей, товариств по спільному обробітку землі, радгоспів, подавали їм посильну матеріальну допомогу. Тільки у 8 повітах Підмосков'я комбіді виділили колгоспам близько 21 тис. пудів жита. На кінець 1918 р. у Підмосков'ї було організовано 65 комун, більш як 100 артілей і товариств, близько 700 радгоспів. Всього у Радянській Росії в перший рік пролетарської диктатури було створено понад 7 тис. колгоспів і радгоспів¹⁶.

Одночасно з створенням комітетів бідноти організовувалися партійні осередки. ЦК РКП(б) у циркулярному листі від 21 вересня 1918 р. рекомендував використати комбіді як бази для створення сільських партійних осередків¹⁷. Лист Центрального Комітету відіграв велику роль у зростанні лав партії за рахунок активістів комітетів бідноти. Газета «Правда» писала: «...Цей приплив не є явищем випадковим або штучним і пояснюється тим, що влітку цього року село переживало свій Жовтень, біднота мобілізувалася, щоб виступити на боротьбу з куркулями і, звичайно, тягнулася до нашої партії як керівника цієї боротьби»¹⁸.

Комітети бідноти виступали ініціаторами створення нових партійних осередків, груп співчуваючих, роз'яснювали і втілювали в життя постанови партії та уряду. Невідкладні питання соціалістичного будів-

¹³ Ленін В. І. VI Всеросійський Надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. Промова про роковини революції 6 листопада.— Повне збір. творів, т. 37, с. 135.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 167.

¹⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 339.

¹⁶ Чернобаев А. Комбед.— М., 1978, с. 102.

¹⁷ Правда, 1918, 21 сент.

¹⁸ Правда, 1918, 26 окт.

ництва на селі вони обговорювали на спільних зборах членів комбідів і парторганізацій.

Найбільше зростання чисельності сільських партійних організацій відбувалося в період найвищого розгортання комбідівського руху. Так, у 32 губерніях РСФРР наприкінці 1918 — на початку 1919 р., за неповними даними, діяло 4749 партосередків, що об'єднували понад 140 тис. сільських комуністів. Тільки протягом трохи більш як трьох місяців після опублікування вищезгаданого листа ЦК РКП(б) було створено понад 1000 волосних парторганізацій¹⁹.

Історичне значення комітетів бідноти Російської Федерації надзвичайно велике. Вони довели середньому селянству міцність Радянської влади, виступали цементуючою силою союзу робітничого класу з селянством, зуміли залучити середняка на свій бік і повести по шляху побудови соціалізму. В. І. Ленін підкреслював, що тільки тоді «...почалася і відбулася Жовтнева революція, тільки тоді ми стали на свій справжній пролетарський базис, тільки тоді наша революція не за прокламаціями, не за обіцянками і заявами, а на ділі стала пролетарською»²⁰.

Процес поглиблення і дальшого розвитку соціалістичної революції на селі на кінець 1918 р., особливо на окраїнах, ще не був завершений. Проте комітети бідноти вже в листопаді того року об'єдналися з Радами. В. І. Ленін, за свідченням Г. І. Петровського, негативно поставився до передчасної ліквідації комбідів²¹. Він писав: «Можна побоюватися, що їх злиття з Радами подекуди поведе до залишення мас наліво пролетаріату поза рамками постійної організації»²². Говорячи про завдання профспілок, Володимир Ілліч ще раз наголосив на важливості діяльності бідняцьких організацій: «Не можна відхилити від себе завдання організувати бідноту на селах під тим приводом, що це не наймані робітники. Можна і слід шукати, шукати й шукати нових форм, хоч би, наприклад, створюючи спілки бідноти (нехай ті самі комітети бідноти)...»²³

Ленінські настанови з питань організації сільської бідноти були покладені в основу діяльності комбідів, створених на Україні, в Туркестанській АСРР і Радянському Азербайджані*. Різний ступінь соціально-економічного, політичного і національного розвитку цих республік зумовив їй певні особливості в роботі таких організацій. Однак у цілому вони сприяли підвищенню класової свідомості бідноти і середняків, згуртуванню трудящого селянства на виконання невідкладних завдань зміцнення Радянської влади на селі, проведенню революційних аграрних перетворень, зокрема земельно-водної реформи в Середній Азії, виступали ініціаторами створення колективних господарств.

На прикладі діяльності комітетів бідноти, які брали активну участь в організації комун, артілей, радянських господарств, товариств по спільному обробітку землі й збиранню врожаю, партійні організації роз'яснювали земельну політику Радянської влади. В декретах та інструктивних матеріалах, виданих на Україні, було чітко визначено завдання комбідів у соціалістичному будівництві і перебудові сільського господарства на колективістських засадах. Так, в інструкції НКВС і Наркомпроду УСРР «Сільським комітетам бідноти» (1 червня 1919 р.) зазначалося: «Комітети бідноти сприяють організації комунального об-

¹⁹ Вопросы истории КПСС, 1966, № 11, с. 56.

²⁰ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Звіт Центрального Комітету 18 березня.— Повне збір. творів, т. 38, с. 141.

²¹ В. И. Ленин и историческая наука.— М., 1968, с. 409.

²² Ленін В. І. Про завдання профспілок.— Повне збір. творів, т. 37, с. 388.

²³ Там же.

* Комітети бідноти на Україні і в Туркестанській АСРР почали створюватися восени 1918 р. і діяли до другої половини 1920 р. В Азербайджані вони функціонували в 1920—1921 рр.

робітку і об'єднання сільської бідноти у постійні сільські комуни»²⁴. За участю комітетів бідноти на Україні в першій половині 1919 р. було організовано 720 колективних господарств²⁵.

Комітетам бідноти під керівництвом партійних організацій належала ініціатива у проведенні агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи на селі. Комбідівці роз'яснювали політику Комуністичної партії і Радянського уряду, організовували лекції, бесіди, влаштовували мітинги тощо. Це мало велике значення для виховання політичної й класової свідомості трудяшого селянства, зміни його соціального обличчя. Відбувався процес його осереднювання; пролетаризація селянства (в старому розумінні) припинилася, зменшувалося виділення куркульських елементів.

На заключному етапі громадянської війни після визволення України від денікінських військ перед КП(б)У в зв'язку з своєрідністю розгортання соціалістичної революції в республіці і загостренням класової боротьби на селі постало питання про створення організацій, які об'єднували б сільську бідноту і середнє селянство.

В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком соціалістичної революції на селі в національних окраїнах молодого Радянського держави, подавав всебічну допомогу партійним організаціям у справі зміцнення там влади Рад. Враховуючи своєрідність класової боротьби на Україні, Володимир Ілліч вимагав творчо підходити до розв'язання завдань соціалістичного будівництва, зокрема до організації трудового селянства. Він зазначав, що «врахування перехідних форм вимагає нових організаційних рамок... Форму можна видозмінювати і треба шукати її стосовно до практики, до нового завдання охопити нові, перехідні соціальні типи (сільська біднота не пролетаріат, а тепер навіть і не напівпролетаріат, а *ті, хто* найближче стоїть до напівпролетаріату, оскільки ще не вмер капіталізм, і в той же час це *ті, хто* найбільш співчутливо ставиться до переходу до соціалізму)...»²⁶.

Своєрідність розгортання соціалістичної революції в українському селі, на думку В. І. Леніна, полягала в тому, що внаслідок неорганізованості бідноти зброя зосереджується в руках куркульства і контрреволюційних елементів, а це «...приводить замість диктатури трудящих до фактичного панування бандитського куркульства...»²⁷, для роззброєння якого і втілення в життя декретів Радянської влади необхідно було створити опорні пункти диктатури пролетаріату в особі організації селянської бідноти. В телеграмі на ім'я Д. З. Мануїльського від 22 лютого 1920 р. він знову висловив думку про необхідність організувати бідноту, розробити особливі заходи для захисту її інтересів²⁸, адже «справа ця на селі найважча, але в той же час і найважливіша»²⁹.

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави неодноразово зазначали, що В. І. Ленін постійно піклувався про створення бідняцьких організацій на Україні і вироблення програми їх діяльності. Г. І. Петровський, наприклад, писав, що Володимир Ілліч «схвалив наше рішення про створення на Україні комітетів незможних селян і що до цього рішення ми прийшли завдяки його порадам»³⁰. ЦК КП(б)У

²⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919).— К., 1962, с. 132.

²⁵ Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917—1929). Очерк истории.— М., 1974, с. 53.

²⁶ Ленін В. І. Про завдання профспілок.— Повне збір. творів, т. 37, с. 388—389.

²⁷ Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні.— Повне збір. творів, т. 39, с. 315.

²⁸ В. І. Ленін про Україну.— К., 1957, с. 638.

²⁹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 340.

³⁰ Петровський Г. І. Великі роки.— К., 1957, с. 151.

узгодив з В. І. Леніним питання про назву селянських організацій *. Ленінська ідея об'єднання сільської бідноти і середнього селянства знайшла своє організаційне втілення не тільки в комнезамах на Україні, а й в Середній Азії, Казахстані та Якутії, де були створені союзи кошчі (союзи хліборобів) і хамначіти (союзи наймитів)**.

Численні ленінські статті та інші документи, спогади про В. І. Леніна, інформаційні матеріали свідчили про велику увагу Володимира Ілліча до організації сільської бідноти в українському селі. Під час роботи I Всеукраїнського з'їзду комітетів незможних селян (18—22 жовтня 1920 р.) на ім'я Радянського уряду України надійшла телеграма В. І. Леніна. В ній говорилося, що в роботі незможних селян «...треба б вважати програмою: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем»³¹. Це були конкретні завдання боротьби за зміцнення Радянської влади, зростання продуктивних сил сільського господарства, впровадження колективістських форм господарювання.

Революційні перетворення на селі, боротьба проти куркульсько-націоналістичного бандитизму вимагали дальшого зміцнення комнезамів, згуртування навколо них неорганізованої бідноти і середнього селянства. ЦК РКП(б) і В. І. Ленін неодноразово вказували на необхідність зміцнення КНС, посилення їх зв'язку з партійними і радянськими органами, активного залучення комнезамів до проведення продовольчої (конфіскації лишків хліба у куркулів), земельної (запровадження колективних форм обробітку землі на відібраних у куркулів землях з допомогою їх же живого і мертвого реманенту), культосвітньої та інших форм політико-масової роботи на селі. В роки воєнного комунізму комнезами паралельно з Радами фактично зосереджували у своїх руках функції політичної і адміністративної влади. Подібні функції виконували бідняцькі організації й в інших національних районах Радянської країни.

При переході до нової економічної політики Комуністичній партії України довелося враховувати складність політичного, економічного і національного становища в республіці. Обставини в той час склалися так, зазначав Г. І. Петровський, що Радянська влада, державні органи та громадські організації були краще зміцнені в Росії, ніж на Україні, де «радянське будівництво розпочалося лише з 1920 року, швидше навіть з 1921 року»³².

ЦК РКП(б) і В. І. Ленін уважно стежили за зміцненням незможницьких організацій, зміною характеру їх діяльності. В той час на місцях ще мало було зроблено для економічного піднесення господарств

* У літературі, а також в офіційних документах дається скорочена назва комітетів незможних селян — комнезами або КНС. В. І. Ленін називав їх «комнезамжами».

** Союзи кошчі — масова інтернаціональна організація трудящого дехканства — були створені на основі рішення V з'їзду Комуністичної партії Туркестану (вересень 1920 р.). Після національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії вони діяли у всіх республіках і областях. В 1929—1930 рр., а в деяких районах у 1933 р. союзи кошчі були перетворені в групи бідноти у колгоспах. Союзи наймитів — хамначіти почали створюватись в улусах Якутії ще після Лютневої революції як профспілкові об'єднання наймитів. У роки громадянської війни і соціалістичного будівництва вони виконували такі ж функції, як союзи кошчі.

³¹ Ленін В. І. Телеграма Радянському Уряду України і штабові Південного фронту. — Повне збір. творів, т. 41, с. 349.

³² Петровський Г. І. Незможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. — Харків, 1930, с. 20.

членів комнезамів і неорганізованої бідноти, які не могли протистояти куркульським господарствам. У зв'язку з цим питання про участь комнезамів у соціалістичному будівництві обговорювалося на Пленумі ЦК РКП(б), який відбувся 4 липня 1923 р. Крім того, ЦК РКП(б) відрядив спеціальну комісію для вивчення й узагальнення досвіду роботи комітетів незаможних селян³³.

Йі надалі ЦК партії приділяв велику увагу реорганізації комнезамів, направляючи своїх відповідальних працівників для періодичного обстеження діяльності КНС. На жовтневому (1925 р.) Пленумі ЦК РКП(б) було обговорено питання про роботу організації сільської бідноти. В проекті резолюції, в основному схваленої Політбюро ЦК РКП(б) 1 жовтня 1925 р. і опублікованої ще до відкриття Пленуму, зазначалося: «Визнати за необхідне, щоб організації бідноти в ряді східних республік (кошчі в Середній Азії, джарли в Казахстані, хамначіти в Якутії) в основному були побудовані на таких же засадах, що й реорганізовані комнезами на Україні»³⁴. Жовтневий Пленум ЦК РКП(б) схвалив рішення липневого Пленуму ЦК РКП(б)У про реорганізацію комнезамів і визначив їх завдання.

Реорганізовані комнезами спрямовували свою діяльність на захист інтересів бідноти і середняків у Радах, кооперативах, сількомах, згуртування їх у боротьбі проти наступу куркулів, підвищення продуктивності господарств сільської бідноти, на організацію колективних форм обробітку землі. Все це сприяло зростанню класової самосвідомості, політичної і трудової активності, культурного рівня трудового селянства, вихованню в нього психології активного будівника соціалістичного суспільства.

Всебічно розвиваючи ідею організації трудового селянства, В. І. Ленін вказував, що для залучення його до союзу з робітничим класом і для зміцнення цього союзу необхідно постійно дбати про піднесення життєвого рівня і добробуту селянства, розвивати демократичні засади у взаємовідносинах з ним, забезпечувати свободу народної творчості. Проблема матеріального забезпечення сільської бідноти була тісно пов'язана з організацією соціального забезпечення на селі. Важливу роль у цьому відіграв підписаний В. І. Леніним 14 травня 1921 р. декрет Раднаркому РСФРР «Про поліпшення постановки справи соціального забезпечення робітників, селян і сімей червоноармійців»³⁵. На його основі при сільських Радах і волосних виконкомах було створено широку мережу селянських комітетів взаємної допомоги (сількомів). Вони стали новою формою селянської самодіяльності, що сприяла встановленню зв'язку бідноти з середняком і переходу мас на шлях відбудови сільського господарства, розвитку кооперативних виробничих об'єднань, а згодом проведення суцільної колективізації. Через комітети взаємної допомоги (поряд з іншими громадськими організаціями села) партія проводила ідеологічну і культурно-освітню роботу. Як масова громадська організація трудящого селянства сількоми брали участь у всіх заходах партії і держави, що проводилися на селі*.

Важливою підмогою посилення впливу батрацтва на суспільно-політичне життя села було об'єднання сільськогосподарського пролетаріату в професійні спілки. В Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом, вказувалось: «У всій своїй роботі на селі РКП, як і раніше, спирається на пролетарські і напівпролетарські верстви його, організовує насамперед їх у самостійну силу, створюючи партійні осередки на селі, організації бідноти, особливого типу професійні спілки пролетарів

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 14.

³⁴ Правда, 1925, 2 окт.

³⁵ Сборник узаконений, 1921, № 48, с. 236.

* Хронологічно рамки діяльності сількомів (КВД) охоплюють період з 1921 до 1932 р.

і напівпролетарів села і т. д., зближуючи їх всемірно з міським пролетаріатом і вириваючи їх з-під впливу сільської буржуазії та дрібно-власницьких інтересів»³⁶.

Чільне місце в системі політичної організації сільської бідноти належало професійній спілці робітників землі і лісу*. «Якщо ми хочемо охопити село, хочемо селянство залучити до соціалістичного будівництва, заразити пролетарською ідеологією..., — зазначав М. І. Калінін, — хто ж може краще виконати цю роботу, як не Всеробітземліс, у якої майже в кожному селі знайдуться члени»³⁷. Всеробітземліс дійсно став впливовим об'єднанням широких пролетарських і напівпролетарських мас.

В. І. Ленін, обгрунтовуючи необхідність об'єднання сільського пролетаріату у професійні спілки, водночас визначив форми і методи їх діяльності на різних етапах соціалістичного будівництва. В тезах до II конгресу Комінтерну він писав про сільськогосподарський пролетаріат: «Самостійна, окрема від інших груп сільського населення, організація цього класу (і політична, і військова, і професійна, і кооперативна, і культурно-освітня і т. д.), посилена пропаганда і агітація серед нього, залучення його на сторону Радянської влади і диктатури пролетаріату є *основним* завданням комуністичних партій в усіх країнах»³⁸.

Проблеми виникнення і розвитку соціалістичного укладу в сільському господарстві, утворення нового класу — колгоспного селянства розв'язувалися органами державної влади, громадськими організаціями, в тому числі сільської бідноти і середнього селянства, під керівництвом парторганізацій. З відбудовою і соціалістичною реконструкцією народного господарства на селі відбулися істотні зрушення, що дали можливість створити необхідні політичні, матеріально-технічні й психологічні передумови для переходу бідняцько-середняцьких мас на шлях будівництва соціалізму. Все це стало можливим завдяки діяльності трудових колективів, розвитку соціалістичної демократії, зростанню політичної активності сільських трудівників.

Створення численного селянського активу — опори партії в масах — було її основним завданням. Воно розв'язувалося в ході масово-політичної діяльності, широкого розгортання радянського будівництва шляхом залучення селянина-трудівника до державного управління, вдосконалення роботи Рад тощо. Безпартійний актив створювався насамперед з числа членів комнезамів, комітетів взаємної допомоги, професійної спілки робітників землі і лісу.

Колективізація сільського господарства проводилася одночасно із зміцненням сільських Рад, пожвавленням їх діяльності. Вони ставали організуючими центрами господарсько-політичного життя, школою управління для бідняцько-середняцьких мас. «Комітети незаможних селян, — говорив Г. І. Петровський, — повинні зайняти міцне становище в Радах, кооперації, земельних громадах»³⁹, щоб забезпечити перебування сільського господарства на соціалістичних засадах.

Вибори до місцевих Рад, які відбулися в 1929 р., дали можливість поліпшити їх соціальний склад за рахунок обрання депутатами членів КНС та неорганізованої бідноти (53,5% селян-депутатів були бідняками, а 45,3% — середняками)⁴⁰. Питома вага організованого неза-

³⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 53.

* Створена за рішенням I Всеросійського з'їзду робітників землі 15 червня 1919 р. На початок 1930 р. в ній було 1700 тис. членів.

³⁷ Калінін М. И. За эти годы.— Л., 1926, кн. 2, с. 368.

³⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 162.

³⁹ Петровський Г. І. Політичні та господарчі завдання КНС.— Харків, 1929, с. 60.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 257, арк. 88.

можного селянства в складі новообраних сільських Рад порівняно з попередніми виборами до них збільшилась з 35,2 до 45,2%⁴¹. 81,8% голів сільських Рад були членами КНС⁴².

Від чіткої класової позиції, злагодженості в роботі низового радянського апарату залежало закріплення успіхів колективізації та її дальший розвиток. Тому й надалі перед КНС, комітетами взаємної допомоги, профспілкою робітників землі і лісу стояло надзвичайно відповідальне завдання — забезпечити вплив робітників і бідняків на діяльність Рад.

Здійснення ленінського кооперативного плану нерозривно зв'язане з роботою громадських організацій. Вони були фундаторами перших колективних господарств, починаючи з найпростіших виробничих кооперативних об'єднань і кінчаючи їх вищою формою — комунами і сільськогосподарськими артільми. В роки відбудови і реконструкції народного господарства громадські організації, які діяли на селі, дбали про встановлення найтіснішої змички бідняків з середняками для спільної боротьби проти куркульства, посилення позицій бідноти і сільського пролетаріату, утвердження принципів колективізму в сільськогосподарському виробництві. Всіма видами кооперації (включаючи і споживчу) в 1929 р. було охоплено близько 85% селянських господарств, а тільки сільськогосподарська — об'єднувала 2/3 господарств⁴³. Соціальний склад останньої характеризувався такими даними: на 100 чол. її членів припадало 50—55% членів КНС, 42—50% середняків і 2—3% представників заможного селянства⁴⁴. До її керівних органів (ревізійних комісій, правлень, рад) входили 54% бідноти, з них понад 40% членів КНС, 44,5% середняків⁴⁵. Кількість кооперованої бідноти, середнього селянства весь час зростала. Успішний розвиток кооперації сприяв налагодженню більш тісних зв'язків між містом і селом, виникненню нових форм змички між ними, які зміцнювали союз робітничого класу і селянства, поступово перетворювали селянство з притаманною йому індивідуалістською психологією, зумовленою пануванням приватної форми виробництва, в колективіста.

Перехід до політики колективізації сільського господарства, накреслений у рішеннях XV з'їзду ВКП(б), вимагав посилення роз'яснювальної роботи серед трудящого селянства з метою якнайширшого його залучення до колективного обробітку землі. Важливу роль у цьому мали відіграти громадські організації. Зростання кількості колгоспів свідчило про те, що ленінські ідеї кооперування оволодівали масами — селянство переконувалось у вигідності колгоспного виробництва. Наприкінці 1925 р. склад більш як половини колгоспів України був незаможницьким⁴⁶. У 1927 р. в республіці вже існувало 6316 колективних господарств, з них: 242 комуни, 2180 артіль і 3894 товариства по спільному обробітку землі. У тсозах і артілях було 77,1% членів КНС, в комунах — 62,2%⁴⁷.

В період масового розгортання колективізації комнезами створювали в колгоспах наймитсько-незаможницькі групи. Вони були виразниками політики партії, авангардом у боротьбі за зміцнення колективних господарств. На 1 січня 1932 р. в 94% колгоспів УСРР налічувалося 21175 таких груп, що об'єднували 752 496 чол., з них — 541 557 членів КНС⁴⁸.

⁴¹ Постанова II пленуму ВЦКНС. 10—15 серпня 1929 р.— Харків, 1929, с. 39.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 855, арк. 18.

⁴³ X з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт.— Харків, 1928, с. 405.

⁴⁴ Петровський Г. И. Доклад на X съезде КП(б)У.— Харьков, 1928, с. 44.

⁴⁵ X з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, с. 401.

⁴⁶ Харківський обласний державний архів, ф. 1791, оп. 1, спр. 176, арк. 75.

⁴⁷ Матеріали до звітної доповіді ВЦКНС VI Всеукраїнському з'їзду незаможних селян.— Харків, 1928, с. 22—23.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1222, арк. 67.

Безперечно, у процесі масової суцільної колективізації роль КНС полягала не тільки в керівництві та участі в роботі наймитсько-незаможницьких груп, але й в організації груп сприяння та ударних бригад по залученню селян до колгоспів, у проведенні суцільної колективізації в ряді сіл і районів. «Комнсаами, — зазначалося у відозві ВУЦВК до незаможницьких організацій з нагоди їх 10-річчя, — вступали в колгоспи цілими організаціями, були ініціаторами переходу цілих сіл на суцільну колективізацію і передовиками в розкуркулюванні»⁴⁹. За далеко не повними даними, з 1 січня до 1 березня 1930 р. в 31 окрузі УСРР КНС створили 7762 незаможницькі групи сприяння колективізації, організували 2913 тсозів, 1347 сільськогосподарських артільей, 1306 супряг, 134 машинотяглові товариства, 293 інші виробничі об'єднання. За цей час було колективізовано 386 тис. господарств членів КНС⁵⁰.

Перебудова сільського господарства на колективістських засадах і залучення до соціалістичного будівництва широких мас трудящого селянства зумовили значне поповнення рядів місцевих парторганізацій за рахунок передових колгоспників, бідняків і середняків. 26 серпня 1930 р. ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про осередок ВКП(б) у колгоспах», в якому узагальнювався перший досвід перебудови сільських партійних організацій за виробничим принципом, визначалися їх організаційна структура, завдання колгоспного будівництва, форми і методи роботи в масах^{50а}.

Керуючись цим «Положенням», партійні організації України створювали і зміцнювали нові партосередки в колгоспах, радгоспах і МТС. На 1 січня 1932 р. в УСРР налічувалося 7017 сільських партосередків, які об'єднували в своїх рядах 104,5 тис. чол., з них 61 303 членів КНС⁵¹. У наступні роки мережа виробничих партійних осередків постійно зростала. Вони поповнювалися за рахунок членів КНС та представників інших громадських організацій.

Таким чином, в умовах здійснення суцільної колективізації сільські громадські організації виступали провідною силою у зміцненні союзу робітничого класу і селянства, опорою партії на селі. Їх існування стало недоцільним тільки після успішного виконання планів першої п'ятирічки, коли село стало колгоспним, а колгоспник — центральною фігурою на селі, активним борцем за побудову соціалізму. На кінець першої п'ятирічки в країні було створено 200 тис. сільськогосподарських артільей, які об'єднували майже дві третини господарств (понад 15 млн.) і більш як три чверті посівних площ.

У ході героїчної боротьби трудящого селянства під керівництвом Комуністичної партії за перебудову сільського господарства на колективістських засадах громадські організації відіграли велику історичну роль. Вірні революційним традиціям, вони мобілізували бідняцько-середняцькі маси на боротьбу з куркульством, на перехід до колективних форм господарювання, на успішне виконання різних політико-господарських завдань, брали активну участь у завершенні суцільної колективізації та ліквідації на цій основі куркульства як класу. Все це сприяло створенню нового класу — колгоспного селянства.

З перемогою колгоспного ладу в місті й на селі була створена однотипна економічна і суспільна основа. Селянство дедалі активніше брало участь у соціалістичному будівництві, стало класом соціалістичного суспільства і за всіма корінними ознаками все більше зближується з робітничим класом.

⁴⁹ Коммунист, 1930, 9 мая.

⁵⁰ Фесенко, О. КНС і вибори сільрад.— Харків, 1930, с. 10.

^{50а} Партийное строительство, 1930, № 18.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1222, арк. 6.

В період розгорнутого будівництва соціалізму роль масових громадських організацій трудящих значно підвищується. В. І. Ленін зазначав, що в міру розширення й поглиблення історичної творчості людей зростатиме і кількість населення, яке підніметься до самостійної участі у повсякденному управлінні державою, стаючи свідомим історичним діячем⁵². Для розв'язання нових, більш складних і відповідальних завдань державного, господарського й культурного будівництва, зокрема виконання Продовольчої програми, громадські організації мають не тільки виробити нові форми і методи керівництва масами, але й уважно вивчити досвід роботи своїх попередників у період боротьби партії за побудову соціалізму.

Ленінський кооперативний план як наукова основа соціалістичної перебудови села, визначення ролі й місця громадських організацій трудящого селянства в побудові соціалізму має міжнародне значення. «Цей досвід не забудеться..., — зазначав Володимир Ілліч. — Він увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»⁵³.

Братні комуністичні й робітничі партії країн Європи, Азії та Латинської Америки широко використовують досвід Комуністичної партії і Радянської держави в справі організації селянських мас через громадсько-політичні організації. З урахуванням національних специфічних умов у них було створено селянські організації, діяльність яких багато в чому нагадувала роботу комбідів, комнезамів, союзів кошчі, комітетів взаємодопомоги та інших громадських організацій. Життя повністю підтвердило геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що будівництво нового суспільства в Країні Рад «...стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії»⁵⁴.

Н. Д. Березовчук

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛЕНИНСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОЙ БЕДНОТЫ КАК ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАССА КОЛХОЗНОГО КРЕСТЬЯНСТВА

Резюме

На всех этапах борьбы трудящихся за победу социалистической революции, построения нового общества В. И. Ленин, Коммунистическая партия уделяли большое внимание организации сельской бедноты как цементирующей силе союза рабочих и крестьян. Классовые общественные организации трудящегося крестьянства пролетарского типа были зачинателями социалистических преобразований на селе, инициаторами осуществления ленинского кооперативного плана, фундаторами класса колхозного крестьянства.

⁵² Див.: Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 111.

⁵³ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 360.

⁵⁴ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 154.

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

СУЧАСНІСТЬ У СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ
ПРО ВІЙНУ І МИР

Збереження миру, запобігання війні лишається найзлободеннішою, найважливішою проблемою сучасності, яка в наші дні вже зачіпає життєві інтереси всіх без винятку народів планети, всього людства.

В розв'язанні цього глобального завдання важко переоцінити значення ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Сучасна історія знову й знову підтверджує наукову обгрунтованість і актуальність сформульованих В. І. Леніним положень про проблеми війни і миру.

Кращі уми всіх часів і епох мріяли про викоренення воєн з життя людського суспільства, прагнули розгадати таємниці виникнення конфліктів, шукали шляхи до гармонії і згоди між людьми. Про вічний мир думали видатні просвітителі Франції, представники німецької класичної філософії, соціалісти-утопісти. Проте, якими б глибокими і прогресивними не були уявлення про проблеми війни і миру, вони являли собою не більш ніж здогади, що виявлялися практично безплідними при зіткненні з реальною дійсністю.

Науково-теоретичну базу боротьби за світ без зброї, без воєн розробили К. Маркс і Ф. Енгельс. В результаті глибокого аналізу процесів розвитку суспільства вони встановили, що війни як суспільне явище не є вічною категорією. Соціальною силою, яка здатна звільнити народи від воєн, основоположники марксизму вважали робітничий клас, історичною місією якого є ліквідація експлуатації людини людиною, заміна старого ладу, який зжив себе, новим, соціалістичним. «...На протилежність старому суспільству, — писав К. Маркс, — з його економічними злиднями і політичним безумством народжується нове суспільство, міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*»¹.

Творчо розвиваючи марксизм, В. І. Ленін уперше в історії суспільної думки розробив струнку й цілісне, науково обгрунтоване матеріалістичне вчення про війну і мир, всебічно розкрив соціальну сутність воєн та причини їх виникнення. Володимир Ілліч насамперед звернув увагу на те, що війна є суспільно-історичним явищем, пов'язаним з певними ступенями розвитку людського суспільства, з виникненням приватної власності, поділом суспільства на класи, утворенням держав. Приватна власність на засоби виробництва породила економічну і політичну нерівність людей, систему класового і національного гноблення, соціальні і національні антагонізми. В. І. Ленін прямо вказував: «Війна не є суперечність основам приватної власності, а прямий і неминучий розвиток цих основ»².

В. І. Ленін учив, що війна за своєю сутністю — це продовження політики тих чи інших держав і класів насильственими засобами. «Клас, який панує, — указував Володимир Ілліч, — визначає політику і у війні. Війна наскрізь є політика, продовження здійснення цими класами тих же цілей іншим шляхом»³.

Характеризуючи війни при капіталізмі, В. І. Ленін писав: «Боротьба за ринки і грабiж чужих країн, прагнення придушити революційний рух пролетаріату і демократії всередині країн, прагнення обдури-ти, роз'єднати й перебити пролетарів усіх країн, нацькувавши най-

¹ Маркс К. Перша відозва Генеральної Ради Міжнародного товариства робітників про франко-прусську війну.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 7.

² Ленін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи.—Повне зiбр. творів, т. 26, с. 333.

³ Ленін В. І., I Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р.— Там же, т. 32, с. 274.

маних рабів однієї нації проти найманих рабів другої на користь буржуазії—такий єдиний реальний зміст і значення війни»⁴.

Особливу увагу В. І. Ленін приділяв аналізу війни як засобу політики в період найвищої, останньої стадії капіталізму — при імперіалізмі. Характеризуючи його основні риси, Володимир Ілліч підкреслював, що «...імперіалізм... відзначається найменшою миролюбністю і волелюбністю, найбільшим і повсюдним розвитком вояччини»⁵.

В. І. Ленін неспростовно довів, що війни в умовах імперіалізму зумовлені природою монополістичного капіталу, законами його розвитку. Він писав, що «...імперіалізм і породжувані ним війни не випадковість, а необхідний продукт капіталізму, який привів до панування фінансового капіталу»⁶. Відомо, що один з найважливіших законів розвитку імперіалізму — боротьба за монополістичний надприбуток, що веде до жорсткої конкурентної боротьби і має кінцевою метою встановлення світового панування. В. І. Ленін логічно підсумовував з цього приводу: «Світове панування» є, кажучи коротко, зміст імперіалістської політики, продовження якої являє собою імперіалістська війна»⁷.

У країнах імперіалізму важелі великої політики знаходяться в руках представників крупного бізнесу, який визначає її характер і напрям. Особлива і всезростаюча роль у сучасній капіталістичній економіці належить міжнародним монополіям — транснаціональним корпораціям (ТНК). В наші дні вони підпорядкували своїм ненаситним інтересам 40% промислового виробництва світу капіталу, близько 60% його зовнішньої торгівлі, майже 80% розробки нової технології. Ці корпорації облутали сіткою своїх філіалів весь капіталістичний світ, багато країн, що розвиваються. Максимальний надприбуток був і лишається корисливим мотивом і кінцевою метою ТНК. Природно, що їх активізація на міжнародній арені в ім'я надприбутків, бажання будь-якими засобами зберегти свої позиції не тільки посилює вплив ТНК на формування зовнішньої політики імперіалістичних держав. Це призводить також до загострення міжнародної напруженості, яка неминуче тягне за собою розвиток воєнного виробництва, збільшення чисельності армії, безперервне зростання воєнних витрат.

Агресивність імперіалізму матеріалізується з допомогою мілітаризму — засобу, який експлуататорські класи завжди використовували для збереження і зміцнення свого панування, загарбання нових територій, поневолення чужих держав і народів, пригноблення трудящих мас у власних країнах.

В. І. Ленін писав: «Сучасний мілітаризм є результат капіталізму. В обох своїх формах він — «життєвий прояв» капіталізму: як військова сила, яку застосовують капіталістичні держави під час їхніх зовнішніх сутичок..., і як зброя, що служить в руках пануючих класів для придушення всякого роду (економічних і політичних) рухів пролетаріату...»⁸.

Цілком чітко простежується найтісніший взаємозв'язок між зажерливими інтересами транснаціональних корпорацій та найбільших національних монополій і розвитком мілітаризму. Ставши ядром воєнно-промислового комплексу, вони виявляють кровну заінтересованість у постійному форсуванні гонки озброєнь, бо надприбутки від воєнного бізнесу не йдуть ні в яке порівняння з будь-якими іншими сферами прикладення капіталу. Адже вони гарантовані правлячими колами

⁴ Ленін В. І. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні.— Там же, т. 26, с. 1.

⁵ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Там же, т. 37, с. 237.

⁶ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу.— Там же, т. 26, с. 216.

⁷ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм».— Там же, т. 30, с. 82.

⁸ Ленін В. І. Войовничий мілітаризм і антимілітаристська тактика соціал-демократії.— Там же, т. 17, с. 175.

відповідних країн. «Капіталістичне господарство «на війну» (тобто господарство, зв'язане прямо чи посередньо з військовими поставками), — відзначав В. І. Ленін, — є систематичне, узаконене *казнокрадство...*»⁹.

Бажко переоцінити актуальність і для наших днів ленінських положень, що містяться у статті «Озброєння і капіталізм», написаної ще в 1913 р. «Сотні і тисячі мільйонів карбованців, — писав у ній В. І. Ленін, — витрачаються Англією та іншими країнами на готування до війни, — зрозуміло, все це робиться виключно в інтересах миру, в інтересах охорони культури, в інтересах батьківщини, цивілізації і т. д.»¹⁰.

Хіба не рясніють сьогодні висловлювання західних політиків запевненнями у «щиросердому» прагненні до миру, їх «добрій» волі, в тому, нібито немає для їх країн вищої мети, ніж утвердження принципів свободи і рівності? Як і раніше, «...акціонерами і директорами підприємств суднобудівних, порохових, динамітних, гарматних», а тепер уже і ракетобудівних та космічних, «...ми бачимо адміралів і найзнаменитіших державних діячів». Хіба не летить нині золотий дощ «...прямо в кишені буржуазних політиків, з яких складається тісна міжнародна зграя, що підбуває народи до змагання в справі озброєнь...»¹¹.

«...Капіталісти різних країн дружно одурюють і обдирають, як липку, «публіку» різних країн, будуючи судна або гармати однаково для Англії проти Італії, для Італії проти Англії»¹², — писав свого часу В. І. Ленін. І в наші дні, зокрема, торговців смертю також ніскільки не турбує те, що, скажімо, Саудівська Аравія офіційно виступає проти кемп-девідської угоди й залишається, на думку західних же політиків, потенціальним противником Ізраїлю. До речі, здається неймовірним той факт, що Саудівська Аравія нині витрачає більше грошей на військові цілі в переліку на душу населення, ніж будь-яка інша країна у світі, — 2 тис. доларів щороку. Це, безперечно, результат імперіалістичної, мілітаристської політики західних держав і насамперед США.

Ленінське положення про те, що імперіалізм неминуче веде до дальшої мілітаризації усіх країн — і нейтральних, і невеликих, — підтверджується всім ходом історії. Останнім часом імперіалістичні сили з метою загострення міжнародної обстановки, посилення гонки озброєнь дедалі активніше використовують торгівлю зброєю і військовою технікою.

У минулому торгівля зброєю мала, як правило, комерційний характер. В наш час, на етапі загальної кризи капіталізму, експорт зброї із країн імперіалізму зумовлено в першу чергу політичними цілями. У своєму посланні конгресу від 30 червня 1977 р. колишній президент США Дж. Картер одверто підкреслював: «Існує загальна тенденція схвалення торгівлі (зброєю. — І. Х.) заради таких цілей: здійснювати вплив на імперіалістичну орієнтацію країн, що контролюють стратегічні ресурси; розширювати наш спільний наступ і вплив на уряди і військову еліту, політична орієнтація яких має для нас важливе значення в зв'язку з глобальними чи регіональними проблемами; забезпечити важелі впливу на окремі уряди по проблемах, що становлять для нас безпосередній інтерес». Нині адміністрація Рейгана продовжує активно використовувати поставки зброї як інструмент свого гегемоністського, мілітаристського курсу.

Поставляючи за кордон найбільше зброї і військового устаткування, США несуть головну відповідальність за розширення світової торгівлі зброєю. За останнє десятиріччя сума щорічного експорту американської зброї різко зросла (з 1 млрд. доларів до майже 30 млрд. доларів). Частка Вашингтона в загальному обсязі торгівлі зброєю всіх

⁹ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. — Там же, т. 34, с. 164.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 169.

¹¹ Там же.

¹² Там же, с. 170.

капіталістичних країн досягає 75%. Близько 42% підприємств військової промисловості Сполучених Штатів працює на експорт.

Покласти край безконтрольній міжнародній торгівлі зброєю — одна з умов початку процесу роззброєння. В 1977 р. почалися радянсько-американські переговори про обмеження продажу і поставок звичайних озброєнь. Однак у 1979 р. США в односторонньому порядку припинили ці переговори. Ні в кого не викликає сумнівів те, що Вашингтон не влаштує розв'язання цієї проблеми. Він продовжує активно використовувати експорт зброї для зміцнення своїх позицій у різних регіонах світу. До того ж, не може устояти імперіалізм, щоб не накласти, за словами В. І. Леніна, «...на всі народи на довгі десятиріччя данину у вигляді високих процентів на мільярдні позики на війну»¹³.

Нинішнє сторіччя ввійде в історію людства як епоха визначних досягнень науки і техніки. Глибокі якісні зміни, що їх викликала науково-технічна революція, зростаюча соціальна роль науки переконливо демонструють силу і могутність людського розуму, необмеженість практичного використання результатів його творення на благо людства. Разом з тим виною імперіалізму є те, що плоди прогресу науки і техніки використовуються не тільки в мирних цілях, а й для створення все нових і нових видів озброєнь, в першу чергу ракетно-ядерних та інших засобів масового винищення. Дальший розвиток військової техніки зумовлює дедалі більше втягування науково-технічного і виробничого потенціалу найбільших країн світу в створення засобів руйнування. Нині тільки у США 30% наукових співробітників та інженерів ведуть дослідження в галузі військової техніки. У воєнних цілях використовується четверта частина продукції електронної промисловості. Імперіалізм втягує в багатомільярдні воєнні витрати весь світ. І це відбувається в той час, коли перед людським суспільством стоять життєво важливі завдання, поставлені ходом історії, — подолання розриву у розвитку між країнами, позбавлення сотень мільйонів людей на планеті хронічного голоду, хвороб, неписьменності, масового безробіття. Розв'язання цього широкого комплексу соціально-економічних проблем настійно вимагає припинення гонки озброєнь. Головною ж перешкодою на цьому шляху продовжує виступати мілітаристська політика найреакційніших сил сучасного імперіалізму. В цьому зв'язку не втратили актуальності ленінські слова: «Куди не кинь — на кожному кроці зустрічаєш завдання, які люدتво цілком спроможне розв'язати *негаймо*. Заважає капіталізм»¹⁴⁻¹⁵.

Вдосконалення й нарощування наявних засобів масового винищення, розробка їх нових видів неминуче збільшують небезпеку для людства. Сьогодні, як ніколи, актуально сприймається пересторога В. І. Леніна про те, що війна з використанням новітніх могутніх досягнень техніки може призвести і неминуче призведе «...до підриву самих умов існування людського суспільства»¹⁶.

Проте, незважаючи на зростаючу небезпеку гонки озброєнь у сучасних умовах, американський імперіалізм, усупереч здоровому розуму, продовжує нагнітати міжнародну напруженість, фінансує і здійснює все нові й нові програми воєнних приготувань.

Посилення агресивності імперіалістичних кіл США в наш час є реакцією у відповідь на зміну співвідношення сил у світі на користь соціалізму, демократії та прогресу, а також на гострі внутрішні проблеми цієї країни. Інакше кажучи, — це яскравий вияв суперечності між прагненням США до світового панування і посиленням економічної,

¹³ Ленін В. І. Відозва до солдатів усіх воюючих країн. — Там же, т. 31, с. 283.

¹⁴⁻¹⁵ Ленін В. І. Цивілізоване варварство. — Там же, т. 24, с. 17.

¹⁶ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок 4 червня 1918 р. — Там же, т. 36, с. 374.

політичної і моральної кризи американського суспільства, падінням престижу цієї держави у світі.

Разом з тим нинішній крутий поворот імперіалізму до конфронтації, ядерного шантажу не був раптовим. Цьому передував увесь післявоєнний період боротьби мілітаристських сил США за військову перевагу, гегемонію у вирішенні світових справ, за підлив розрядки і мирного співіснування.

А головне — на історичній стадії переходу від капіталізму до комунізму, як відзначав В. І. Ленін, «...у експлуататорів неминуче лишається надія на реставрацію, а ця *надія* перетворюється у *спроби* реставрації»¹⁷. Всіма засобами імперіалізм намагається зупинити процес революційного оновлення світу, позбавити соціалістичні країни сприятливих умов для здійснення їх творчих планів.

Курс на «пряме протиборство», зокрема, між США і СРСР у глобальному і регіональному масштабі став серцевиною «нової воєнної стратегії» адміністрації Рейгана. Більше того, влітку 1982 р. американський президент одверто закликав до нового «хрестового походу за свободу», проголосивши Радянський Союз й інші соціалістичні держави «центром зла», проти якого необхідно боротися. «Ненависть до «ворога», — зазначав В. І. Ленін, — почуття, розпалюване спеціально буржуазією (не стільки попами) і вигідне *тільки їй* економічно і політично»¹⁸. Не дивно, що активізація воєнних приготувань Заходу тісно пов'язується з інспірованою воєнно-промисловим комплексом пропагандистською кампанією з приводу вигаданої «радянської загрози».

Міф про «радянську загрозу» — не новий, він з'явився зразу ж після перемоги Великого Жовтня. Відтоді імперіалізм постійно використовує подібні вигадки, коли йому необхідно приховати від народів свої агресивні устремління, виправдати воєнні приготування, ослабити вплив миролюбних ініціатив Союзу РСР на світову громадськість. Це переконливо засвідчила історія і з усією очевидністю показує сучасна дійсність.

В. І. Ленін рішуче викривав тих, хто роздував уявну небезпеку зі Сходу. В 1919 р. він писав: «Є дурні люди, які кричать про червоний мілітаризм; це — політичні шахраї, які вдають, ніби вони в цю дурницю вірять, і кидають такі обвинувачення направо і наліво, користуючись для цього своїм адвокатським умінням вигадувати фальшиві доводи і засмічувати масам очі піском»¹⁹.

Протягом тривалого часу, маскуючи свої воєнні приготування, правлячі кола США постійно твердили, нібито Радянський Союз штовхає їх на нарощування й модернізацію свого військового потенціалу. Проте факти цілком спростовують лицемірство таких тверджень. Як відомо, вони першими створили атомну бомбу і без будь-якої потреби використали її проти мирного населення Хіросіми та Нагасакі. Радянські пропозиції про заборону застосування ядерної енергії у воєнних цілях у той час було відкинуто. В 50-і роки Вашингтон розгорнув широку програму будівництва стратегічних бомбардувальників. Коли ж її було виконано, з'ясувалося, що міф про перевагу СРСР у цьому виді озброєння навмисно поширювався Пентагоном і загальна кількість радянських бомбардувальників спеціально перевищувалася у 3—4 рази.

Галас навколо відставання за кількістю міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування на початку 60-х років спирався на завищення чисельності відповідної радянської зброї у 15—20 разів. Це

¹⁷ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Там же, т. 37, с. 252.

¹⁸ Ленін В. І. Про поразку свого уряду в імперіалістській війні.— Там же, т. 26, с. 272—273.

¹⁹ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Там же, т. 38, с. 48.

визнавав навіть Р. Ніксон, який був тоді віце-президентом США. Проте імперіалістам цього здавалося замало. Вони всіма засобами роздували мілітаристський психоз для дальшого прискорення гонки озброєнь. Военно-промисловий комплекс укупі з Пентагоном відкрито створювали матеріальну базу для агресії проти нашої країни. 16 червня 1962 р. міністр оборони США заявив, що його уряд офіційно прийняв концепцію «контрсили», яка містила в собі підготовку до масованого удару по військових об'єктах СРСР. Так почався новий виток в гонці озброєнь. У величезних масштабах розгорнулося виробництво і розміщення міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування — «Атлас», «Титан», «Мінітмен». Розпочалося будівництво 41 підводного човна, які мали бути оснащені балістичними ракетами. А в Радянського Союзу на той час ще не було жодного такого човна. Вже на кінець 1963 р. на озброєння США надійшло 800 міжконтинентальних балістичних ракет і 250 пускових ракетних установок на підводних човнах.

Особливо інтенсивно військові приготування Вашингтона відбувалися в 1963—1967 рр. Загальна кількість американських стратегічних носіїв досягла 2325 одиниць. На вже збудованому 41 підводному човні США розміщувалося до 656 установок балістичних ракет.

Сполучені Штати першими почали оснащувати ракети підводних човнів у середині 60-х років розділюваними боеголовками. А на рубежі 70-х років багатозарядні головні частини індивідуального наведення вже встановлювалися на балістичних ракетах стратегічного призначення. Вашингтон виступив й ініціатором створення таких видів зброї, як крилаті ракети та нейтронні бомби. Отже, саме США провокували нові витки гонки озброєнь. Звичайно, СРСР змушений був належним чином реагувати на подібні підступи. При цьому він ніколи не прагнув досягти військової переваги, обмежуючись лише необхідним для гарантування безпеки своєї країни та інших держав соціалізму.

На початку 70-х років між СРСР і США встановилася приблизна рівновага збройних сил. У лютому 1971 р. Вашингтон офіційно визнав, що жодна з цих країн не має чіткої ядерної переваги. До речі, військово-стратегічну рівновагу між ними визнавали також всі президенти Сполучених Штатів 70-х років — Р. Ніксон, Д. Форд і Дж. Картер. Наявний паритет позбавив американських мілітаристів можливості шантажувати народи соціалістичних країн ядерною загрозою. Водночас виникли реальні передумови для обмеження і скорочення ядерних озброєнь.

Встановлення військово-стратегічної рівноваги між соціалістичними і капіталістичними державами — закономірний результат зміни співвідношення сил на світовій арені. Це об'єктивно сприяло в ті роки оздоровленню міжнародної обстановки, загальмувало сповзання світу до ядерної катастрофи. Саме стратегічний паритет між СРСР і США поклав початок пошукам конструктивних радянсько-американських відносин. Було визнано, що в умовах, які склалися, немає розумної альтернативи збереженню миру і мирному співіснуванню.

Військово-стратегічна рівновага протягом 70-х років позитивно впливала на хід міжнародних справ, створювала реальні можливості для стримання гонки озброєнь. Однак така ситуація була не до смаку мілітаристським колам Сполучених Штатів. Вони мріяли про відновлення стратегічної переваги над Союзом РСР. Военно-промисловий комплекс закладав основу для наступного стрибка з тим, щоб відірватися від радянського стратегічного потенціалу. Насамперед великі надії покладалися на створення і впровадження в ракетній техніці багатозарядних розділюваних головних частин індивідуального наведення. Американські стратеги вважали, що Радянський Союз не здатний створити подібне у «проглядуваному майбутньому». А тим часом на озброєння армії США почали надходити ракети нового покоління — «Міні-

тмен-3», оснащені трьома боеголовками. На атомних підводних човнах встановлювалися ракети «Посейдон С-3» із 10—14 боеголовками. Згодом ще на 12 човнах було розміщено ракети «Трайидент-1» з 8 боеголовками, причому кожна з них мала вдвоє більшу потужність порівняно з «Посейдоном С-3». За згадані роки загальна кількість боеголовок на американських підводних човнах зросла з 2048 до 5280 одиниць.

Проте розрахунки мілітаристських кіл на підлив військово-стратегічної рівноваги й досягнення незаперечної переваги не здійснились. У середині наступного десятиріччя Білий дім втратив монополію на даний вид озброєнь. Це знову занепокоїло виробників зброї у США. Модернізація ракетної техніки пішла там у напрямі підвищення її точності. В 1972 р. 300 ракет «Мінітмен-3» було переоснащено новими боеголовками, які перевищують старі щодо точності влучання у два рази. Ймовірно відхилення цієї боеголовки від цілі становить лише 180 м. До речі, більшість стратегічних систем, що перебувають зараз на озброєнні у США, почали створюватися в 70-х роках. Так, міжконтинентальні ракети «МХ» почали розроблятися у 1972 р., а виробництво крилатих ракет — в 1977 р. Розробка іншої ракети, призначеної для розміщення в Європі, — «Першінг-2» — почалася в 1975 р.

Таким чином, Сполучені Штати залишалися ініціатором гонки озброєнь в 70-х роках. Саме тоді закладалися основи різкої агресивної мілітаристської ескалації, яка була далі розгорнута адміністрацією Рейгана. Це є ще одним яскравим свідченням того, що в кінцевому підсумку всі мілітаристські плани і програми імперіалізму США визначаються воєнно-промисловим комплексом країни.

Нині пропагандистські виверти про відставання військово-стратегічних озброєнь Вашингтона, смакування міфів про «радянську загрозу», як і раніше, потрібні правлячим колам США для того, щоб проштовхнути нові програми, відкрити додаткові канали у шаленій гонці озброєнь. Безпрецедентне нарощування гонки озброєнь у країнах імперіалізму спрямоване насамперед на те, щоб порушити приблизну військово-стратегічну рівновагу, яка склалася між країнами Варшавського Договору і НАТО, добитися переваги в цьому відношенні над соціалістичними державами, нав'язувати всьому світові імперіалістичний диктат.

В мілітаризмі імперіалізм вбачає головну гарантію дальшого існування капіталістичного ладу. Цілком очевидно, що, намагаючись зупинити або хоч би загальмувати небажаний для нього хід світового розвитку, він робить ставку на військову силу, на політику воєнних авантур і агресії.

Проблема миру і війни глибоко поляризує людство, чітко протиставляє прогресивні, миролюбні сили і сили реакції, мілітаризму. В. І. Ленін розглядав ідею миру в єдності з іншими демократичними принципами як основу загальної, єдиної програми перебудови міжнародних відносин на началах демократизму. «Найбільший вияв демократії, — писав Володимир Ілліч, — це в основному питання про війну і мир», про «життя і смерть десятків мільйонів людей», яке стало «наріжним питанням всієї політики всіх країн земної кулі»²⁰.

У брошурі «Соціалізм і війна» та статті «Питання про мир», написаних в 1915 р., В. І. Ленін чітко висловив ставлення РСДРП до війни: «Соціалісти завжди засуджували війни між народами, як варварське й звіряче діло»²¹; «закінчення воєн, мир між народами, припинення грабежів і насильств — саме наш ідеал...»²².

²⁰ Ленін В. І. Доповідь по роботу ВЦК і Раднаркому на першій сесії ВЦК VII скликання 2 лютого 1920 р.— Там же, т. 40, с. 89; До четвертих роковин Жовтневої революції.— Там же, т. 44, с. 140.

²¹ Ленін В. І. Соціалізм і війна (Ставлення РСДРП до війни).— Там же, т. 26, с. 293.

²² Ленін В. І. Питання про мир.— Там же, с. 285.

За глибоким переконанням класиків марксизму-ленінізму найголовніша умова здійснення цього ідеалу є перетворення відношень між трудом і капіталом, тобто перемога пролетаріату. В. І. Ленін указував, що тільки робітничий клас може врятувати світову культуру, людство від безумств імперіалістичних воєн²³, що свідомий пролетаріат є нещадним ворогом війни²⁴.

Ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в червні 1917 р., у той складний для партії час В. І. Ленін з певністю говорив про те, що конкретні кроки до загального миру може зробити лише країна, де переможе пролетаріат. «Тільки після переходу влади до пригноблених класів,— відзначав він,— Росія могла б звернутися до пригноблених класів інших країн не з пустими словами, не з голими відозвами, а з указанням на свій приклад і з негайною, точною пропозицією ясних умов загального миру»²⁵.

Перемога Великого Жовтня, яка, за словами В. І. Леніна, перетворилася «...в першу перемогу справи знищення воєн» і «відкрила нову епоху всесвітньої історії»²⁶, поклала початок практичному втіленню в життя принципів миру і міжнародної безпеки, рівності, дружби і співробітництва між народами. Вперше в історії на противагу пацифістським утопіям з'явилася й почала реально діяти принципіальна, щира і чесна політика миру.

Уже в перших законодавчих актах Радянської влади були закріплені ленінські ідеї миролюбності соціалізму. Молода соціалістична держава з перших днів свого існування рішуче засудила й відкинула війну як засіб вирішення міжнародних спорів. Агресивну, загарбницьку війну, підкреслювалося в Декреті про мир, уряд Республіки Рад «...вважає найбільшим злочином проти людства...»²⁷. Заклик до припинення війни, до загального миру став першою зовнішньополітичною акцією нашої країни.

З конкретних пропозицій у справі ліквідації матеріальної бази воєн, роззброєння почалася участь першої у світі соціалістичної держави в багатосторонніх міжнародних конференціях. На першому ж пленарному засіданні Генуезької конференції 10 квітня 1922 р. народний комісар закордонних справ Г. В. Чичерін за прямою вказівкою В. І. Леніна заявив про намір радянської делегації запропонувати загальне скорочення озброєнь і підтримати всі пропозиції, що мають на меті полегшити тягар мілітаризму, за умови скорочення армій всіх держав²⁸.

Ленінський Декрет про мир проголосив мирне співіснування країн з різним суспільним ладом одним з основоположних принципів зовнішньої політики соціалістичної держави.

У доповіді ВЦВК і Раднаркому VII Всеросійському з'їзду Рад В. І. Ленін говорив про прагнення Радянської країни жити в мирі з усіма народами і спрямувати всі свої сили на внутрішнє будівництво. Вождь пролетарської революції обґрунтував бажаність і доцільність мирного співіснування, вказуючи, що з точки зору класових інтересів пролетаріату така форма процесу революційного перетворення світу повинна забезпечити найсприятливіші зовнішні умови для побудови соціалізму і комунізму²⁹.

²³ Див.: Ленін В. І. Лист до американських робітників.— Там же, т. 37, с. 62.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Падіння Порт-Артура.— Там же, т. 9, с. 148.

²⁵ Ленін В. І. Чи є шлях до справедливого миру?— Там же, т. 32, с. 296.

²⁶ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Там же, т. 44, с. 140, 141.

²⁷ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р.— Там же, т. 35, с. 14.

²⁸ Див.: Документи зовнішньої політики СССР.— М., 1961, т. 5, с. 193.

²⁹ Див.: Ленін В. І. VII Всеросійський з'їзд Рад 5—9 грудня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 387.

Життя цілком підтвердило геніальне ленінське передбачення про те, що соціалізм спочатку переможе в одній або кількох країнах і що, отже, в розвитку людського суспільства виникне об'єктивна неминучість періоду, коли існуватимуть поруч соціалістичні і капіталістичні держави³⁰.

За глибоким переконанням В. І. Леніна основна суперечність сучасної епохи — суперечність між соціалізмом, що розвивається, і відмираючим капіталізмом — не повинна розв'язуватися засобами війни. Концепція мирного співіснування містить у собі принципову і ясну відповідь на питання про те, в яких же формах повинно відбуватися історичне протиборство двох систем. Насамперед, виступаючи як специфічна форма класової боротьби на міжнародній арені, мирне співіснування передбачає протиборство в сфері економіки, політики та, безумовно, ідеології, оскільки світогляд і класові цілі двох суспільних систем протилежні й непримиренні.

В той же час мирне співіснування означає утвердження в міждержавних відносинах таких принципів, як повага до суверенітету всіх країн, недоторканність території кожної держави, рівноправність, невтручання у внутрішні справи, право всіх народів вільно обирати свій суспільний лад.

Величезне загальнолюдське значення концепції мирного співіснування полягає в тому, що вона виключає війну як засіб протиборства соціалізму і капіталізму й відкриває реальну перспективу для дальшого суспільного прогресу в умовах миру та взаємовигідного співробітництва всіх країн і народів.

Висуваючи ідею перебудови міжнародних відносин на основі принципу мирного співіснування, В. І. Ленін передбачав, що це відбуватиметься в ході складної і тривалої боротьби.

Справді, політика мирного співіснування витримала немало випробувань, однак історія неодноразово переконливо доводила, що ця політика — природний, єдино прийнятний спосіб організації нормальних відносин між державами, які належать до протилежних соціально-економічних систем.

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, в сучасну епоху політика мирного співіснування — це єдино розумна основа збереження життя на землі, дальшого розвитку людської цивілізації. В наш час заперечення цієї політики, орієнтація на ядерну конфронтацію означає не що інше, як заперечення можливості існування людського суспільства взагалі.

Тому для того, щоб народи планети могли жити з вірою у завтрашній день, плідно використовувати невичерпні можливості суспільного прогресу, необхідно постійно зміцнювати фундамент політики мирного співіснування.

В. І. Ленін вважав роззброєння одним з найважливіших елементів боротьби за мирне співіснування держав з різним суспільним ладом.

Послідовно проводячи курс на досягнення загального і повного роззброєння, на здійснення цілого комплексу часткових заходів, що ведуть до ослаблення гонки озброєнь, до зміцнення миру, СРСР завжди виходив і виходить з того, що боротьба за мир, за роззброєння — не тактичний хід, а принциповий курс ленінської зовнішньої політики. Радянська держава завжди з цілковитою серйозністю і відповідальністю підходила до проблеми захисту і зміцнення миру. Політика нашої партії й уряду спрямована на втілення в життя ленінського завіту: «...Ми обіцяємо робітникам і селянам зробити все для миру»³¹.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Американським робітникам.— Там же, с. 184.

³¹ Ленін В. І. Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради 14 травня 1918 р.— Там же, т. 36, с. 323.

Миролюбність зовнішньої політики Союзу РСР ґрунтується на врахуванні національно-державних інтересів усіх народів, на зміцненні довір'я, на готовності до спільних пошуків розв'язання назрілих міжнародних проблем. Неодмінною умовою такої політики є добросовісне і точне виконання державами взятих на себе зобов'язань, єдність слова і діла. «Чесність у політиці, — відзначав В. І. Ленін, — є результат сили, лицемірство — результат слабості»³².

Виступаючи на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, Володимир Ілліч говорив про згоду розглядати будь-які умови миру й наполягав «...на безумовному виключенні всякої двозначності і всякої таємниці при запропонуванні умов миру»³³. «Ми боремось, — підкреслював він у цій же промові, — проти обману урядів, які всі на словах говорять про мир, справедливість, а на ділі ведуть загарбні грабіжницькі війни. ...Ми ж проти таємної дипломатії і будемо діяти відкрито перед усім народом»³⁴.

З граничною лаконічністю висловлена та сама ленінська думка в листі до Г. В. Чичеріна і М. М. Литвинова у травні 1919 р.: «Якщо перемир'я *для миру*, то Вам дуже добре відомо, що ми *за...*; якщо перемир'я *не для миру*, а для політичної гри, — *не хочемо*. З миром не жартують. Обдурити нас *нікому* не вдасться»³⁵.

Розуміючи всю складність проблеми війни і миру в сучасну епоху, В. І. Ленін безустанно закликав до хай невеликих, але конкретних дій: «...якомога менше загальних заяв, урочистих обіцянок, пишних формул і якомога більше найпростіших, найясніших рішень і заходів, які б справді вели до миру, коли вже не говорити про повне усунення небезпек війни»³⁶.

Протягом усієї своєї історії Радянська держава міцно утримувала ініціативу з питань роззброєння. Жодна держава у світі не внесла такого великого вкладу у справу розв'язання цієї проблеми, як СРСР. Завдяки цілеспрямованій боротьбі Комуністичної партії і Радянського уряду було досягнуто таких результатів, які певною мірою стримували гонку озброєнь. Це — і договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, і договір про непоширення ядерної зброї, і конвенція про заборону розробки, виробництва й нагромадження запасів бактеріологічної і токсичної зброї та про їх знищення, це і конвенція про заборону воєнного або іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище й ряд інших угод.

Пропозиції, що їх вносить Радянський Союз, конкретні й обґрунтовані. У них враховуються позиції, точка зору і міркування західних держав, нейтральних і тих, що не приєдналися, держав. У ході переговорів по роззброєнню СРСР постійно виявляє терпіння, гнучкість, готовність розглянути та обговорити будь-які інші пропозиції, внести розумні корективи у свої. Таким діловим і конструктивним підходом неодмінно відрізняється наша позиція на всіх переговорах. Цей шлях було обрано з перших днів існування Країни Рад. «Ми не можемо вимагати, — підкреслював В. І. Ленін, — щоб який-небудь незначний відступ від наших вимог дав можливість імперіалістичним урядам сказати, що не можна було вступити в переговори про мир через нашу непримиренність»³⁷. У розмові з кореспондентом американської газети «The World» Володимир Ілліч сформулював ту саму думку так: «Всього

³² Ленін В. І. Полемічні замітки. — Там же, т. 20, с. 199.

³³ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. — Там же, т. 35, с. 14.

³⁴ Там же, с. 16—17.

³⁵ Ленін В. І. Лист Г. В. Чичеріну і М. М. Литвинову. — Там же, т. 50, с. 305.

³⁶ Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер гардіан» М. Фарбману. — Там же, т. 45, с. 229.

³⁷ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. — Там же, т. 35, с. 18.

му світові відомо, що ми готові укласти мир на умовах, справедливість яких не можуть заперечувати навіть найбільш імперіалістично настроєні капіталісти»³⁸.

Глибоко співзвучні ситуації, що склалася в наші дні, ленінські слова, виголошені ним на IX Всеросійському з'їзді Рад: «...Перед лицем всієї робітничої і селянської багатомільйонної російської маси ми скажемо, що ми всіма силами будемо охороняти дальший мир, ми не спинимось перед великими поступками і жертвами для того, щоб цей мир відстояти. Але є межа, далі якої йти не можна. Ми не допустимо знущання з мирних договорів, не допустимо намагань порушувати нашу мирну роботу. Ми не допустимо цього ні в якому разі і станемо, всі як один, щоб відстояти своє існування»³⁹. Так, не можна охарактеризувати, наприклад, інакше, ніж знущання, позицію США в питаннях про ракети середньої дальності в Європі. Ведучи переговори щодо скорочення цього виду озброєнь, Сполучені Штати одночасно приступили до розміщення «Першінгів» та крилатих ракет на цьому континенті.

Нині правлячі колі імперіалістичних країн Заходу фактично саботують розгляд будь-яких радянських пропозицій, спрямованих на приборкання гонки озброєнь, роззброєння. Відверто мілітаристський курс Вашингтона, що має на меті порушити існуючу у світі військово-стратегічну рівновагу, забезпечити США домінуючі позиції в ньому, несе в собі велику загрозу справі миру.

Водночас Вашингтон дедалі більше ухиляється від суворого додержання своїх юридичних і політичних зобов'язань, діє в обхід укладених угод, а то і прямо порушує їх. Подібні дії американського імперіалізму набули особливої серйозності і загрожують безпеці соціалістичних країн. З метою встановлення військово-стратегічного паритету, протидії ядерній сваволі Білого дому СРСР і братні країни соціалізму змушені вжити відповідних оборонних заходів. У цьому ще один вияв життєвості теоретичної спадщини В. І. Леніна, який говорив: «...Взявшись за наше мирне будівництво, ми докладемо всіх сил, щоб його продовжувати безперервно. У той же час, товариші, будьте насторожі, бережіть обороноздатність нашої країни і нашої Червоної Армії, як зіницю ока, і пам'ятайте, що ослаблення, у відношенні до наших робітників і селян та їх завоювань, ми не маємо права допускати ні на секунду»⁴⁰.

Потреба у вжитті відповідних оборонних заходів, які, підкреслювалося в Заяві Ю. В. Андропова, рівновеликі загрозі, що її створюють країни НАТО, могла б відпасти, якби з їх боку виявлялася готовність повернутися до становища, яке існувало до початку розміщення в Європі нових американських ракет. «Радянський Союз, — наголошувалося в цьому документі, — з усією ясністю і твердістю заявляє, що він залишається вірним принциповому курсові на припинення гонки озброєнь, насамперед ядерних, на зменшення і в кінцевому підсумку повне усунення загрози ядерної війни...»⁴¹.

У Союзу РСР, країн соціалістичної співдружності є всі можливості для того, щоб відстояти інтереси соціалізму, добитися справедливого і міцного миру. Разом з соціалістичними країнами у боротьбі за розв'язання цього завдання виступають усі держави, заінтересовані у відверненні ядерної катастрофи. Небаченого розмаху набув масовий антивоєнний рух.

У своїй історичній доповіді про мир В. І. Ленін відзначав, що боротьба за мир буде успішною тоді, коли в ній візьмуть участь народні

³⁸ Ленін В. І. Розмова з кореспондентом американської газети «The World» Лінкольном Ейром.— Там же, т. 40, с. 147.

³⁹ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р.— Там же, т. 44, с. 286.

⁴⁰ Там же, с. 287.

⁴¹ Рад. Україна, 1983, 25 листоп.

маси. «...Ми повинні, — наголошував він, — допомогти народам втрутитися в питання війни і миру»⁴².

В підході до корінної проблеми сучасності політика держав соціалізму виражає інтереси переважної більшості людства, ідеали гуманізму, справедливості й демократії. Ця політика породжує світлі надії у людей всього світу, зміцнює їх віру в можливість відвернути ядерну катастрофу, спонукає до активних дій у боротьбі за мир. В антивоєнний рух вступають дедалі ширші кола громадськості, люди різних політичних переконань і світоглядів. Рух миролюбних сил перетворився на важливий елемент сучасного громадсько-політичного життя всього людства.

В. І. Ленін закликав народи, глибоко вірячи в їх сили, до самовідданої боротьби за викоренення воєн. Звертаючись у листопаді 1922 р. до французької організації колишніх учасників війни, які виступали за мир, Володимир Ілліч висловив своє тверде переконання, що боротьбі проти війни «...варто присвятити своє життя, в цій боротьбі треба бути нещадним, всі софізми на її захист треба переслідувати до найдальших куточків»⁴³.

Події останнього часу підтверджують, що дедалі ширші верстви населення на Заході починають усвідомлювати принципіальну відмінність у підході двох протилежних суспільних систем до проблеми війни і миру, від розв'язання якої залежать життя й дальший прогрес людства.

В. І. Ленін не виключав певного вкладу в оздоровлення міжнародного клімату представників буржуазії і керівників капіталістичних держав. Він писав, що «...ми цілком розраховуємо на мирні почуття не тільки робітників і селян., але й величезної частини розсудливих представників буржуазії і урядів»⁴⁴.

Проте вирішальні успіхи в боротьбі за мир залежать від мобілізації народних мас і широких кіл громадськості. За словами В. І. Леніна, «мир не можна укласти тільки згори. Миру треба добиватися знизу»⁴⁵. Ленінськими ідеями пройнято звернення «До всіх народів світу», прийняте на X Всеросійському з'їзді Рад. «Нехай усі народи, — говорить в ньому, — вимагають від своїх урядів миру. Справа миру — в руках самих народів. Щоб відвернути небезпеку грядущих воєн, повинні об'єднатися зусилля усіх трудящих всього світу»⁴⁶.

В. І. Ленін науково обгрунтував нерозривний взаємозв'язок боротьби проти імперіалізму, за соціальний прогрес людства з боротьбою проти війни, за міцний мир. Саме з мирними умовами пов'язував Володимир Ілліч успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, визвольного руху народів світу, а також боротьби трудящих капіталістичних країн проти засилля монополій, за соціальну перебудову суспільства. Вождь пролетаріату підкреслював, що «...убити війну — значить перемогти капітал...»⁴⁷.

Поява на планеті держави нового типу, яка проводить соціалістичну миролюбну зовнішню політику, завдала першого удару по імперіалістичній політиці диктатури й сили. Відтоді сфера панування імперіалізму невідворотно звужується. Цілі континенти, скинувши колоніальне ярмо, стали на шлях незалежного розвитку. Виникла, міцніє і де-

⁴² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 16.

⁴³ Ленін В. І. Лист групі «Clarté» 15 листоп. 1922 р.— Там же, т. 45, с. 286.

⁴⁴ Ленін В. І. Лист до Політбюро з приводу резолюції IX Всеросійського з'їзду Рад про міжнародне становище.— Там же, т. 44, с. 275.

⁴⁵ Ленін В. І. Засідання ВЦВК 10 (23) листопада 1917 р. Заключне слово.— Там же, т. 35, с. 84.

⁴⁶ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов.— М., 1959, т. 1, с. 237.

⁴⁷ Ленін В. І. Промова на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 112.

далі більше перетворюється у визначальну силу суспільного прогресу у світі соціалістична співдружність. «...В нашу епоху, — зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — саме соціалізм виступає як найпоєднованіший захисник здорових начал у міжнародних відносинах, захисник інтересів розрядки і миру, інтересів кожного народу, всього людства»⁴⁸.

Про принципиальний послідовний курс Радянського Союзу в міжнародних відносинах, про наступність його миролюбної зовнішньої політики було ще раз підкреслено на позачерговому лютовому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС. «...Ленінська політика миру, основні риси якої на сучасному історичному етапі визначені рішеннями останніх з'їздів КПРС, — відзначав на Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — відповідає корінним інтересам радянського народу, та, по суті, й інших народів світу. І ми рішуче заявляємо: від цієї політики ми не відступимо ні на крок»⁴⁹.

Збереження миру було й лишається найвищою метою КПРС і Радянського уряду. Діяльність нашої держави на міжнародній арені — яскраве свідчення життєвої сили ленінських принципів миролюбної зовнішньої політики СРСР.

И. М. Хворостяний

СОВРЕМЕННОСТЬ В СВЕТЕ ЛЕНИНСКОГО УЧЕНИЯ О ВОЙНЕ И МИРЕ

Резюме

В статье обосновывается непреходящее значение теоретического наследия В. И. Ленина по проблемам войны и мира, его актуальность в наши дни. Освещаются конкретные ленинские идеи и положения, которые лежат в основе целенаправленной и последовательной внешней политики КПСС и Советского государства. Показана, в частности, их роль в деле мобилизации и направления миролюбивых сил по единственно верному пути борьбы за устранение опасностей новых войн, за укрепление мира на земле.

⁴⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 24.

⁴⁹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року.— К., 1984, с. 17.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ), І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ПЕРЕТВОРЕННІ СУСПІЛЬСТВА

В багатющій ідейно-теоретичній спадщині В. І. Леніна важливе місце належить працям і документам, присвяченим такому могутньому засобу ідейного впливу на маси як періодична преса, визначенню її ролі у житті суспільства. І хоча Володимир Ілліч спеціально не ставив перед собою завдання створити комплексне вчення про пресу, не виклав його у закінченому вигляді в окремій праці, він, однак, не лише озброїв нас цілісною концепцією преси, але й всебічно розробив її у численних деталях і подробицях.

Ленінська спадщина з питань преси включає в себе чимало творів і документів, характеризується виключним багатством змісту, методів розробки, форм викладу, різноманітністю і своєрідністю відтво-

рення. Понад 80 праць В. І. Леніна спеціально присвячено проблемам періодики. Величезна кількість положень, думок, висновків, які стосуються різних аспектів проблеми, міститься у сотнях його творів, присвячених іншим темам, у тисячах листів, записок, рецензій, чорнових начерків, планів, тез, поміток і т. п.¹

Володимир Ілліч багато зробив для того, щоб сила і могутність комуністичного слова були дедалі дійовішими. Всебічне вивчення невичерпної ідейно-теоретичної спадщини вождя, як і його багатогранного практичного досвіду в галузі журналістики, продовжує залишатися важливим і актуальним завданням історичної науки*. Ленінські праці озброюють нас розумінням того, як великий Ленін оцінював роль преси на різних етапах революційної діяльності, як росло і змінювалось значення преси у революційному русі в початкові роки диктатури пролетаріату і будівництва нового, соціалістичного суспільства. В даній статті зроблено спробу висвітлити найголовніше, найвизначальніше у ленінському вченні про пресу: обґрунтування її ролі у революційному перетворенні суспільства.

Як ленінізм в цілому став логічним продовженням революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, так і ленінські положення про періодичку спирались на досягнуте в цій галузі основоположниками наукового комунізму, розвивали і поглиблювали їх ідеї та висновки. Закладаючи основи нового, революційного світогляду, К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли велику увагу ролі преси у підготовці майбутньої революції, у будівництві нового суспільства. Довівши, що матеріальною силою, яка повалить капіталізм, є робітничий клас, а головна умова здійснення ним своєї історичної місії — наявність Комуністичної партії, вони висунули ідею створення пролетарської преси як одного з найважливіших завдань робітничого класу і його авангарду. «У житті кожної партії, а особливо робітничої партії, ...щоденна газета знаменує величезний крок вперед,— писав Ф. Енгельс.— Це — перша позиція, з якої вона може, принаймні в пресі, провадити боротьбу з своїм противником рівноцінною зброєю»².

Основоположники наукового комунізму вважали, що основними завданнями пролетарської преси повинні бути — викриття капіталістичних порядків, пропаганда революційної ідеології, боротьба за перехід до нового суспільного ладу. К. Маркс підкреслював, що революційна газета «...за своїм покликанням — громадський страж, невтомний викривач власті імущих, всюдисуще око, стоустий глас народного духу, який ревниво оберігає свою свободу... Перший обов'язок преси полягає тепер в тому, щоб *підірвати всі основи існуючого політичного ладу*»³.

¹ Частина цих творів ввійшла до видань: В. І. Ленін, КПСС о печати. Сб. док. и матер.— М., 1974.— 383 с.; В. І. Ленін о печати.— М., 1974.— 511 с.; КПСС о средствах массовой информации и пропаганды.— М., 1979.— 590 с.; Ленін и «Правда».— М., 1982.— 735 с. У передмовях до книг проаналізовано основні ленінські ідеї про пресу.

* Аналізу ленінської теоретичної спадщини, теоретико-методологічним основам партійно-радянської преси і журналістики присвячена значна кількість праць: Зорина Н. Г., Савенков А. А. В. І. Ленін — историк печати.— Л., 1966.— 220 с.; Куницын Г. В. І. Ленін о партийности и свободе печати.— М., 1971.— 280 с.; Круглов А. А. В. І. Ленін и становление советской прессы.— М., 1973.— 238 с.; Бережной А. Ф. Ленинские принципы советской печати.— Л., 1970.— 37 с.; его же. В. І. Ленін — публицист и редактор.— М., 1975.— 159 с.; Смирнов В. П. Ленинские принципы партийного руководства печатью.— М., 1975.— 174 с.; Балувев Б. П. Ленин полемизирует с буржуазной прессой.— М., 1977.— 255 с.; Евсеев В. Е. Партийное воздействие прессы. Вопросы истории и методологии печати как средства идейного и организационного укрепления КПСС.— М., 1980.— 174 с. та інші.

² Енгельс Ф. Віктору Адлеру.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 281.

³ Маркс К. Судовий процес «Neue Rheinische Zeitung».— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 239, 241.

Слідом за основоположниками марксизму В. І. Ленін вважав, що пропаганда і агітація втрачають дев'ять десятих свого значення, якщо проводяться не через друкований орган. І тому поряд з проблемами партії, як найважливішими і найвідповідальнішими, для Володимира Ілліча завжди виступали питання преси. Аналіз діяльності В. І. Леніна ще більше в цьому переконує. «Літератор», «журналіст», «публіцист» — незмінні його відповіді на запитання анкет різних років про свою професію. Газети «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Новая жизнь», «Звезда», «Правда», «Социал-демократ», журнали «Заря», «Мысль», «Просвещение» та інші протягом довгих років були основним місцем публікації його праць. У цих та інших більшовицьких виданнях вперше побачили світ сотні ленінських творів. До жовтня 1917 р. в газетах було опубліковано 900 статей і начерків В. І. Леніна⁴.

Вождь більшовицької партії з повним правом вважається і першим істориком її преси. В працях «З чого почати?», «Як мало не погасла «Искра»?», «З минулого робітничої преси в Росії», «Підсумки піврічної роботи», «Річниця «Правды» та інших В. І. Ленін узагальнив досвід діяльності партійної преси і заклав наукові, марксистські основи її історії.

Ще на зорі революційного руху і народження пролетарської партії в Росії В. І. Ленін підкреслював, що без газети «...неможливе те систематичне ведення принципіально витриманої і всебічної пропаганди й агітації, яке становить постійне й головне завдання соціал-демократії взагалі і особливо насущне завдання даного моменту...»⁵. Трохи пізніше він писав, що «тільки політична газета може справді виховувати масу політично..., тільки міцна постановка такого революційного органу означає остаточний перехід нашого руху «від страйково-економічної боротьби до широкої революційної боротьби з російським самодержавним урядом»⁶.

Як послідовний і творчий марксист В. І. Ленін ніколи не обмежував ролі преси лише поширенням революційних ідей, політичним вихованням робітничого класу і залученням на його сторону союзників. Він першим в російській і міжнародній соціал-демократії зробив висновок, що в Росії без газети «...неможлива ніяка широка організація всього робітничого руху»⁷, побачив у ній могутнє знаряддя для досягнення поставленого перед російською соціал-демократією всесвітньо-історичного завдання — створення пролетарської партії нового типу. Обгрутовуючи роль газети у революційній боротьбі, В. І. Ленін з граничною чіткістю визначив її суспільно-політичні функції широко відомою формулою: «Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор»⁸. Саме таке розуміння ролі партійної преси відповідало потребам революційного руху в країні, розширювало можливості безпосереднього її впливу на процеси суспільного розвитку і зокрема на організацію революційної боротьби пролетаріату за своє соціальне визволення.

Пропагандистська і агітаційна функції преси відповідають цілям політичної діяльності партії, діяльності, в якій, як зазначає В. І. Ленін, «...завжди є і буде певний елемент педагогіки: треба виховувати весь клас найманих робітників до ролі борців за визволення всього людства від усякого гноблення, треба постійно навчати нові і нові верстви цього класу...»⁹.

⁴ Ждановская З. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС (1900—1917).— М., 1965, с. 9.

⁵ Ленін В. І. З чого почати?— Повне збір. творів, т. 5, с. 9.

⁶ Ленін В. І. Про лист «Робітників з Півдня».— Там же, с. 356.

⁷ Ленін В. І. Наше найближче завдання.— Повне збір. творів, т. 4, с. 184.

⁸ Ленін В. І. З чого почати?— Повне збір. творів, т. 5, с. 10.

⁹ Ленін В. І. Про змішування політики з педагогікою.— Повне збір. творів, т. 10, с. 339.

Розвиваючи класову свідомість робітників і селян, озброюючи її передовою революційною теорією, досвідом боротьби за перетворення її в життя, преса спонукає маси до активних практичних дій. «Газета,— підкреслював Володимир Ілліч,— ...головний засіб для марксистської агітації серед мас»¹⁰.

Організаторські функції пролетарської преси також обумовлюються цілями марксистської партії, покликаної, як відомо, не лише роз'яснювати робітникам і селянам їх становище, але й активно боротися за його докорінну зміну на користь трудящих мас.

Створена за безпосередньою участю і під керівництвом В. І. Леніна перша марксистська загальноросійська газета «Искра» з честю виконала свою історичну місію по об'єднанню розрізнених соціал-демократичних гуртків і груп в єдину революційну партію робітничого класу, по виробленню її ідейних і організаційних основ. Навколо друкованого органа на принциповій марксистській основі згуртувались місцеві комітети партії, ціла плеяда професіональних революціонерів. «Искра» об'єднала увесь цвіт революційного пролетаріату Росії. Відзначаючи її внесок у створення більшовицької партії, Володимир Ілліч підкреслював, що «...ніяка інша організація, крім іскрівської, не могла б у наших історичних умовах, в Росії 1900—1905 років, створити такої соціал-демократичної робітничої партії, яка тепер створена»¹¹.

У світлі історичного досвіду «Искры» видно, наскільки правий був В. І. Ленін і наскільки короткозорими були ті, хто недооцінював організаторської ролі друкованого слова, хто намагався оголосити план організації загальноросійської політичної газети як найважливішої передумови будівництва партії, плодом кабінетної думки, літературщиною, паперовою справою і т. ін.

Орієнтуючи російських соціал-демократів на якнайширше використання можливостей друкованого слова у боротьбі пролетаріату за соціальне визволення, вождь партії закликав домогтися того, щоб газета стала «...частинкою величезного ковальського міха, який роздмухує кожную іскру класової боротьби і народного обурення в загальний пожежар»¹². У січні 1905 р., коли в Росії розгоралося полум'я першої буржуазно-демократичної революції, В. І. Ленін писав: «Ми повинні робити постійну справу публіцистів — писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутописання приносило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій,— писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹³.

В різних історичних умовах, на кожному крутому повороті революційної боротьби при вирішенні першочергових завдань партії В. І. Ленін звертався до преси, визначав її роль і місце в зв'язку з новими умовами і вимогами. Він не мислив собі успішну роботу партії без наявності власної преси. Коли меншовикам вдалося захопити у свої руки «Искру», Володимир Ілліч висунув завдання — створити нову газету, вказавши, що «у цьому органі тепер уся суть, без нього ми йдемо до вірної, безславної смерті»¹⁴.

Особливого значення вождь партії надавав пресі у періоди вирішальних класових битв. У розпалі революції 1905—1907 рр. він наполегливо доводив, що «під час революції керувати усними бесідами,

¹⁰ Ленін В. І. До сучасного становища в РСДРП.— Повне збір. творів, т. 21, с. 432.

¹¹ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років».— Повне збір. творів, т. 16, с. 98.

¹² Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 161.

¹³ Ленін В. І. Революційні дні.— Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

¹⁴ Ленін В. І. О. О. Богданову, Р. С. Землячці, М. М. Литвинову.— Повне збір. творів, т. 46, с. 401—402.

особистим спілкуванням — архіутопія. Треба керувати публічно. Треба всі інші види роботи підпорядкувати цьому виду, цілком і безумовно»¹⁵. А в одному з листів того часу, адресованому Г. В. Плеханову, В. І. Ленін підкреслював: «Тепер найширшою трибуною для нашої впливу на пролетаріат є щоденна пітерська газета...»¹⁶.

Як одне з найбільших завоювань пролетаріату Росії в період нового революційного піднесення розцінив вождь партії створення газети «Правда». «Поставивши щоденну робітничу газету, петербурзькі робітники здійснили велику, — без перебільшення можна сказати, історичну справу, — відзначав Володимир Ілліч. — Робітнича демократія згуртувалась і зміцнила себе за неймовірно важких умов»¹⁷.

Визначаючи першочергові завдання партії після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, Володимир Ілліч вказав на необхідність створення в Росії масової партійної періодики. 16 березня 1917 р. він писав О. М. Коллонтай для передачі більшовикам в Росію: «Головне тепер — преса, організація робітників у революційну с.-д партію»¹⁸⁻¹⁹.

Відповідальну роль більшовицька преса покликана була відігравати і в інші періоди.

Таким чином, хоча обставини діяльності партії у дожовтневий період складались по-різному, головне завдання більшовицької преси — бути знаряддям боротьби пролетаріату і його партії проти самодержавства і капіталізму — залишалось незмінним. І більшовицька преса з честю виконувала покладені на неї завдання. Одна із найяскравіших сторінок її історії — період безпосередньої підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Саме в той час збулася одна з мрій Володимира Ілліча про те, що вся Росія відкриється мережею революційних газет, які, подібно набагу, кликатимуть всіх експлуатованих і знедолених на рішучу боротьбу з старим, експлуататорським ладом.

Флагманом більшовицької періодики стала «Правда», редактором якої з початку квітня до початку липня 1917 р. був В. І. Ленін. Оцінюючи значення ленинського керівництва Центральним органом партії, ЦК РСДРП(б) на засіданні 13 червня 1917 р. відзначав, що «лінія «Правди» з точки зору (ЦК) єдино правильна, оскільки її бездоганно веде Ілліч»²⁰.

Керована В. І. Леніним, «Правда» енергійно боролася за проведення в життя стратегії і тактики партії, пропагувала найважливіші лозунги боротьби за владу Рад, за припинення війни і досягнення дійсно демократичного миру, за запровадження робітничого контролю над виробництвом і передачу землі селянам, за 8-годинний робочий день, за розв'язання національного питання, за інтернаціоналізм. «Центральний Комітет через «Правду» здійснював і ідейне і організаційне керівництво всією партією, — відзначав на VI з'їзді РСДРП(б) Я. М. Свердлов. — У «Правде» товариші знаходили відповіді на всі теоретичні питання»²¹.

«Правда», інші більшовицькі видання, що проводили її лінію*, користувались величезним успіхом і авторитетом у мас, відіграли значну

¹⁵ Ленін В. І. Центральному Комітетові РСДРП. 12 липня 1905 р. — Повне збір. творів, т. 47, с. 38.

¹⁶ Ленін В. І. Г. В. Плеханову. — Там же, с. 101—102.

¹⁷ Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи. — Повне збір. творів, т. 21, с. 407.

¹⁸⁻¹⁹ Ленін В. І. О. М. Коллонтай. — Повне збір. творів, т. 49, с. 384—385.

²⁰ Аннкеєв В. В. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году. (Хроника событий). — М., 1969, с. 160.

²¹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. — М., 1958, с. 37.

* До Жовтня в країні було засновано більше 130 газет і журналів. Виходили вони в 65 містах — майже в такій же кількості міст, як за попередні 17 років —

мобілізує роль у вирішальні дні боротьби за встановлення влади робітників і селян.

З перемогою Великого Жовтня докорінно змінилися завдання Комуністичної партії та її преси, зросли масштаби і складність цих завдань, що, в свою чергу, сприяло неухильному зростанню ролі суб'єктивного фактора в організації мас на їх розв'язання. «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій,—говорив В. І. Ленін,—тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»²².

Величезну роль в боротьбі за втілення в життя ленінської політики відіграв один з перших декретів Радянської влади, схвалений 27 жовтня 1917 р. Радою Народних Комісарів на пропозицію В. І. Леніна,—Декрет про пресу. Згідно з ним, періодика визволялася від гніту капіталу, проголошувалася свобода преси лише для трудящих, закривалися ворожі Радянській владі друковані органи²³. 4 листопада 1917 р. цей декрет, незважаючи на запеклий опір лівих есерів і меншовиків, було схвалено на засіданні ВЦВК. «Терпіти існування цих газет (контрреволюційних — авт.), значить перестати бути соціалістом. Той, хто каже: «відкрийте буржуазні газети», не розуміє, що ми повним ходом ідемо до соціалізму,—говорив В. І. Ленін.—...Ми не можемо дати буржуазії змогу зводити наклепи на нас... Якщо ми йдемо до соціальної революції, ми не можемо до бомб Каледіна додавати бомби брехні»²⁴.

Володимир Ілліч уже в перші роки Радянської влади чітко обгрунтував роль і завдання преси в умовах переходу від капіталізму до соціалізму. Найбільш повно ці ленінські ідеї викладено в таких творах, як «З щоденника публіциста», «Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади», «Як організувати змагання?», «Проект резолюції про свободу друку», «Про характер наших газет», «Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»)», «Про роботу Наркомосу», «Лист до редакції газети «Экономическая Жизнь», «Про значення воєнничого матеріалізму» та інших.

Найголовніше, першочергове політичне завдання партійно-радянської преси вождь партії і засновник Радянської держави сформулював з абсолютною категоричністю: «Преса повинна служити знарядом соціалістичного будівництва...»²⁵. Воно і стало надійним дороговказом для діяльності багатьох поколінь радянських журналістів. В. І. Ленін окреслив і коло найважливіших питань соціалістичного будівництва, над висвітленням яких преса мала перш за все працювати.

Найважливішою справою партійно-радянської преси Володимир Ілліч вважав пропаганду комунізму, яка повинна виходити не із загальних міркувань і здогадок, яким буде комунізм, а з конкретних завдань господарського, культурного і державного будівництва, практично показуючи, як треба будувати соціалізм. Саме тому, визначаючи основну мету комуністичної пропаганди серед трудящих мас, В. І. Ленін говорив: «комунізм повинен стати доступним для робітни-

з 1900 по лютий 1917 р., коли видання партії випускались у 70 містах (Андронов С. А. Большевицкая печать в трех революциях.— М., 1978, с. 71).

²² Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 133—134.

²³ Декреты Советской власти. 25 октября 1917 р.— 16 марта 1918 г.— М., 1957, т. 1, с. 25.

²⁴ Ленін В. І. Засідання ВЦВК 4 (17) листопада 1917 р. Промова в питанні про пресу.— Повне збір. творів, т. 35, с. 51.

²⁵ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 180.

чих мас, як власна справа, ...для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва»²⁶.

Втілюючи настанови вождя, працівники газет, як і інших засобів масової інформації, поряд з активною пропагандою ідей марксизму-ленінізму, програмних документів партії, розкривали трудящим масам справжню суть історичних подій, хід класової боротьби, роз'яснювали завдання Радянської влади, її декрети, вчили, як налагоджувати життя в країні, активно сприяли залученню до боротьби і творення все нові верстви. Якщо капіталізм перетворив газети на звичайні капіталістичні підприємства, звичайні знаряддя наживи багатців, їх інформування і забави, і, одночасно, знаряддя обману трудящих, то соціалістична революція докорінно змінила становище преси. «Ми почали,— зазначав Володимир Ілліч,— робити з газети знаряддя освіти мас і навчання їх жити й будувати своє господарство без поміщиків і без капіталістів»²⁷.

В умовах гострої ідеологічної боротьби, яка розгорнулася між силами соціалізму і старого буржуазного світу, особливо великого значення набувала діяльність більшовицької преси, спрямована на відсіч буржуазній та дрібнобуржуазній пропаганді. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що, крім збройної боротьби, капіталісти «...всі засоби агітації і пропаганди пускають в хід...»²⁸ для ліквідації Радянської влади. Володимир Ілліч закликав партію і робітничий клас подолати опір капіталістів «...не тільки военний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»²⁹.

Одне з корінних завдань партії в перехідний період від капіталізму до соціалізму В. І. Ленін вбачав у трудовому, економічному вихованні трудящих, що означало активну боротьбу за соціалістичну організацію праці, виховання нового комуністичного ставлення до неї. Нашим «...першим і головним засобом для підвищення самодисципліни трудящих і для переходу від старих, зовсім не придатних, прийомів роботи або прийомів ухиляння від роботи в капіталістичному суспільстві,— писав Ленін,— головним засобом повинна бути преса...»³⁰.

При цьому В. І. Ленін неодноразово наголошував: важливо звертати першочергову увагу на організацію праці на окремих підприємствах і у сільських общинах, надати цим питанням гласності через пресу, привернути увагу найширших верств трудящих до організації праці як злободенного і корінного питання всього суспільного життя.

Володимир Ілліч високо цінив силу прикладу, кращих зразків роботи, вважав їх пропаганду і розповсюдження одним із найважливіших методів будівництва нового життя. Пропаганду передового досвіду Ленін учив розуміти як глибоку і осмислену роботу редакцій газет, спрямовану на виявлення і вивчення кращих зразків роботи, як аналіз методів і прийомів, з допомогою яких досягнуто успіху, як проникнення в деталі, дрібниці досвіду, практику. Він вважав, що в статтях про передовий досвід слід обов'язково розкривати: «Які саме ці успіхи? Чи доведені вони? Чи нема тут побрехеньок, хвастощів, інтелігентських обіцянок («налагоджується», «складено план», «пускаємо в хід сили», «тепер ручимось», «поліпшення безперечне» і т. п. шарла-

²⁶ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.—Повне збір. творів, т. 41, с. 388.

²⁷ Ленін В. І. Про роботу Наркомосу.—Повне збір. творів, т. 42, с. 317.

²⁸ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.—Там же, с. 90.

²⁹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.—Повне збір. творів, т. 41, с. 386.

³⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».—Повне збір. творів, т. 36, с. 139.

танські фрази, на які «ми» такі майстри)? Чим досягнуто успіхів? Як зробити їх ширшими?»³¹.

З умінням конкретно, в деталях вивчати досвід, заглиблюватись у місцеве життя, у місцеву практику, розбирати кому і чому (якими засобами) вдається досягати дійсного поліпшення справ, піднімати на щит і показувати всій країні зразки господарювання і кращих організаторів праці, викривати помилки і упущення Володимир Ілліч пов'язував вдосконалення радянської преси і всієї справи соціалістичного будівництва.

Для досягнення саме цих цілей В. І. Ленін закликав корінним чином перебудувати роботу періодичних органів. «Ми повинні перетворити,— і ми перетворимо,— писав Володимир Ілліч,— пресу з органу сенсацій, з простого апарату для повідомлення політичних новин, з органу боротьби проти буржуазної брехні — в знаряддя економічного перевиховання маси, в знаряддя ознайомлення маси з тим, як треба налагоджувати працю по-новому»³². В цих ленінських словах розкрито корінна відмінність преси радянського типу від преси буржуазного суспільства, комуністичної пропаганди від буржуазної. Якщо продажна буржуазна пропаганда «...вигадує і пускає в хід усе, щоб обдурити, обманути...» трудяще населення, то соціалістична пропаганда зосереджує увагу робітників і селян «...цілком і виключно на головному, відповідальному моменті, на головному завданні!»³³.

В. І. Ленін високо оцінив уміння більшовицької преси зосереджуватись на головному, основному, підкреслюючи, що коли партія і уряд піднімають у пресі якесь питання, то це означає, що воно є загальною справою, справою кожного робітника, кожного трудяшого селянина. В умінні виділяти найважливіше і зосереджувати на ньому увагу всіх — основа успіху і авторитету радянських газет як бойових органів партійних організацій.

Комуністична партія, Радянська влада кровно зацікавлені в максимальній інформованості трудящих, у розв'язанні їх творчої ініціативи, революційної енергії. Соціалістична держава, відзначав В. І. Ленін, «...сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»³⁴. Саме тому, говорив В. І. Ленін, «...для справи будівництва соціалізму не досить досвіду сотень і сотень тисяч тих верхніх верств, які робили історію до цього часу і в суспільстві поміщицькому і в суспільстві капіталістичному. Ми не можемо так робити саме тому, що ми розраховуємо на спільний досвід, на досвід мільйонів трудящих»³⁵.

Уже в перші місяці Радянської влади Володимир Ілліч висунув одне з першочергових завдань — організацію соціалістичного змагання. В цьому виключна роль відводилась пресі, що мала забезпечити його гласність, «...порівняння ділових підсумків господарювання...»³⁶, результатів руху до соціалізму. Вона повинна була постійно знайомити трудящих з тим, як змагання розвивається, які дає результати, як виконуються прийняті зобов'язання, відзначати передові колективи, а також викривати недоліки, підтягувати відстаючих. Крім того, на пресу покладались завдання: забезпечити можливість практичного повторення досвіду, знаходити і активно підтримувати нове, узагальнювати його і активно поширювати, робити надбанням усіх трудящих.

³¹ Ленін В. І. Про характер наших газет.— Повне збір. творів, т. 37, с. 86.

³² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 141.

³³ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня—5 квітня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 270.

³⁴ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада).— Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

³⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 358.

³⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, с. 180.

Разом з тим, В. І. Ленін зажадав від працівників преси активної громадської критики недоліків у роботі підприємств і установ, виявлення поганих керівників, викриття ледарів, порушників трудової дисципліни. «Менше політичної тріскотні,—вчив Володимир Ілліч.— Менше інтелігентських розмірковувань. Ближче до життя. Більше уваги до того, як робітнича і селянська маса *на ділі* будує щось *нове* у своїй буденній роботі. Більше *перевірки* того, наскільки *комуністичне це нове*»³⁷.

Значну роль у зміцненні і розвитку партійно-радянської преси мав VIII з'їзд РКП(б) (березень 1919 р.). У доповіді на з'їзді В. І. Ленін відзначив велике значення преси як засобу політичного керівництва партії всіма галузями життя, задоволення політичних і культурних запитів робітників і селян. Володимир Ілліч підкреслив, що наша партія «...вперше в історії використовує сучасну друкарську великокапіталістичну техніку не для буржуазії, а для робітників і селян»³⁸. У резолюції «Про партійну і радянську пресу» VIII з'їзд РКП(б) схвалив широку програму заходів партії і Радянської влади щодо поліпшення діяльності періодичних видань. З'їзд висунув перед парторганізаціями як першочергове завдання зміцнення керівництва пресою.

Резолюція орієнтувала органи партійно-радянської преси на викриття злочинів різних службових осіб і установ, виявлення помилок і недоліків радянських і партійних організацій. Одне з принципово важливих положень резолюції вимагало від осіб або установ, діяльність яких була піддана критиці в пресі, негайно давати «...на сторінках тієї ж газети ділове фактичне спростування, або ж повідомити про виправлені недоліки й помилки»^{39–40}. Ця вимога підкріплювалась авторитетом Револьюційного трибуналу. Таким чином, дієвість партійно-радянської преси забезпечувалась не лише силою гласності, але й силою державної влади.

Після розгрому інтервентів і переможного завершення громадянської війни (періодика зробила вагомий внесок в мобілізацію мас на боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції, зміцнення Червоної Армії, організацію підпілля і партизанського руху, налагодження роботи тилу і т. п.) з ініціативи В. І. Леніна вся агітація і пропаганда підпорядковувалися завданням господарського будівництва. В «Тезах про виробничу пропаганду» Володимир Ілліч запропонував розгорнути виробничу пропаганду в загальнодержавному масштабі. Він постійно вказував на необхідність надавати на сторінках преси більше уваги господарському плану, перевіряти виконання законів і заходів радянських органів, розгорнути широкий обмін думок. В листі до редакції газети «Экономическая Жизнь» В. І. Ленін так сформулював її завдання: «Газета повинна стати бойовим органом, який не тільки дає регулярні й правдиві відомості про нашу економіку, поперше, але також аналізує ці відомості, обробляє їх науково для одержання правильних висновків з метою управління промисловістю та ін. (по-друге), і нарешті, *підтягує* всіх працівників економічного фронту, добивається пунктуальної звітності, схвалює успішну роботу і виносить на загальний суд неакуратних, відсталих, невмілих працівників...»⁴¹.

Надзвичайно важливою була роль преси у висвітленні питань партійного життя. В. І. Ленін вважав, що за допомогою газети партія «...привчає своїх членів уважно стежити за політичними подіями, оцінювати їх значення та їх вплив на різні верстви населення, виробляти

³⁷ Ленін В. І. Про характер наших газет.— Повне збір. творів, т. 37, с. 87.

³⁸ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 38, с. 146.

^{39–40} КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 2, с. 83.

⁴¹ Ленін В. І. Лист до редакції газети «Экономическая Жизнь».— Повне збір. творів, т. 44, с. 104.

доцільні способи впливу на ці події з боку революційної партії»⁴².

Очолоючи Радянський уряд, В. І. Ленін не припиняв своєї публіцистичної діяльності. Він писав статті в газети і журнали, в яких глибокими думками, яскравим словом відкликався на найважливіші події і з допомогою преси ефективно впливав на процес революційного оновлення суспільства.

Реалізація пресою нового типу тих складних і масштабних завдань, які на неї покладались, виконання нею ролі найдійовішого знаряддя ефективного впливу на маси, на здійснення революційних перетворень в країні вирішальною мірою обумовлювались притаманними комуністичним друкованим органам особливими якостями і принципами функціонування. Розробив їх, всебічно обґрунтував, втілив у революційно-видавничу практику В. І. Ленін.

Основоположним принципом більшовицької преси є принцип комуністичної партійності. Його суть полягає у відкритому, свідомому служінні преси інтересам пролетаріату і обумовлюється самою природою нашої партії — бойової, революційної, послідовно марксистської, пролетарської організації нового типу. «Література, — писав В. І. Ленін, — повинна стати партійною. На противагу буржуазним правам, на противагу буржуазній підприємницькій, торгашеській пресі, на противагу буржуазному літературному кар'єризмові та індивідуалізові, «панському анархізмові» і гонитві за наживою, — соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип *партійної літератури*, розвинути цей принцип і провести його в життя в якомога повнішій і цільнішій формі»⁴³.

Обґрутовуючи ідею партійності, Володимир Ілліч роз'яснював: «Літературна справа повинна стати *частиною* загальнопролетарської справи, «коліщатком і гвинтиком» одного-єдиного, великого соціал-демократичного механізму, що приводиться в рух усім свідомим авангардом всього робітничого класу. Літературна справа повинна стати складовою частиною організованої, планомірної, об'єднаної соціал-демократичної партійної роботи»⁴⁴. Аналіз ленінських положень і висновків дозволяє з'ясувати суть поняття «партійність преси». Партійність преси зумовлює, перш за все, тверде й неухильне слідування політиці партії, глибоке і всебічне роз'яснення її масам, мобілізацію і організацію їх на перетворення в життя лозунгів, директив і вказівок партії. Найважливішою умовою, що забезпечує втілення у життя даного принципу, вважає партія вважав партійне керівництво друкованими органами. «Газети, — писав Володимир Ілліч, — повинні стати органами різних партійних організацій. Літератори повинні ввійти неодмінно в партійні організації»⁴⁵. Вказівка В. І. Леніна про нерозривні організаційні зв'язки преси з партією — одна з найважливіших у ленінській спадщині про пресу.

В узагальненому вигляді ленінські методи партійного керівництва пресою полягають: у строгому підпорядкуванні преси партійним комітетам, забезпеченні чіткої ідейно-політичної лінії друкованих органів, їх вірності марксистському вченню; у залученні до роботи в органах преси ідейно стійких, політично зрілих, професійно підготовлених кадрів і компетентному керівництві ними; у постійній турботі про дієвість, ефективність преси з точки зору завдань боротьби за соціалізм і комунізм; у забезпеченні тісного зв'язку преси з трудящими масами, виконанні нею ролі трибуни народу»⁴⁶.

⁴² Ленін В. І. З чого почати? — Повне збір. творів, т. 5, с. 11.

⁴³ Ленін В. І. Партійна організація і партійна література. — Повне збір. творів, т. 12, с. 93.

⁴⁴ Там же, с. 93—94.

⁴⁵ Там же, с. 94.

⁴⁶ Смирнов В. П. Ленинские принципы партийного руководства печатью. — М., 1975, с. 42.

Дбаючи про непорушність принципу комуністичної партійності преси, В. І. Ленін вчив членів партії ні в якому разі і ніколи не «...ослаблювати нашої строгої партійності...»⁴⁷. Все, що пропагується через пресу, неодмінно повинно подаватися з позицій партії, на основі її світогляду, її політики і рішень, які виражають корінні інтереси робітників.

Захищаючи послідовно-класовий, партійний характер більшовицьких видань, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що вони повинні бути народними (і з точки зору свого призначення, і з точки зору активної участі трудящих мас у їх функціонуванні). Виражаючи корінні інтереси народу, насущні потреби суспільного розвитку, преса нового типу не мала і не могла мати яких-небудь особливих, своїх, відмінних від народних, завдань та інтересів.

В. І. Ленін домагався, щоб партійна преса була масовою, будувалася за безпосередньої найширшої участі робітничих і селянських мас, узагальнювала колективний розум і колективний досвід революційного класу і його партії. Народні маси — творці історії, рушії суспільного прогресу, справляють вирішальний вплив на всі сфери життя, в тому числі й на пресу. В тісному, нерозривному зв'язку з масами було джерело сили, могутності більшовицької преси. «Це непорозуміння,— писав Володимир Ілліч,— ніби саме літератори і тільки літератори (в професіональному розумінні цього слова) здатні з успіхом брати участь в органі; навпаки, орган буде живим і життєвим тоді, коли на п'ять літераторів, що керують і постійно пишуть,— п'ятсот і п'ять тисяч працівників не літераторів»⁴⁸. Він постійно дбав про те, щоб зробити партійні видання зрозумілими і доступними масам, а також про залучення трудящих до активної участі в діяльності друкованих органів.

Блискучим зразком масовості більшовицької преси стала газета «Правда», яка згуртувала навколо себе широкий актив робітничих кореспондентів і робітничих письменників. Уже в перший рік своєї діяльності центральний орган більшовиків опублікував на своїх сторінках 5 тис. робітничих кореспонденцій, а наступного року — 11 114, тобто в кожному номері газети вміщувалось в середньому по 40 різних кореспонденцій від робітників⁴⁹. Причому, багато з цих листів були колективними, а значить охоплювали ще ширші верстви трудящих.

Міцний, непорушний зв'язок між більшовицькою пресою і трудящими масами було закладено ще матеріальною підтримкою партійних видань. Добровільні пожертвування робітників, солдатів, селян були неодмінною умовою існування майже всіх дожовтневих друкованих органів більшовиків. В. І. Ленін дуже пишався з активної підтримки трудящими своїх видань, справедливо розцінюючи її як вияв високої свідомості мас, вбачав у ній могутнє джерело сили більшовицької періодики.

В. І. Ленін завжди вимагав від більшовицької преси витриманої ідейності, твердості і ясності політичної лінії, войовничої непримиренності до проявів опортунізму, до ідейних противників партії. «...Ми не маємо наміру,— писав він у «Заяві редакції «Искры»,— зробити наш орган простим складом різноманітних поглядів. Навпаки, ми будемо вести його в дусі строго визначеного напрямку. Цей напрям може бути виражений словом: марксизм...»⁵⁰.

Кожен друкований орган більшовиків, на думку Леніна, повинен був відзначатися бойовитістю, пристрасністю, ініціативністю, насту-

⁴⁷ Ленін В. І. Вчитьс'я у ворогів.— Повне збір. творів, т. 12, с. 109.

⁴⁸ Ленін В. І. Лист до товаришів. (До виходу органу партійної більшості).— Повне збір. творів, т. 9, с. 100.

⁴⁹ Смирнов В. П. Указ. соч., с. 35.

⁵⁰ Ленін В. І. Заява редакції «Искры».— Повне збір. творів, т. 4, с. 341.

пальністю, принциповістю, правдивістю, дієвістю, високими літературними якостями. «А хіба може бути орган передової демократії *небойовим* органом в гарячій час? ...Хіба це схоже на марксизм? Хіба Маркс не вмів поєднувати війну, найпристраснішу, найбеззавітнішу і найнещаднішу, з повною принципіальністю?»⁵¹—відзначав В. І. Ленін. «Свідомим робітникам,— підкреслював він,— дорога перш за все і більш за все в кожному органі преси його принципіальність»⁵².

Бойові якості більшовицької преси значною мірою проявились в невтомному веденні полеміки з буржуазною і дрібнобуржуазною пресою. Сам Володимир Ілліч дав чудові зразки наступальної полеміки з ідейними противниками партії, буржуазною і угодовською пресою*.

Особливі вимоги Володимир Ілліч ставив перед виступами в пресі на економічні теми. Він не терпів схоластики, «вчених оглядів, інтелігентських планів і т. п. нісенітниць». Показовими щодо цього є оцінки деяких матеріалів, надрукованих в газеті «Экономическая Жизнь». «Подивіться на статті Л. Крицмана в «Экономической Жизни»,— з обуренням писав В. І. Ленін.—...Пустісіньке говоріння. Літературщина. Небажання зважати на те, що створено в цій галузі ділового, і вивчаги це. Міркування— в довгих п'яти статтях!— про те, як треба підійти до вивчення, замість вивчення даних і фактів»⁵³. Стосовно інших публікацій з економічної проблематики Володимир Ілліч зазначав, що в них нерідко «...безліч статистичних деталей, дуже звичайних у газеті, але зовсім «неперетравлених, випадкових, сирих, без тіні аналізу, без порівняння (з минулим і з іншими підприємствами) і т. д.»⁵⁴.

Щоб виступи газети не залишились безслідними, приносили відчутну користь, вони повинні включати грамотний економічний аналіз, осмисленість, практичні висновки.

Отже, створена і безпосередньо керована В. І. Леніним більшовицька преса відіграла величезну роль у підготовці трудящих мас до соціалістичної революції, в організації героїчної боротьби робітничого класу, селянства, всіх народів багатонаціональної країни за захист завоювань Великого Жовтня, знищення капіталістичного рабства.

Ленінські положення, думки, висновки про пресу нового типу, її роль у будівництві нового суспільства були покладені в основу діяльності всіх партійних і радянських газет. Друковані видання мали надзвичайно важливе значення у справі мобілізації радянського народу на відбудову народного господарства, здійснення соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, побудову і вдосконалення соціалізму в СРСР. Ленінські ідеї про роль партійно-радянської преси у житті суспільства і сьогодні служать надійною програмою дій, головною запорукою успіхів у виконанні рішень XXVI з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК КПРС, у справі комуністичного виховання мас, вдосконалення розвинутого соціалізму, боротьби за мир і соціальний прогрес. Нині в Радянському Союзі видається понад 8 тис. газет разовим тиражем більше 176 млн. примірників⁵⁵.

Значну увагу дальшому вдосконаленню роботи преси приділив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС. У доповіді на Пленумі секретар ЦК КПРС, товариш К. У. Черненко відзначив: «Наймогутнішим

⁵¹ Ленін В. І. До редакції газети «Правда».— Повне збір. творів, т. 48, с. 92, 93.

⁵² Ленін В. І. Ліберальне розбещування робітників.— Повне збір. творів, т. 24, с. 290.

* Див.: Балувев Б. П. Указ. соч.

⁵³ Ленін В. І. Про єдиний господарський план.— Повне збір. творів, т. 42, с. 326.

⁵⁴ Ленін В. І. Лист до редакції газети «Экономическая Жизнь».— Повне збір. творів, т. 44, с. 104—105.

⁵⁵ Стадниченко В. Всеї силою правды.— Коммунист, 1982, № 6, с. 53.

знаряддям ідейного впливу, політичного керівництва суспільством вважав Ленін пресу. Вірність цього положення підтверджується всім досвідом соціалістичного будівництва. Засоби масової інформації і пропаганди — дійовий інструмент комуністичного виховання й організації трудящих, ідеологічного забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики партії, справді всенародна трибуна. Саме їх діяльність значною мірою визначає в наші дні результативність партійної пропаганди, стан справ на інших ділянках ідеологічного фронту»⁵⁹.

В. Ф. Солдатенко, И. Л. Гошуляк

В. И. ЛЕНИН О РОЛИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В РЕВОЛЮЦИОННОМ ПРЕОБРАЗОВАНИИ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье раскрываются ленинские воззрения на роль периодической печати в деятельности Коммунистической партии и революционной борьбы рабочего класса на различных этапах исторического процесса. Подчеркивается значимость идей, положений и выводов В. И. Ленина для современной практики партийно-советской печати и журналистики.

⁵⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 41.

Л. П. НАГОРНА (Київ)

ЛЕНИНЬСЬКА КРИТИКА БЕРНШТЕЙНІАНСТВА І СУЧАСНІСТЬ

Непримиренність до реформістських теорій, що прокладали шлях опортуністичній практиці в робітничому русі, належить до кращих традицій марксистсько-ленінської суспільної думки. Ленінізм став знаряддям революційної дії саме завдяки тому, що несхлибно виступив як проти антинаукових побудов відвертих апологетів капіталістичного ладу, так і проти закамуфльованих «під марксизм» концепцій реформістських, праворевізіоністських, «ліво»опортуністичних ідеологів. Особливо гострої критики незмінно зазнавав при цьому соціал-демократичний реформізм — ідеологія і соціальна практика реформістської течії в робітничому русі.

Одним з перших різновидів соціал-реформізму, що виступив у 90-х роках XIX століття з ревізією основ учення К. Маркса, було бернштейніанство. Відбиваючи спроби буржуазії під виглядом «очищення» марксизму вихолостити з нього революційний зміст, бернштейніанство являло собою одну з поширених форм проникнення буржуазної ідеології в робітничий рух з метою підриву його зсередини. Ставши явищем міжнародного порядку, воно призвело до розколу соціал-демократії, виділення в ній двох напрямів — революційного і опортуністичного.

Цілковита неспроможність бернштейніанства як теорії і практики незаперечно доведена часом. Проте теоретики сучасної соціал-демократії і ревізіоністи всіляко намагаються відродити його і використати в боротьбі проти марксизму-ленінізму. Завдання вивільнення робітничого класу від реформістських ілюзій нині не менш актуальне, ніж воно було в кінці минулого століття. Набутий у ході боротьби проти бернштейніанства досвід і сьогодні являє собою справжній арсенал форм і методів боротьби, служить надійним методологічним орі-

ентиром у викритті неспроможності ідеології і соціальної практики соціал-реформізму.

Оволодіння досвідом безкомпромісної боротьби В. І. Леніна і керуваної ним партії проти соціал-реформізму, ленінськими прийомами наукової полеміки з ним — невідмінна умова ідеологічного наступу і запорука його успішності. XXVI з'їзд КПРС з новою силою підкреслив, що в ідеологічній боротьбі між революціонерами і реформістами, між творчим марксизмом і догматичним сектанством, лівацьким авантюризмом «...компромісів бути не може — сьогодні так само, як і за часів Леніна»¹. В матеріалах з'їзду і наступних пленумів ЦК КПРС, зокрема червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, накреслені основні напрями і завдання боротьби проти антикомунізму, опортуністичних і ревізіоністських нападок на реальний соціалізм.

Для практики нинішньої ідеологічної боротьби неоціненне значення має той факт, що В. І. Ленін гранично чітко з'ясував природу реформізму, показав, що в його основі лежить ідея класового співробітництва. «Дрібнобуржуазні демократи (а в тому числі і меншовики), — писав Володимир Ілліч, — неминуче хитаються між буржуазією і пролетаріатом, між буржуазною демократією і радянським ладом, між реформізмом і революційністю, між робочолюбством і боязню пролетарської диктатури і т. д.»². Дрібнобуржуазна соціальна природа реформізму зумовлює двоїстість ідейно-політичних позицій соціал-демократії, суперечливість її політичної поведінки, її схильність до безпринципного маневрування. Ця відзначена В. І. Леніним особливість соціал-реформізму повністю підтверджується реальностями нашого часу, специфікою розвитку ідейно-політичних процесів в сучасній соціал-демократії.

Співвідношення реформи і революції — одна з корінних теоретичних і практичних проблем міжнародного робітничого руху, світового революційного процесу в цілому. Вододіл між революціонерами і реформістами проходить по лінії визнання або невизнання необхідності революційного переходу влади з рук буржуазії до рук робітничого класу. «Марксист лише той, хто *поширює* визнання боротьби класів до визнання *диктатури пролетаріату*»³. Марксизм-ленінізм виховує авангард пролетаріату в душі готовності «...взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі владштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»⁴.

Соціал-реформізм являє собою політичну течію в робітничому русі, яка заперечує необхідність класової боротьби, соціалістичної революції, виступає за співробітництво класів і сподівається за допомогою реформ, здійснюваних в рамках буржуазної законності, перетворити капіталізм у суспільство соціальної справедливості. Намагання ввести робітничий рух в рамки пристосовництва до конкретних умов, відвернути увагу пролетаріату від завдань зміни існуючого порядку робить соціал-реформістів головною ідейною і політичною опорою буржуазії всередині робітничого руху.

Соціальною опорою реформізму є досить широкі в умовах капіталізму верстви дрібної буржуазії. «...*Опортуністи*, — писав В. І. Ленін, — об'єктивно являють собою частину дрібної буржуазії і деяких верств робітничого класу, *підкуплену* на кошти імперіалістського надприбутку, перетворену в *сторожових псів* капіталізму, в *розбещувачів*

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 20.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 56.

³ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 33.

⁴ Там же, с. 25.

робітничого руху»⁵. Успіхи в розвитку капіталізму, якими були позначені 90-і роки минулого століття, породжували реформістські ілюзії; саме вони давали змогу буржуазії підготовувати за рахунок власних надприбутків т. зв. робітничу аристократію, яка виступала в ролі провідника буржуазного впливу на пролетаріат. Завдання розгрому бернштейніанства, що являло собою реакцію буржуазії на утвердження марксизму в робітничому русі, виступало як одна з найважливіших передумов створення марксистської партії в Росії.

На шлях ренегатства німецький соціал-демократ Е. Бернштейн ступив в 70-х роках минулого століття. Ще за життя Маркса він закликав до відмови від революційної боротьби, вимагав пристосування до бісмарківського режиму. Критика Маркса і Енгельса змушувала його час від часу «лівіти». Однак після смерті Енгельса Бернштейн уже відкрито виступив як теоретик мирної еволюції, противник революційних методів боротьби.

Формально Бернштейн та його послідовники визнавали класову боротьбу пролетаріату. Проте бернштейніанська концепція «гуманізації» класової боротьби, трактування ним свободи і демократії з позакласових позицій начисто вихолощували суть і спрямованість марксистського вчення про класову боротьбу. Формула Бернштейна «рух — усе, кінцева мета — ніщо», висунута ним у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії», чітко виявила сутність ревізіонізму, що полягала у пристосуванні політики до цьогохвилинних потреб. «Соціалістичний рух,— писав Бернштейн,— не залежить від якоїсь теорії. Теорія може пояснити його і вказати йому нові шляхи, але свою силу і свої права він черпає виключно з фактичних відносин і з потреб і можливостей, що з них випливають»⁶. Поворот до буржуазного реформаторства супроводився в бернштейніанстві, за словами В. І. Леніна, «...не менш рішучим поворотом до буржуазної критики всіх основних ідей марксизму»⁷.

Поширення бернштейніанства відбивало процес опортуністичного переродження керівної верхівки партій II Інтернаціоналу, перетворення цих партій в партії соціальних реформ. Бернштейніанство стало платформою найбільш опортуністичних елементів у робітничому русі — німецьких правих соціал-демократів, французьких мільєраністів, голландських правих, «економістів», «легальних марксистів», меншовиків в Росії. Всім їм імпонував головний постулат бернштейніанства — твердження про те, ніби теорія класової боротьби непридатна для демократичного суспільства, що управляється згідно з волею більшості. Марксистському вченню про класову боротьбу, пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату бернштейніанство протиставило теорію поступового вrostання капіталізму в соціалізм; головним завданням пролетаріату проголошувалося здійснення часткових економічних і політичних реформ, а головним засобом боротьби — парламентська діяльність.

Природно, що ідеї Бернштейна імпонували ідеологам буржуазного лібералізму; з захопленням писала про них і буржуазно-ліберальна преса. Навіть начальник московської охоранки Зубатов побачив у Бернштейні союзника в боротьбі проти, як він висловився, «неподобної російської соціал-демократії»⁸ і включив книгу Бернштейна в список книг, що рекомендувалися охоранкою для читання робітникам. В колах європейської соціал-демократії основними осередками і опорними пунктами бернштейніанства стали соціалістичні парламентські

⁵ Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму.— Повне збір. творів, т. 30, с. 159.

⁶ Цит. за: Орлов Б. С. Социал-демократия и марксизм. (Некоторые проблемы современности).— Рабочий класс и современный мир, 1983, № 6, с. 25.

⁷ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 7.

⁸ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1965, т. 1, с. 290.

фракції; зараженою ним виявилася верхівка багатьох робітничих організацій.

Систему поглядів Бернштейна критикували такі теоретики міжнародної соціал-демократії, як А. Бебель, К. Каутський, Ф. Мерінг, Р. Люксембург, А. Лабріола та інші. В статтях, опублікованих на сторінках німецької соціал-демократичної преси, Г. В. Плеханов переконливо показав, що філософські погляди Бернштейна являють собою не що інше, як неокантіанство. Рішуче викривала ліберально-буржуазну природу бернштейніанства і його небезпеку для робітничого руху Р. Люксембург. У полеміці з Бернштейном йдеться, підкреслювала вона, «не про той чи інший метод боротьби, не про ту чи іншу тактику, а про саме існування соціал-демократичного руху»⁹.

Однак і визнані вожді німецької соціал-демократії Бебель і Каутський, і ліві соціал-демократи не були до кінця послідовними у боротьбі проти бернштейніанства. Здебільшого йшлося про «помилки» Бернштейна, які, мовляв, можна виправити. Лише Плеханов виступив з вимогою виключення Бернштейна з партії. Проте й він, різко критикуючи Бернштейна, абстрагувався від російської дійсності, не бачив тісного зв'язку бернштейніади з «легальним марксизмом» і «економізмом». Тимчасом пропаганда творів Бернштейна «економістами» і струвістами дала Бернштейну привід для демагогічних заяв про те, що, мовляв, більшість соціал-демократів, що діють в Росії, складається з його послідовників¹⁰.

В цих умовах різке викриття бернштейніанства В. І. Леніним стало запорукою розмежування російських марксистів з опортунізмом. Глибока криза в російській соціал-демократії, суть якої, за його визначенням, полягала «...у відсталості керівників («ідеологів», революціонерів, соціал-демократів) від стихійного піднесення мас»¹¹, була подолана на шляхах послідовної боротьби проти опортунізму.

Боротьба марксистів-ленінців за партію нового типу мала не тільки загальноросійське, а й міжнародне значення. В ході цієї боротьби В. І. Ленін творчо розвинув марксистське положення про три основні форми класової боротьби пролетаріату — економічну, політичну та ідеологічну, показав, що непримиренна боротьба проти буржуазної ідеології — необхідна умова революціонування робітничого класу. Він дав чітку відповідь на питання про співвідношення кінцевої мети пролетаріату і засобів її досягнення, показавши, що робітничая партія, добиваючись поліпшення становища робітників, не зупиняється на етапі реформ, а підпорядковує боротьбу за реформи революційній боротьбі за свободу і за соціалізм.

Величезною заслугою В. І. Леніна є розв'язання в ході боротьби проти бернштейніанців і особливо їх російських послідовників — «економістів» і меншовиків — складної проблеми співвідношення пролетаріату і народу. На відміну від «економістів», які пропагували «чисто робітничий» рух і схильні були розглядати дрібну буржуазію, селян, інтелігенцію як силу, що протистоїть пролетаріату, Ленін показав, що саме пролетаріат повинен «...розгорнути перед усіма трудящими масами прапор соціальної революції і навчити їх боротися за неї»¹². Така постановка питання про диктатуру пролетаріату, яка виходила з перспективи завоювання пролетаріатом влади при підтримці багатомільйонних мас трудящого селянства, давала нову орієнтацію пролетарському авангарду, якого фальшиві «друзі народу» штовхали на шлях політичної ізоляції. Успішне вирішення проблеми більшості в Жовтне-

⁹ Люксембург Р. Избранные сочинения. Против реформизма.— М.— Л., 1928, т. I, ч. I, с. 43.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Заява редакції «Искры».— Повне збір. творів, т. 4, с. 340.

¹¹ Ленін В. І. Що робити?— Повне збір. творів, т. 6, с. 99.

¹² Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 4, с. 242.

вій революції було забезпечене тим, що питання про співвідношення кінцевих цілей пролетаріату і тих лозунгів, під якими він веде боротьбу за ці цілі, було розв'язане ще на початку ХХ століття на послідовно марксистських принципах. Тим самим було внесено суттєвий вклад у розв'язання питання про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, яке і понині є одним з вузлових пунктів політичної і ідеологічної боротьби.

Заслуга російських марксистів перед міжнародним пролетаріатом полягала і у рішучому відстоюванні ними цілісного і послідовного матеріалістичного світогляду робітничої партії. В. І. Ленін переконливо показав, що реформізм — це насамперед антимарксизм, хоч як би не маскували цю його сутність ревізіоністи. Російська соціал-демократія, яка лише виходила на історичну арену, рішуче відмежувалася від модних в середовищі західноєвропейських соціал-демократів спроб поєднання соціал-демократичних ідей з філософським ідеалізмом і «модними» буржуазними теоріями. Величезна заслуга В. І. Леніна перед міжнародним робітничим рухом полягала в тому, що він глибоко розкрив прийоми і засоби ревізіоністського опошлення марксизму, які, зародившись майже століття тому, лишилися в своїй основі незмінними до нашого часу.

На відміну від Каутського, який вважав, що бернштейніанські «поправки» до марксизму не становлять серйозної небезпеки для робітничого руху, Ленін переконливо показав, що ці «поправки», навіть найнезначніші з них, зводилися «...до досить стрункої системи поглядів,— а саме: давно відомих ліберально-буржуазних поглядів»¹³. «...Соціал-демократію,— підкреслював Володимир Ілліч,— намагаються, під прапором «критики марксизму», розбестити буржуазною ідеологією і політикою лагідності та покори щодо озброєних з ніг до голови ворогів (буржуазних урядів)...»¹⁴. Усім цим намаганням Ленін оголосив рішучу війну.

Ленінський підхід до критики реформізму був строго науковим, послідовно класовим, спирався на аналіз реальної дійсності. Цей підхід ґрунтувався на принципах історизму, враховував конкретність історичної ситуації, зміни, що виникають в процесі історичного розвитку. Ленінський метод критики передбачав цілісний, всебічний аналіз реформістських концепцій і доктрин, вимагав обов'язково досліджувати класові, гносеологічні, практично-політичні корені опортунізму.

Бернштейніанці виступали під лозунгами антидогматизму, звинувачували революційних соціал-демократів у «доктринерстві», «насильственому зашуровуванні думки». Спроби ревізувати вчення Маркса вони обґрунтовували посиленнями на зміни об'єктивної реальності, на нові явища економічного і політичного життя, які, мовляв, неможливо пояснити з позицій «ортодоксального марксизму». У знаменитій книзі «Що робити?» В. І. Ленін гранично чітко показав, що за подібними крикливими заявами стоїть безтурботність і безпомічність у розвитку теорії. На ділі Бернштейн і його послідовники (Е. Давид, Г. Фольмар та ін.) не розвинули марксизм, а підмінили його еkleктичним набором догм, запозичених у ліберальних теоретиків — брентаністів, катедерсоціалістів тощо. «...Пресловута свобода критики,— підкреслював В. І. Ленін,— означає не заміну однієї теорії іншою, а свободу від усякої цілісної і продуманої теорії, означає еkleктизм і безпринципність»¹⁵.

Прозорливість цієї ленінської думки блискуче підтверджена часом. Ті, хто гучніше за всіх кричав про догматизм марксизму, не внес-

¹³ Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм.— Повне збір. творів, т. 17, с. 20.

¹⁴ Ленін В. І. Розкол у закордонному союзі російських соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 4, с. 367.

¹⁵ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 22.

ли ані грана у його творчий розвиток. Що ж до «свободи критики», то вона виродилася у відвертий антимарксизм. Логіка ідеологічної боротьби штовхала соціал-реформістів від «критичних крайностей» до повного відкидання марксизму, від спроб удосконалення «частковостей» у ньому до створення його «нових варіантів», які не мали нічого спільного з марксизмом. Це наочно довела еволюція Каутського, який почав з критики Бернштейна, а закінчив цілковитим переходом на позиції бернштейніанства. Соціал-демократичні ідеологи правої орієнтації у 50—60-х роках відверто заявляли, що «викидають марксизм за борт». У Годесберзькій програмі СДПН, прийнятій у 1959 р., марксизм, приміром, взагалі не згадувався¹⁶.

Теоретична аморфність бернштейніанства і його «критичний запал» у боротьбі проти марксизму імпонували буржуазній політичній думці. Ще у 50-х роках вона чимало зробила для того, щоб підняти на щит родоначальника ревізіонізму і представити його у вигляді основоположника т. зв. «демократичного соціалізму». Ця тенденція виразно простежується у випущеній в Оксфорді в 1952 р. і перевиданій незабаром у Нюрнберзі книзі П. Гея «Дилема демократичного соціалізму», а також у праці К. Шорске «Німецька соціал-демократія у 1905—1907 рр.». Заслуги Бернштейна як «борця проти догматизму» вихваляв і французький історик П. Анжель у книзі «Едуард Бернштейн і еволюція німецького соціалізму»¹⁷.

Своєрідний «ренесанс» поглядів Бернштейна в обстановці 70-х — початку 80-х років був зумовлений загостренням класової боротьби і зрослим інтересом соціал-демократії до ідейних цінностей (цей процес в соціал-демократичних колах прийнято іменувати «реідеологізацією»). Банкрутство теорій «деідеологізації», які були модними в соціал-демократичному середовищі в 50—60-х роках, змусило теоретиків соціал-демократії не тільки гальванізувати дискусії з ідеологічних питань, але й змістити їх вісь вліво. Заговоривши про відродження інтересу до марксизму, про актуальність його критики капіталізму, вони, однак, зробили все для того, щоб донести до свідомості мас не марксизм, а його «ліберально-плюралістичні» інтерпретації. Тут їм і стали в пригоді внутрішня суперечливість бернштейніанства і його антимарксистська спрямованість.

Відшукуючи засоби розмежування марксизму і ленінізму, «делеїнізації» міжнародного комуністичного і робітничого руху, буржуазна політична думка охоче оголошує Бернштейна родоначальником так званої «раціональної» течії в марксизмі кінця XIX — початку XX століття. Ця течія оголошується більш близькою до класичної спадщини Маркса і Енгельса, ніж ленінізм, на тій, мовляв, підставі, що вона поклала надії на природний хід подій і не ставила перед собою завдання здійснення революційного перевороту. Сучасні реформісти не зупиняються перед розглагольствуваннями на теми «перемоги» Бернштейна-еволюціоніста над Марксом-революціонером. Та сама горезвісна формула Бернштейна «рух — усе, кінцева мета — ніщо» використовується ними для характеристики соціалізму як нібито недосяжного ідеалу, як утопії, що не знайшла, мовляв, свого практичного втілення.

Розрекламоване в такий спосіб бернштейніанство служить джерелом, з якого запозичують свої теоретичні постулати лідери нинішньої не тільки правої, а й лівої соціал-демократії. Імпонують їм в цій доктрині соціалістичні на словах і опортуністичні за своєю суттю ідеї усунення робітничого класу і комуністичних партій від керівництва історичним процесом, ідеї розчинення марксизму в буржуазно-лібераль-

¹⁶ Див.: Орлов Б. С. Указ. ст., с. 28.

¹⁷ Angel P. Eduard Bernstein et l'évolution du socialisme allemand.— P, 1961.

них просторікуваннях про соціалістичні перетворення. Особливо припала до смаку соціал-демократичним лідерам бернштейніанська абсолютизація демократії, її протиставлення диктатурі пролетаріату. У 1977 р. західнонімецький лівий соціал-демократ Х. Хайман опублікував своєрідну хрестоматію бернштейніанства з вступною статтею, яка рекомендувала лівим соціал-демократам ширше використовувати спадщину Бернштейна для розробки ефективної політичної стратегії руху до соціалізму. У тому ж році були видані книги Т. Майера «Конструктивний соціалізм Бернштейна» і Х. Гребінга «Ревізіонізм». Інститут імені Фрідріха Еберта провів у Фройденбурзі конференцію, присвячену «історичному звершенню і актуальному значенню праць Бернштейна»¹⁸. Теоретичний орган СДПН «Neue Gesellschaft» протягом року вів дискусію, присвячену бернштейніанству. В 1982 р. в Західному Берліні відбувся науковий симпозіум, присвячений 50-річчю з дня смерті Бернштейна. «Відродження» бернштейніанського рев'юіонізму має на меті, як писав теоретичний орган СЕПН журнал «Einheit», спробу перетворити лозунг Бернштейна «з Марксом проти Маркса» в тезу «з Марксом проти Маркса і марксизму-ленінізму»¹⁹.

Нинішні «необернштейніанці» ратують за підведення соціалістичної теорії під реформістську практику. «Без соціалістичної теорії, — заявляє згадуваний уже Х. Хайман, — соціалізм не може існувати ні як політичний рух, ні як нова суспільна система»²⁰. Створити таку теорію, на його думку, можливо шляхом синтезу положень «ліберально-плюралістичного» і «марксистсько-соціалістичного напрямку» і розвитку їх в «концепцію соціалістичного плюралізму». Не апріорне відкидання марксистської теорії, а її критична переробка в дусі рев'юіонізму дає змогу, твердить Хайман, «глибоко проникнути у взаємозв'язки і можливості розвитку нашого суспільства, оскільки тим самим у нього з'являється краща можливість огляду всього і бачення більш далеких горизонтів». Рев'юіонізм, за словами «необернштейніанців», став плідним вкладом у марксизм, пристосувавши його до нових умов і відкривши шлях до «...активної реформістсько-соціалістичної стратегії»²¹.

В цих умовах ленінська критика бернштейніанства набуває особливої політичної гостроти. Полеміка В. І. Леніна з родоначальником «класичного рев'юіонізму» і його послідовниками, яка велася протягом двох десятиріч і пройшла ряд етапів у своєму розвитку, мала винятково велике значення для викриття спроб теоретиків рев'юіонізму за ширмою псевдомарксистської фразеології ідейно роззброїти робітничий рух, позбавити його революційного світогляду. На прикладі бернштейніанства Ленін переконливо показав, що «світоглядний нейтралітет», розпливчатість, «еластичність» ідеологічних позицій неминуче призводять до відмови від принципів наукового соціалізму.

«Зневажливе ставлення до теорії, ухильність і вилання щодо соціалістичної ідеології неминуче грає на руку ідеології буржуазній»²², — так визначив В. І. Ленін одну з найважливіших закономірностей ідеологічної боротьби. Справедливість цього висновку підтверджена і досвідом ідеологічної боротьби в сучасному світі. Коли лідери відроджуваного в 1951 р. Соціалістичного інтернаціоналу проголосили «світоглядний нейтралітет», тобто свободу партій, що входять до його складу, від якихось певних ідеологічних настанов, вони мотивували це тим, що такий підхід дасть їм змогу розширити соціальну базу руху. «Со-

¹⁸ Див.: Социализм и идеологическая борьба: тенденции, формы и методы. — М., 1979, с. 315.

¹⁹ Einheit, 1978, ур. 33, в. 5, S. 538.

²⁰ Heilmann H. Theorie ohne Praxis. — Köln, 1977, S. 343.

²¹ Див.: Орлов Б. С. Указ. ст., с. 32.

²² Ленін В. І. Чому соціал-демократія повинна оголосити рішучу і нещадну війну соціалістам-революціонерам? — Повне збір. творів, т. 6, с. 350—351.

ціалізм,— говорилося у програмному документі Соцінтерну,— є міжнародним рухом, що не вимагає суворої одноманітності. Чи основуєть соціалісти свою доктрину на марксизмі чи на інших методах аналізу суспільства, чи їх надихають принципи релігії і гуманізму — всі вони прагнуть до однієї і тієї ж мети: до суспільства соціальної справедливості, кращого життя, свободи і миру в усьому світі»²³.

Як показали наступні події, від проголошення «світоглядного нейтралітету» виграли насамперед праві сили в соціал-демократії. Під приводом відмови від «однобічності марксизму» вони постійно нав'язували Соцінтерну дрібнобуржуазні і навіть відверто буржуазні погляди. Виступаючи у 1973 р. на з'їзді СДПН, який обговорював проект «Орієнтовної програми СДПН на 1975—1985 роки», голова СДПН (пізніше голова Соцінтерну) В. Брандт цілком у дусі бернштейніанства говорив: «Лозунг про подолання існуючої системи неточний і не може дати користі. Демократичний соціалізм орієнтується не на якусь кінцеву мету, а повинен тлумачитися як процес»²⁴. Праві соціал-демократи сьогодні відкидають необхідність ліквідації капіталістичної власності, а, отже, і капіталістичної експлуатації. Перед робітничим класом вони висувають ілюзорне завдання інтеграції в буржуазне суспільство на основі досягнення «соціального компромісу», що, на їх погляд, найбільш відповідає сучасним реальностям капіталістичного світу.

Особлива небезпека реформізму полягає в тому, що він все ще зберігає масову соціальну базу. Реформістські соціал-демократичні партії, об'єднані в Соціалістичний інтернаціонал, налічували у 1980 р. (з врахуванням колективного членства) близько 15 млн. чоловік. Соціал-демократичні діячі нині очолюють уряди або входять у кабінети 20 країн²⁵. Спираючись значною мірою на підтримку робітників, службовців, дрібної буржуазії соціал-демократія має певні демократичні і антикапіталістичні потенції. Загроза ядерної війни, що нависла над людством, спонукує її час від часу до активних антивоєнних дій.

Проте сама природа реформізму, який виходить з настанов на пристосування до конкретних обставин і не ставить перед собою завдання корінної зміни існуючого ладу, штовхає соціал-демократію на шлях класового співробітництва з буржуазією, об'єктивно призводить її до підтримки буржуазних політичних режимів. Фаталістична концепція, що лежить в основі соціал-реформізму, підміняє тверезе врахування об'єктивних умов схиланням перед стихійним економічним розвитком, упованням на автоматичну «трансформацію капіталізму в соціалізм». Відмова від ідеї соціалістичної революції і диктатури пролетаріату автоматично веде до фетишизації легальності і буржуазної демократії, примиренства до буржуазного націоналізму і расизму і, зрештою, до антикомунізму правосоціалістичних лідерів.

Особливість правосоціалістичного варіанту антикомунізму полягає в тому, що він виступає під маскою «третьої сили», що нібито протистоїть як реально існуючому соціалізму «радянського типу», так і капіталізму. Намагання вдатися до удаваної «надпартійності», прямо запозичене теоретиками сучасної соціал-демократії з ідеологічного арсеналу бернштейніанства, маскує у теоретиків соціал-демократії намагання зробити реформи засобом удосконалення капіталізму. Бернштейніанські схеми «демократичного соціалізму» і понині визначають соціально-політичний ідеал демократичного реформізму. Основним програмним документом Соціалістичного інтернаціоналу лишається декларація «Цілі і завдання демократичного соціалізму», прийнята

²³ Цит. по кн.: Сибилев Н. Г. Социалистический интернационал. История, политика, идеология.— М., 1980, с. 69.

²⁴ Там же, с. 72.

²⁵ Философский энциклопедический словарь.— М., 1983, с. 582; За рубежом, 1984, № 4, с. 14.

в 1951 р. Виходячи в дусі бернштейніанства з позакласових оцінок демократії, ідеологи Соцінтерну представляють справу так, ніби боротьба комуністів за утвердження диктатури пролетаріату означає відмову від демократії, лінію на її ліквідацію. «Всяка диктатура,— говориться у програмі Соцінтерну,— де б її не було встановлено, являє собою небезпеку для свободи всіх народів і тим самим для справи миру в усьому світі»²⁶. У своєму засліпленні антикомунізмом автори декларації дійшли до ототожнення диктатури пролетаріату з крайніми формами імперіалістичних диктатур аж до фашизму.

Таким чином, концепцію «демократичного соціалізму», сформульовану правими соціал-демократами ще на початку століття, Соцінтерн протиставив як науковому, так і реально існуючому соціалізму. В умовах загострення класової боротьби у 70-х — на початку 80-х років соціал-реформізм змушений був зайняти більш критичну, ніж раніше, позицію по відношенню до капіталізму. Демократія у країнах капіталу характеризується ним як неповна, урізана, така, що не забезпечує ліквідації експлуатації людини людиною. Але ставлення соціал-демократії до реального соціалізму лишилося, як і раніше, негативним.

«Соціал-демократична модель» початку 80-х років цілком і повністю ґрунтується на міражах «демократичного соціалізму». І хоча «проблему переходу» до нового суспільства помірковані ліві соціал-реформісти уявляють собі по-різному, всі вони розглядають цей перехід як багатопланове, всебічне розширення демократії, у тому числі на економічному і соціальному рівні. Так, з точки зору «молодих соціалістів» з СДПН для проведення «системодолаючих» реформ необхідне проведення «подвійної стратегії» — активізація діяльності всередині інститутів держави і одночасно мобілізація тиску на них з боку мас²⁷. Ставлення до демократії як до своєї рідної «чарівної палички», ігнорування класового характеру буржуазної демократії міцно приковує соціал-реформізм до існуючого суспільного ладу, хоча в своїх деклараціях соціал-реформісти лівого толку часто ставлять завдання «розриву» з капіталістичним суспільством.

Лінію на «розрив з капіталізмом» включили в свою програму, йдучи до влади, лідери Французької соціалістичної партії. Висуваючи і обґрунтовуючи цей лозунг, Ф. Міттеран писав у 1971 р.: «Той, хто не прийме розриву..., хто не згоден порвати з існуючим порядком, з капіталістичним суспільством, той, кажу я, не може бути членом СП»²⁸. В програмі Французької соціалістичної партії «Змінити життя» (1972) зазначається: «Повалення влади великого капіталу неможливе без скасування капіталістичної власності, колективна власність на засоби виробництва є неодмінною умовою соціалістичного управління»²⁹.

Прихід ФСП до влади в 1981 р. показав, що існує велика дистанція між прокламуванням антикапіталістичних цілей і переходом до соціалізму на ділі. Хоча новий французький уряд здійснив ряд важливих демократичних і соціальних реформ, він виявився зв'язаним по руках і ногах рамками співробітництва з великим капіталом, несумісними з боротьбою за соціалізм. Конкретні дії уряду соціалістів виявилися далекими від того словесного радикалізму, яким захоплювалися лідери ФСП, коли вони були в опозиції. У своїй зовнішній політиці французькі соціалісти також зробили крок назад від своїх попередніх антимілітаристських, пацифістських позицій. Ф. Міттеран виступає нині за підтримку розміщення «Першінгів-2» і крилатих ракет навіть більш рішуче, ніж його попередник В. Жіскар д'Естен. У листі, направленому Міттерану генеральним секретарем ФКП Ж. Марше, гост-

²⁶ Див.: Сибилев Н. Г. Указ. соч., с. 74.

²⁷ Див.: Орлов Б. С. Указ. ст., с. 34.

²⁸ Цит. за кн.: Социал-демократический и буржуазный реформизм в системе государственно-монополистического капитализма.— М., 1980, с. 99.

²⁹ Там же, с. 112—113.

ро критикується лінія уряду на розпалювання в країні антикомуністичної істерії. У Франції, підкреслює Марше, «створюється атмосфера охоти за відьмами, навіть більше — фанатизму і антикомуністичного расизму»³⁰.

Не сталося радикального крену вліво і в політиці інших європейських країн, де протягом 1981—1982 рр. прийшли до влади соціалісти — в Іспанії, Італії, Португалії. Як писала нещодавно «Нью-Йорк таймс», «...в цих країнах не спостерігається щедрих урядових асигнувань для підвищення рівня життя найбільш вразливих верств суспільства, не проводиться націоналізація, не здійснюється великих капіталовкладень, не надаються нові пільги, не зростає зайнятість. Соціалісти вдаються зараз до жорстких заходів, щоб зберегти на низькому рівні заробітну плату, залишити за підприємцями право на тимчасове звільнення робітників, обмежити державні видатки, добиватися скорочення бюджетних і торгових дефіцитів. Таким чином, при них здійснюються програми, які у короткостроковій перспективі роблять життя народу не легшим, а тяжчим»³¹. У даному разі буржуазній газеті не можна відмовити у досить точній оцінці дій очолюваних соціал-реформістами урядів. Те, що соціал-реформізм, за визначенням цієї ж газети, «не привів до зміни політичного ландшафту південноєвропейських країн», цілком закономірно: парламентський прихід до влади не забезпечує необхідних засобів для проведення серйозних соціальних перетворень.

Незважаючи на це, теоретики соціал-реформізму продовжують вводити в оману громадську думку, твердячи, ніби урядова діяльність підготує умови для більш радикальних перетворень у майбутньому. Прем'єр-міністр Греції А. Папандреу обстоює концепцію «третього шляху», який, мовляв, прокладають нині південноєвропейські соціалісти, і здійснює на практиці кроки по виробленню єдиної ідеологічної платформи запропонованого ним «нового типу соціалізму». Заснована на підміні корінних інтересів робітничого класу буржуазними і дрібнобуржуазними устремліннями, ідеологія «демократичного соціалізму» виступає в сучасних умовах як дійове знаряддя маніпулювання свідомістю трудящих, нав'язування їм дрібнобуржуазних ілюзій і утопічних передсудів.

Концепції «демократичного соціалізму» нині проповідуються не тільки правими соціал-демократами. В тій або іншій формі їх пропагують ренегати, що порвали з комуністичними партіями, ідеологи «нових лівих», ліві католики, представники так званого сіоністського соціалізму — «кіббуцизму» та інші течії. Кажучи словами Леніна, «...все це одна сім'я, всі вони один одного хвалять, один в одного вчаться і спільно ополчаються проти «догматичного» марксизму»³². Об'єднує всі ці течії намагання використати буржуазно-ліберальну балаканину про соціалістичні перетворення для дискредитації реального соціалізму, підвести бодай якусь «теоретичну базу» під спроби відтіснити робітничий клас і комуністичні партії від керівництва суспільством. Версії «демократичного соціалізму» стали їх спільною платформою завдяки тому, що його формула «це, по суті справи, не «соціалізм плюс демократія», а «демократія мінус соціалізм», «демократія заради самої демократії». Абстрактна демократія як така, поза конкретними формами суспільного життя — ось за що ратують прибічники «демократичного соціалізму»³³.

Логіко-методологічною основою концепцій «демократичного соціалізму» лишаються еkleктика і софістика, розвінчані В. І. Леніним в ході критики ідеології соціал-реформізму. Слідом за Бернштейном і

³⁰ За рубежом, 1984, № 4, с. 4.

³¹ Там же, с. 14.

³² Ленін В. І. Що робити?— Повне збір. творів, т. 6, с. 6.

³³ Что такое «демократический социализм?».— М., 1979, с. 11.

Каутським нинішні реформістські теоретики повторюють словечка про свободу і рівність, не бажаючи розуміти, що «...свобода, якщо вона не підпорядковується інтересам визволення праці від гніту капіталу, є обманом»³⁴. При цьому і саме поняття соціалізму розмивається до невпізнання. Реформістські теорії «етичного соціалізму» ґрунтуються на зображенні соціалізму не як закономірного результату суспільного розвитку і революційної творчості мас, а як втілення етичних ідеалів, ідей чистого розуму, абсолютної свободи.

Ленінська критика соціал-реформізму дає відправні моменти для викриття беззмістовності, тавтологічності самих термінів «демократичний соціалізм» і «демократичний комунізм» у тій їх постановці, яку дають ідеологи соціал-демократії і окремі ренегати в міжнародному комуністичному русі. В. І. Ленін переконливо показав, що немає і не може бути недемократичного соціалізму, оскільки демократія входить у число його обов'язкових характеристик. Перехід до соціалізму «...буде гігантським, всесвітньо-історичним *розширенням* демократії, перетворенням її з брехні у правду, визволенням людства від кайданів капіталу, який *спотворює* і урізує всяку, навіть і найбільш «демократичну» і республіканську, *буржуазну* демократію»³⁵.

Хоча сучасний «демократичний соціалізм» рекламується як щось відмінне від існуючого капіталістичного суспільства, як якийсь «новий» соціал-демократичний устрій, його програмні настанови ніякою мірою не посягають на буржуазні соціально-економічні відносини, пропонуючи в кращому разі лише засоби «соціальної терапії». Пропоновані ним «системи внутрішніх реформ» — це, звертаючись знову до термінології В. І. Леніна, «...реформи *проти* революції, часткове штовпання гинучого режиму в інтересах роз'єднання й ослаблення робітничого класу, в інтересах вдержання влади буржуазії *проти* революційного повалення цієї влади»³⁶.

Саме тому кожна нова фаза загострення класової боротьби ставить реформістських політиків перед нерозв'язними проблемами. З одного боку, зміни, що відбуваються у світі, загострення суперечностей капіталізму, посилення лівих сил і тенденцій у робітничому русі, розширення фронту антимонopolістичної боротьби штовхають частину соціал-демократії вліво, змушують її більш реалістично ставитися до соціалізму як світової системи, до ролі і значення в світовій політиці країн, що розвиваються, до завдань боротьби за збереження миру. Більшість європейських соціал-демократичних партій виступає нині проти ядерної стратегії Вашингтона. З другого боку, загострення міжнародної обстановки, активізація найбільш реакційних сил сучасного імперіалізму, авантюристичний курс цитаделі імперіалізму — США у світовій політиці активізують праве крило соціал-демократії, тісно зв'язане з буржуазною політикою. В результаті різко поглиблюються процеси диференціації всередині соціал-демократії, зростає амплітуда хитань її політики.

В обстановці гострої ідейної боротьби в світі навколо марксизму і своєрідної «марксизації» буржуазного мислення деякі теоретики сучасного соціал-реформізму декларативно заявляють про свою прихильність до методології марксизму. При цьому вони закривають очі на той факт, що відкидання теоретичних основ марксизму — вчення про соціалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату — означає тим самим і цілковите заперечення його методології. «Або марксизм і в теорії і в методології (марксизм цілісний і послідовний),

³⁴ Ленін В. І. І Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 338.

³⁵ Ленін В. І. Про «демократію» і диктатуру.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 375.

³⁶ Ленін В. І. Реформізм у російській соціал-демократії.— Повне зібр. творів, т. 20, с. 288.

або теоретичний і методологічний лібералізм — іншої реальної альтернативи бути не може»³⁷.

Діалектика сучасного етапу історичного розвитку вимагає як розширення можливостей досягнення єдності дій робітничого класу, так і нарощування зусиль у боротьбі проти ідеології і практики опортунізму. Як підкреслив у своїй книзі «Живе і дійове вчення марксизму-ленінізму» Б. М. Пономарьов, «виключаючи яке б то не було ідеологічне зближення наукового комунізму з реформізмом правих соціал-демократів, даючи відсіч проявам антикомунізму у їх політиці, КПРС вважає важливим і необхідним співробітництво з соціал-демократією насамперед у питаннях боротьби проти воєнної небезпеки. Не схильні ми принижувати і значення участі соціалістів, соціал-демократів, лейбористів у боротьбі проти сучасної реакції, проти расизму і апартеїду, за демократичні і соціальні права трудящих»³⁸. Розвиваючи практику співробітництва, на значенні якої наголосив XXVI з'їзд КПРС, комуністи виходять з того, що кожний успіх у цій справі означатиме не тільки розширення фронту антикапіталістичної масової боротьби, а й ослаблення залежності соціал-демократії від буржуазії.

Ленінська методологія критики бернштейніанства, соціал-реформізму взагалі витримала перевірку часом. Метод марксизму-ленінізму, який ґрунтується на класовому підході до процесів і явищ суспільного життя, дає єдино надійний критерій для оцінки програм і діяльності партій і суспільно-політичних рухів, ідеологічних течій. Найпереконливіший доказ його вірності — крах реформістських програм перетворення капіталістичного світу. В процесі боротьби проти утопічних ілюзій реформізму В. І. Ленін не тільки захистив творчий марксизм-ленінізм, а й розвинув його, збагатив новими висновками і відкриттями. Саме тому ім'я Леніна невіддільне від імені Маркса.

Л. А. Нагорная

ЛЕНИНСКАЯ КРИТИКА БЕРНШТЕЙНИАНСТВА И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме

В статье рассматривается критика В. И. Лениным бернштейнианства, защита им творческого марксизма. В ней освещается значение этой критики для разоблачения коммунистическими и рабочими партиями современного оппортунизма.

³⁷ Что такое «демократический социализм?», с. 33.

³⁸ Пономарев Б. Н. Живое и действительное учение марксизма-ленинизма. (Ответ критикам). — М., 1983, с. 125.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

ПРОВІДНА РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ЗМАГАННІ

Робітничий клас, покликаний, за словами В. І. Леніна, «...спрямувати і організувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих»¹, є випробуваним авангардом радянського народу. Він відіграє вирішальну роль в економічному, соціальному, політичному й духовному розвитку суспільства і впевнено веде за собою по шляху прогресу всі його класи та соціальні групи. Посідаючи центральне місце в системі соціалістичного виробництва й становлячи найбільшу соціальну групу, робітничий клас, завдяки своїй ідейно-політичній зрілості і високій свідомості, виявляє найвищу соціальну і, насамперед, трудову активність, що робить його провідною силою нашого суспільства².

До найважливіших засобів піднесення трудової активності робітничого класу належить соціалістичне змагання, яке перетворилося на сучасному етапі в органічну частку, невід'ємний атрибут радянського способу життя. «Соціалізм,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС,— народжує нове ставлення до праці. Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання... У ньому виконуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»³.

Дослідження участі робітничого класу в змаганні дає змогу вивчати його історичний досвід у справі вдосконалення відносини трудового суперництва й товариської взаємодопомоги, виявляти їх прогресивні тенденції, труднощі росту і на цій основі визначати шляхи їх дальшого розвитку, роль та місце робітників у цьому процесі. Деякі з названих питань на матеріалах УРСР і розглядаються в даній статті, автор якої, не претендуючи на всебічність висвітлення проблеми, порушує лише основні аспекти реалізації робітничим класом своєї провідної ролі у соціалістичному змаганні на сучасному етапі.

Здійснення робітничим класом авангардної ролі у соцзмаганні, яке є органічним елементом соціалістичного способу життя, зумовлене в кінцевому підсумку сукупністю факторів. Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, кількісні та якісні зміни в структурі робітничого класу й радянського суспільства загалом, зближення його класів і соціальних груп, поліпшення умов праці й побуту трудящих, зростання їх свідомості та матеріального добробуту, посилення ідейно-теоретичної, політико-виховної роботи партії в цілому й у галузі соціалістичного змагання, зокрема,— всі ці процеси, що відбуваються в суспільстві, є основою розвитку творчої ініціативи робітничого класу, яка являє собою рушійну силу змагання.

Передумови реалізації робітничим класом його функцій щодо соціалістичного змагання не є чимось зовнішнім по відношенню до самого змагання і робітничого класу. Вони створюються і зміцнюються в процесі участі робітників у трудовому суперництві. Саме в ході соцзмагання вони безпосередньо створюють його матеріальну базу— продуктивні сили, удосконалюють виробничі відносини та їх невід'єм-

¹ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 25.

² Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 14.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 69.

ну складову — відносини змагання, впроваджуючи передові методи організації і стимулювання праці, приймаючи зустрічні плани і соціалістичні зобов'язання, укладаючи договори, беручи участь у різноманітних формах залучення трудящих до управління виробництвом, зміцнюють союз з народною інтелігенцією й колгоспним селянством, підвищують свої знання та професійну кваліфікацію тощо.

Однією з найважливіших умов підвищення ролі робітничого класу в соціалістичному змаганні є наукове керівництво КПРС організацією трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, визначення нею їх цілей та завдань. Керуючись ленінською настановою про те, що «організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади»⁴, Комуністична партія завжди надавала великого значення підвищенню дієвості соцзмагання. Однак лише в умовах зрілого соціалізму, який характеризується переходом до інтенсивних методів господарювання, максимальним використанням внутрішніх резервів виробництва, розробку багатьох аспектів трудового суперництва було поставлено на справді наукову основу. Це стосується насамперед визначення суті даного соціального явища, розвитку ленінських ідей про його багатофункціональну спрямованість і принципи організації, узагальнення та поширення передового досвіду.

Приділяючи багато уваги залученню до соціалістичного змагання усіх трудящих, партія водночас постійно підкреслює, що його соціальною основою, як і раніше, залишається робітничий клас. Тому першорядна роль відводиться передовим починам, ініціатором яких виступає робітничий клас, зокрема зустрічному плануванню і змаганню робітників на основі особистих комплексних планів підвищення продуктивності праці, «Договору тисяч» у легкій промисловості й «Робітничій естафеті» у будівництві, почину ямпільців, спрямованому на зміцнення взаємодії між буряководами та цукрорарами, львівській комплексній системі управління якістю продукції, ініціативі київських робітників «Кожній робочій годині — найвищу віддачу» тощо. «...Обов'язок партії,— підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— вчасно помічати, підтримувати і поширювати всі корисні, животворні починання»⁵.

Особлива увага при цьому приділяється поширенню ініціатив, спрямованих на максимальне підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості продукції, економію ресурсів. ЦК КПРС постійно аналізує досвід діяльності передових, насамперед робітничих колективів. За неповними даними, в 1960—1970 рр. було прийнято 17 відповідних постанов, а протягом наступного десятиріччя — вже більше 40⁶. Велику роботу в цьому напрямі проводять також республіканські партійні органи. Наприклад, у дев'ятій п'ятирічці ЦК і обкоми Компартії України підтримали більш як 200 передових починань, висунутих переважно робітниками⁷. Лише в 1977 р. ЦК Компартії України прийняв 26 постанов, присвячених ініціативам правофлангових соціалістичного змагання⁸. Узагальнюючи досвід змагання трудящих за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС, ЦК Компартії України у постанові «Про патріотичні почини трудящих республіки у соціалістичному змаганні на честь XXVI з'їзду КПРС» схвалив 13 ініціатив⁹. В одинадцятій п'ятирічці ця робота розширилася й поглиби-

⁴ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 142.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 12.

⁶ Підраховано за кн.: В. І. Ленін, КПСС о социалистическом соревновании. — М., 1980, с. 499—512.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 709.

⁸ Дяв.: Щербинський В. В. Оволодівати ленінським стилем робот.і. — К., 1978, с. 109.

⁹ Рад. Україна, 1980, 3 лип.

лася у відповідності з вказівками XXVI з'їзду КПРС про необхідність «забезпечувати своєчасне узагальнення і планомірне поширення передового досвіду»¹⁰.

Результатом цілеспрямованої соціальної політики партії є і така важлива передумова здійснення робітничим класом провідної ролі у соцзмаганні, як кількісні та якісні зміни в його складі, підвищення професійного й загальноосвітнього рівня, піднесення свідомості, насамперед політичної та економічної, активізація духовного життя. Зростання економічного потенціалу радянського суспільства, зокрема, зумовлює розширення рядів робітничого класу. Так, в Українській РСР його чисельність збільшилася з 9830 тис. чол. у 1965 р. до 14351 тис. в 1982 р.¹¹ Ця тенденція, що є характерною і для країни в цілому, дістала схвалення на XXVI з'їзді КПРС: «Нині в країні близько 80 мільйонів робітників — дві третини зайнятого населення. Отже, — підкреслювалося в Матеріалах з'їзду, — робітничий клас став у нас не просто найчисельнішим класом, а й більшістю трудового народу»¹². Збільшення кількісного складу робітничого класу сприяє активізації його участі у соцзмаганні. На сучасному етапі в республіці, наприклад, робітники становлять близько 80% тих, що змагаються¹³.

Динаміка кількісного складу робітничого класу на етапі зрілого соціалізму якісно відрізняється від попередніх періодів соціалістичного будівництва: зниженням відносного приросту його чисельності, зростанням питомої ваги кадрових робітників, посиленням тенденції до самовідтворення. Зміцнення кадрового ядра, зокрема, є реальною базою для прискорення адаптації нових поповнень до умов і традицій робітничого середовища, піднесення творчої активності взагалі, в тому числі й у розвитку соціалістичного змагання.

Аналіз галузевої структури робітничого класу свідчить про збільшення насамперед його індустріальних загонів, у яких наприкінці 70-х — на початку 80-х років перебувало $\frac{2}{3}$ його чисельності й понад 43% всіх зайнятих у народному господарстві¹⁴. Природно, що саме трудова активність робітників промисловості забезпечує їм провідну роль у змаганні.

Однією з відмітних рис соціального розвитку робітничого класу на нинішньому етапі є дедалі зростаюче значення якісного удосконалення складу робітників, його пріоритет над кількісними факторами. Зміни в характері й змісті праці, зростання професійного та загальноосвітнього рівня робітників, підвищення їх соціально-політичної активності, поліпшення умов праці і побуту стали в умовах зрілого соціалізму важливими чинниками, що визначають рівень та спрямованість трудової активності робітничого класу, забезпечують концентрацію його зусиль на найбільш важливих напрямках соцзмагання.

На сучасному етапі соціалістичне змагання дедалі тісніше змикається з господарським механізмом, у ході перебудови якого, підкреслюється в документах ЦК КПРС, висуваються нові вимоги й до трудового суперництва¹⁵. Робітничий клас є однією з найважливіших ру-

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 242.

¹¹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 г.: Статист. ежегодник.— Киев, 1983, с. 238.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

¹³ Роб. газ., 1975, 7 жовт.

¹⁴ Советская социология. Т. II. Динамика социальных процессов в СССР.— М., 1982, с. 13; Ручка А. Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1977, с. 18.

¹⁵ Про вдосконалення організації, практики підбиття підсумків соціалістичного змагання і заохочення його переможців: Постанова ЦК КПРС (вересень 1983 р.).— Рад. Україна, 1983, 30 верес.; Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки: Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ від 26 березня 1981 р.— Рад. Україна, 1981, 29 берез.

шійних сил всебічного поглиблення цього зв'язку, що здійснюється, головним чином, у напрямі посилення взаємного впливу між змаганням і плануванням, зміцнення відносин між виробничими колективами, об'єднаними кооперованими поставками або спільним технологічним циклом, а також колективами виробництв-дублерів, які випускають однотипну продукцію.

Робітничий клас, зокрема і нашої республіки, постійно виступає ініціатором починів по удосконаленню планування. Особливо посилилася активність робітників у цьому напрямі на сучасному етапі. Заходи партії, спрямовані на підвищення організуючої ролі планових заasad у розвитку економіки, зумовили прогресивні зміни в практиці розробки, змісті та процесі реалізації соціалістичних зобов'язань як випробуваного засобу участі робітників у плануванні, що, в свою чергу, сприяло оптимізації і дальшій демократизації останнього.

Визначальний рівень розробки і виконання соціалістичних зобов'язань — індивідуальний. Особисті зобов'язання робітників є основою колективних, що вбирають у себе ініціативу безпосередніх виробників матеріальних благ. Закономірно, що саме передові робітники, усвідомлюючи нові вимоги науково-технічної революції і ділом відповідаючи на заходи партії щодо поліпшення планування і економічного стимулювання виробництва, в середині 60-х років виступили з ініціативами по удосконаленню індивідуальних соціалістичних зобов'язань шляхом підвищення їх наукової обґрунтованості і наближення тим самим до державних планових завдань. Ці численні починання радянського робітничого класу поступово викристалізувалися у змагання на основі особистих (бригадних) планів підвищення продуктивності праці, яке неодноразово було схвалене КПРС, зокрема і на її XXVI з'їзді¹⁶.

На відміну від звичайних соцзобов'язань, що визначають лише мету змагання, особисті комплексні плани являють собою систему організаційно-технічних заходів по забезпеченню висунутих цілей. Завдяки цьому в УРСР, як і в цілому по країні, ці ініціативи в дев'ятій п'ятирічці переросли у масовий рух, в якому брали участь понад 1 млн. робітників. З них 350 тис. чол. завершили її достроково¹⁷. В десятій п'ятирічці на цій основі змагалися вже 2,3 млн. робітників республіки, з яких понад 500 тис. виконали особисті зобов'язання до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна¹⁸. Цей рух успішно триває і нині. Могутній імпульс його розвитку дав грудневий (1983 р.) Пленум Центрального Комітету КПРС і виступ на ньому Ю. В. Андропова, в якому підкреслювалася необхідність поставити перед кожним трудовим колективом завдання — **«добитися надпланового підвищення продуктивності праці... на 1 процент і знизити собівартість продукції додатково на 0,5 процента»**¹⁹. Ділом відповідаючи на заклик партії, більшість колективів взяла підвищені зобов'язання.

Змагання робітників на основі особистих та бригадних планів підвищення продуктивності праці дало дійовий імпульс розвитку трудового суперництва інженерно-технічних працівників. В Українській РСР його ініціатором став у 1967 р. начальник цеху Горлівського хімічного комбінату, комуніст, Герой Соціалістичної Праці, відомий раціоналізатор О. Штих, який починав свій шлях простим робітником. Почин було схвалено Міністерством хімічної промисловості УРСР та Президи-

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 241.

¹⁷ Роб. газ., 1974, 2 листоп.; Экономические и правовые вопросы совершенствования организации социалистического соревнования: Тезисы докладов на Всесоюзном семинаре.— Донецк, 1975, с. 7.

¹⁸ Коммунист Украины, 1980, № 7, с. 50.

¹⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року.— К., 1984, с. 10.

дією республіканського галузевого комітету профспілки²⁰, а згодом і Х з'їздом професійних спілок республіки.

Цей почин набув у республіці значного поширення. Вже в дев'ятій п'ятирічці за особистими творчими планами змагалися майже 900 тис. інженерів і техніків, а реалізація накреслених ними заходів дала економічний ефект розміром 2 млрд. крб.²¹ Наприкінці десятиї п'ятирічки цією формою змагання було охоплено вже понад 1700 тис. інженерно-технічних працівників, виконання творчих планів яких забезпечило лише в 1980 р. 1425 млн. крб. економії²². Цей вид трудового суперництва з успіхом розвивається і нині, сприяючи піднесенню творчої активності інженерів та техніків.

Удосконалення індивідуальних соціалістичних зобов'язань робітників та інженерно-технічних працівників сприяло поліпшенню вагомості колективних соцзобов'язань, вищим етапом яких стало зустрічне планування у його сучасній формі. Відмінність його від «зустрічних» 30-х років і звичайних соцзобов'язань наступних п'ятирічок полягає в тому, що воно органічно поєднало в собі процеси планування і змагання, робітничу ініціативу «знизу» з державним керівництвом економікою «зверху». Зустрічні плани за своєю значущістю зросли до рівня державних і стали законом життя трудових колективів. У зв'язку з цим на XXVI з'їзді КПРС підкреслювалося, що в змаганні на чільне місце «...повинні ставитись зустрічні плани та інші подібні починання по лінії «знизу вверху»: трудівник, бригада, підприємство, галузь. А потім вже слід «стикувати» такі ініціативи з державним планом. Це відповідає як природі соціалістичного змагання, так і плановому характеру нашої економіки»²³.

Одними з перших у республіці зустрічні плани на 1972 р. розробили колективи Ворошиловградського тепловозобудівного та Кременчуцького автомобільного ім. 50-річчя Радянської України заводів. Тільки за один рік роботи по-новому автомобілебудівники, наприклад, добилися підвищення продуктивності праці на 19,3% порівняно з 1970 р. (проти 12,4%, передбачених плановим завданням). При цьому обсяг виробленої ними валової продукції збільшився на 18,5%, проти 13,3% — за планом²⁴. Наступного року в зустрічне планування включилося близько 400 підприємств УРСР. В 1975 р. уже 3000 колективів промисловості республіки, або 37,7% від їх загальної кількості, мали затверджені зустрічні плани реалізації продукції, а 2007 підприємств — зростання продуктивності праці²⁵.

Проте в міру розвитку зустрічного планування воно дедалі глибше входило у суперечність з наявними в системі планування недоліками, які гальмували творчу активність трудящих мас. Засуджене партією, але ще не повністю подолане часте коригування планів підприємств з боку міністерств, планування «від досягнутого» й недостатня увага міністерств і відомств до затвердження зустрічних планів та забезпечення їх виконання призвели до кількісного зменшення учасників цього руху. Загальне по країні число підприємств, що працюють за цими планами, скоротилося з 14 тис. у 1974 р. до 934 — в 1982 р., а на

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 7, спр. 592, арк. 128; Об'єднаний архів Укрпрофради (далі — ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 5339, арк. 18—21.

²¹ Коммунист Украины, 1975, № 2, с. 45; Поточний архів Укрпрофради (далі — ПА УРРПС). Участь профспілок у забезпеченні дальшого всебічного розвитку економіки Радянської України. Довідкові матеріали, с. 3.

²² ПА УРРПС. Основні показники роботи профспілок Української РСР (1976—1980 рр.), с. 37.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 415, арк. 79—80; Центральний архів ВЦРПС (ЦА ВЦРПС), ф. 372, оп. 1, спр. 3670, арк. 56.

²⁵ Экономическое и правовые вопросы совершенствования организации социалистического соревнования, с. 7—8; XXVI съезд КПСС о путях дальнейшего повышения эффективности производства и качества продукции. — Киев, 1978, с. 174.

Україні відповідно — з 3000 до 223²⁶. Однак, незважаючи на це, середній економічний ефект від реалізації зустрічних планів загалом постійно зростає. Якщо в 1974 р. 3000 виробничих колективів, наприклад, в УРСР, працюючи за цим методом, реалізували продукції понад раніше отримані завдання на 785 млн. крб., або по 261,7 тис. крб. у розрахунку на одне підприємство, то в 1980 р. 512 колективів — на 264,7 млн. крб., або по 517 тис. крб. на кожний з них²⁷.

Отже, тимчасове зменшення кількості колективів, що працюють за зустрічними планами, є свідченням не зниження творчої активності робітників, а недосконалості організації самої цієї справи, наявності певних недоліків у плануванні, в якому, як підкреслювалося на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «...залишається багато слабких місць»²⁸. В роки одинадятої п'ятирічки вжито заходів для поліпшення цієї важливої ділянки роботи, результатом чого стало зростання числа учасників зустрічного планування. Так, якщо у Дніпропетровській області в 1980 р. залишилося тільки 6 колективів, що брали участь у цьому русі, то в 1983 р. їх кількість збільшилася до 59²⁹. ВЦРПС внесла істотні доповнення у порядок розробки й виконання зустрічних планів на 1984 р., що сприяло розширенню цього руху. Зокрема, на Україні зустрічні плани на поточний рік розробили і прийняли вже понад 2 тис. колективів підприємств і об'єднань³⁰.

Проте, які б науково обгрунтовані соціалістичні зобов'язання та зустрічні плани не розробив колектив, вони багато в чому можуть залишитися лише добрими побажаннями, якщо не будуть своєчасно підтримані суміжними організаціями, які поставляють йому сировину та комплектуючі вироби. Глибоко усвідомлюючи це, передові робітники країни, в тому числі й нашої республіки, виступили в 60-х — на початку 70-х років з ініціативами по відродженню й дальшому розвитку змагання колективів, зв'язаних між собою кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом.

Змагання суміжників, як і зустрічне планування, — давня традиція робітничого класу, започаткована ще в роки першої п'ятирічки. Її розвиток на сучасному етапі є яскравим свідченням збереження і примноження кращих трудових традицій у нашій країні. На етапі розвинутого соціалізму значення цього змагання об'єктивно зросло, що зумовлено потребами сучасного автоматизованого виробництва, нормальне функціонування якого неможливе без своєчасних і високоякісних кооперованих поставок. Докорінно змінилося й розуміння його ролі у виробничому процесі. Головним завданням змагання суміжників стала не ліквідація «вузьких» місць технологічного циклу, а глобальне забезпечення ефективності праці та якості продукції. «Особливої уваги, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербиський, — заслуговує змагання колективів суміжних виробництв, зв'язаних єдиним технологічним процесом»³¹.

Нині це, розпочате з ініціативи робітників трудове суперництво здійснюється всередині виробничих колективів, об'єднуючи підрозділи одного підприємства, зв'язані між собою єдиним технологічним

²⁶ Вестник соц. соревнования, 1975, № 5, с. 54; Белашов Л. А., Серов А. М. Встречные планы и их стимулирование. — Киев, 1979, с. 18; Раб. газета, 1982, 13 июля; ПА УРРПС. Кількість підприємств, організацій УРСР, що прийняли зустрічні плани (1977—1982 рр.). Статистична довідка.

²⁷ Вестник соц. соревнования, 1975, № 5, с. 54; ПА УРРПС. Дані про розвиток зустрічного планування в УРСР у десятій п'ятирічці.

²⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року. — К., 1984, с. 20.

²⁹ Труд, 1983, 28 апр.

³⁰ Там же, 1984, 8 янв.; Рад. Україна, 1984, 26 січ.

³¹ Щербиський В. В. Оволодіти ленінським стилем роботи. — К., 1978, с. 108.

циклом, і між колективами суміжних підприємств та організацій. Таким чином, воно охоплює практично всі найважливіші сфери народного господарства, всі класи й соціальні групи суспільства розвинутого соціалізму, при збереженні в ньому провідної ролі робітничого класу.

Яскравим прикладом дієвості змагання суміжників є співробітництво між будівельниками і колективами підприємств, що здійснюють поставки різного устаткування та будівельних матеріалів, яке під назвою «Робітнича естафета» набуло на сучасному етапі великого поширення.

Початок цьому патріотичному рухові було покладено в 1971 р. на будівництві Нурекської ГЕС, колектив якої підписав договори про соцзмагання із заводами-постачальниками. Причому спочатку цю ініціативу підхопили лише окремі бригади новобудови і підприємств-суміжників. Одними з перших почали змагатися бригади слюсарів-монтажників Нурекської ГЕС А. Шильникова і слюсарів-складальників П. Ткаченка з Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова. Незабаром коло учасників «Робітничої естафети» розширилося. У змагання включилися колективи 250 підприємств країни, в тому числі й таких заводів нашої республіки, як Дніпропетровський електромеханічний і Запорізький трансформаторний.

На цих підприємствах було створено «нурекські бригади», які розгорнули боротьбу за дострокове й високоякісне виготовлення продукції для будови. «Робітнича естафета» виявилася корисною для всіх її учасників. Прикладом цього може служити співробітництво між колективами виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» та Нурекської ГЕС. При складанні соціалістичних зобов'язань і договорів на змагання між ними були встановлені оптимальні строки виготовлення та поставок необхідної продукції. Зокрема, прискорення поставок устаткування для гідробудівельників дало можливість запорізьким трансформаторникам швидше вдосконалювати його конструкцію й технологію виготовлення. Спеціально для Нурека конструктори об'єднання розробили поліпшені типи трансформаторів потужністю від 100 до 400 тис. кіловольт-ампер, що дало річний економічний ефект понад 2 млн. крб. за рахунок зменшення металомісткості й трудомісткості та поліпшення основних характеристик трансформаторів. Завдяки «Робітничій естафеті» тільки за роки дев'ятої п'ятирічки по комплексу однієї Нурекської ГЕС досягнуто 160 млн. крб. економії, а саму станцію було введено в дію на повну потужність у десятій п'ятирічці — на рік раніше від запланованого строку³².

Інтернаціональний характер цього змагання суміжників з особливою силою розкрився на будівництві таких гігантів вітчизняної металургії, як стан «3600» на ждановському заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе, домна № 9 на заводі «Криворіжсталь» ім. В. І. Леніна, та ряду інших об'єктів.

Робітничий клас є рушійною силою й багатьох інших напрямів трудового суперництва суміжників, таких, наприклад, як змагання між різними ланками транспортного конвейєра, «Договір тисяч» — у легкій промисловості тощо. Однією з характерних рис реалізації робітничим класом своєї провідної ролі у соціалістичному змаганні, яка яскраво виявляється у трудовій співдружності суміжників, є те, що його рівноправними співініціаторами у розвитку ряду її важливих різно-

³² Информационный бюллетень ВЦСПС, 1973, № 4, с. 5; Во главе творчества масс. Партийное руководство социалистическим соревнованием: По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Ленинграде (12—14 апреля 1979 г.).— М., 1979, с. 24; Комсомольская правда, 1979, 30 авг.; ПА УРРПС. Технічний прогрес і ФЗМК. З досвіду роботи комітету профспілки виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» по розвитку творчої активності трудящих. Інформація Запорізького облрадрпрофу, 1979, с. 2—3.

видів виступають народна інтелігенція і колгоспне селянство. Це стосується, зокрема, співробітництва між науковими і виробничими колективами в ім'я прискорення науково-технічного прогресу, між колгоспами і радгоспами, що виробляють сільськогосподарську продукцію, та підприємствами, що її переробляють, націленого на реалізацію Продовольчої програми. Обидва ці напрями на сучасному етапі дістали велике поширення і справляють значний позитивний вплив на дальший розвиток народного господарства, зміцнення соціальної єдності суспільства, виховання нової людини.

Всі ініціативи робітничого класу щодо поглиблення взаємозв'язку соціалістичного змагання і господарського механізму забезпечують у кінцевому підсумку зростання ефективності виробництва. Проте не менш важливими для здійснення цього є й інші почини трудящих, спрямовані безпосередньо на досягнення найбільш істотних складових ефективності: економії всіх видів ресурсів, підвищення якості продукції, прискорення темпів науково-технічного прогресу тощо.

На сучасному етапі для розв'язання всього комплексу соціально-економічних проблем, що постають перед радянським суспільством, набуває, зокрема, проблема посилення режиму економії. «Нині,— підкреслювалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС,— економія, дбайливе ставлення до народного добра — це питання реальності наших планів»³³.

Виникнення та поширення ініціатив, спрямованих на економію ресурсів, з одного боку, об'єктивно зумовлені потребами розвитку народного господарства, а з другого,— є яскравим виявом їх усвідомлення найширшими масами трудящих. Ініціатором та найактивнішим провідником цих починань у житті виступає насамперед робітничий клас. Його висока свідомість виявилася, наприклад, у змаганні за економію робочого часу, посилення трудової та виконавської дисципліни. Численні почини передовиків виробництва, націлені на ощадливе, раціональне використання кожної хвилини, є своєрідною квінтесенцією всіх патріотичних ініціатив, висунутих у ході боротьби за економію, оскільки, як підкреслював К. Маркс, «всяка економія кінець кінцем зводиться до економії часу»³⁴.

В нинішніх умовах, коли радянська економіка переходить на якісно новий режим інтенсивного відтворення, який характеризується стабільністю складу трудівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва (або навіть зниженням їх чисельності), рух за ощадливе використання робочого часу, підвищення віддачі від кожної хвилини, проведеної біля верстатів, мартенів, у забоях, на будмайданчиках, набуває особливого значення. Слід відзначити, що в десятій п'ятирічці в республіці значно поширився досвід тих, хто кожну робочу хвилину працював з повною віддачею. Серед них — Герої Соціалістичної Праці коваль-штампувальник Харківського тракторного заводу В. Тарасенко, сталевар Макіївського металургійного заводу В. Кир'ян, бригадир екскаваторників з Кривого Рога В. Мироненко, бригадир гірників з шахти «Молодогвардійська» О. Колесников та багато інших.

Вищим ступенем боротьби за економію робочого часу стала схвалена Центральним Комітетом Компартії України ініціатива київських робітників — ударників комуністичної праці, делегатів XXV з'їзду КПРС — розгорнути на честь XXVI з'їзду партії змагання під девізом: «Кожній робочій годині — найвищу віддачу»³⁵. До цього руху, розгортання якого забезпечує значне підвищення віддачі трудового дня, включалося дедалі більше його учасників. Так, якщо у серпні

³³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року.— К., 1982, с. 9.

³⁴ Маркс К. Критика політичної економії: II. Розділ про гроші.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 46, ч. I, с. 107.

³⁵ Прапор комунізму, 1980, 26, 29 черв.

1980 р. під цим девізом працювали 87 тис. трудящих Києва, то в 1982 р.— уже 650 тис. В результаті втілення цієї ініціативи у життя тільки за перший рік одинадцятої п'ятирічки втрати робочого часу зменшилися на 14%³⁶.

Патріотичні починання робітничого класу є міцним фундаментом розвитку інших напрямів змагання — за економію трудових, матеріальних й енергетичних ресурсів. Творча ініціатива робітників лежить в основі боротьби за якість продукції. Важливу роль у цій справі відіграють, зокрема, різноманітні комплексні системи управління нею. Науково-технічна творчість трудящих забезпечує щорічні мільярдні надходження в народну скарбницю, сприяє прискоренню технічного переозброєння і модернізації виробництва, полегшує працю сотень тисяч людей.

З поступальним рухом нашої країни міцніє взаємозв'язок між економічною, соціальною, політичною і духовною сферами життя суспільства розвинутого соціалізму. За цих умов дедалі більше зростає значення тих процесів соцзмагання, в яких соціальна і виховна функції не тільки перебувають в органічному взаємозв'язку з економічною функцією, а й рівноцінні з нею. Виділяючи найважливіші з них, у розвитку яких робітничому класові належить чільне місце, слід, насамперед, назвати рух за комуністичне ставлення до праці, наставництво та всебічну інтернаціоналізацію відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Будучи ініціатором виникнення цих процесів і їх рушійною силою, робітничий клас вносить вагомий вклад у підвищення не тільки економічної, а й соціальної та виховної ролі змагання у суспільстві зрілого соціалізму. Так, зачинателем руху за комуністичне ставлення до праці став у 1958 р. комсомольсько-молодіжний колектив тепловозремонтного цеху депо Москва-Сортувальна, де в 1919 р. було проведено перший комуністичний суботник. Розвиваючи кращі трудові традиції робітників свого підприємства і всього радянського народу, цей колектив розробив і прийняв нові соціалістичні зобов'язання, які містили не тільки виробничі завдання, а й питання соціального та морального характеру. Саме у комплексному характері цього руху полягала його якісна новизна, чітко сформульована в девізі: «Вчитися працювати і жити по-комуністичному!».

Почин колективу депо Москва-Сортувальна, що відповідав насущним потребам часу, одразу ж дістав велике поширення у всій країні. Величезну роль у цьому відіграла дійова підтримка з боку Комуністичної партії, профспілок і комсомолу. За 25 років рух за комуністичне ставлення до праці зробив велетенський крок уперед, ставши найбільш масовою й ефективною формою організації соціалістичного змагання.

Патріотичний рух, початок якому було покладено робітничою молоддю Москви, широко підхопили і трудящі нашої республіки. Одними з перших у змагання за звання колективу комуністичної праці включилися донецькі гірники (бригада К. Северинова, М. Мамаєва, О. Кольчика), запорозькі металурги (бригада І. Кайоли), київські машинобудівники (бригада Ю. Куцого із заводу «Червоний екскаватор») та багато інших³⁷. Розвідники майбутнього, працюючи по-комуністичному, добивалися визначних трудових досягнень і по праву ставали маяками для інших колективів.

Самовіддана праця, високі виробничі показники, прагнення гармонізувати трудовий процес і доцільно організувати вільний час — ці риси нового руху забезпечили йому високий авторитет серед найширших мас трудящих. Розпочатий як змагання комсомольсько-молодіжних

³⁶ Там же, 12 серп.; Рад. Україна, 1982, 28 трав.

³⁷ История рабочих Донбасса.— Киев, 1981, т. 2, с. 200; История Киева.— Киев, 1964, т. 2, с. 601—602; Прапороносці комуністичної праці.— К., 1980, с. 54—55.

бригад, цей рух невдовзі охопив і робітників, не зайнятих у бригадах. До нього приєдналися також дільниці, цехи, підприємства. Він швидко перетворився у загальнонародний рух, охопивши всі галузі народного господарства, всі класи і соціальні групи суспільства. Постійне розширення сфери впливу та соціального складу його учасників — характерна тенденція розвитку руху за комуністичне ставлення до праці. Вона яскраво виявилась і в УРСР. Кількість учасників цього руху в республіці зростає (за станом на 1 січня відповідного року) з 1959 р. по 1983 р. більше ніж у 256 разів: з 54,6 тис. до 14 млн. чол., а їх питома вага серед усіх тих, що змагаються, — з 12% — у 1960 р. до 64% — у 1983 р.³⁸ Швидке зростання чисельності трудящих, які беруть участь у русі за комуністичне ставлення до праці, і значне збільшення їх питомої ваги в загальній кількості працюючих свідчать про своєчасність цього руху, зрілість його передумов та важливе значення в розвитку всіх сфер життя суспільства.

Авангардна роль цього патріотичного руху в соціалістичному змаганні забезпечується і тим, що його учасники поряд з розв'язанням виробничих завдань велику увагу приділяють соціально-побутовим і освітнім питанням. Зокрема, на громадську роботу вони витрачають у середньому в 3—5 разів, на навчання — у 3—4 рази, читання художньої літератури, відвідання кіно і театрів — у 3 рази більше часу, ніж інші трудящі. Так, у Київському виробничому об'єднанні «Завод «Арсенал» майже 80% його трудівників мають вищу, незакінчену вищу та середню спеціальну освіту, а 50 чол. — вчені ступені. Арсенальці беруть активну участь у громадському житті колективу, виконуючи різноманітні доручення, а також в роботі 50 різних добровільних товариств. У спортивному клубі «Арсенал» працюють 25 секцій, до послуг заводчан — стадіон, спортивні зали, водна станція та велосипедна база. Щороку за різноманітними путівками, які надаються на підприємстві, відпочивають понад 9 тис. арсенальців та членів їх сімей. Закономірним результатом цілеспрямованої роботи по забезпеченню соціально-побутових умов і задоволенню духовних потреб працівників заводу є їх зростаюча трудова активність³⁹.

Досвід багатьох колективів, які беруть участь в русі за комуністичну працю, переконує, що його сила — в органічній єдності здійснюваних ним економічної, соціальної та виховної функцій. У ньому яскраво виявляється загальна закономірність суспільства розвинутого соціалізму — зміцнення взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх галузей його життєдіяльності.

Посиленню соціального і виховного впливу соціалістичного змагання на всі сфери суспільного буття сприяє також діяльність робітничого класу по зміцненню взаємозв'язку трудового суперництва з наставництвом — новою масовою, науково організованою формою шефства кадрових робітників над молодими, яка відповідає умовам розвинутого соціалізму і спрямована на поліпшення становлення особи молодого виробничика в процесі його самостійної праці.

Крім зміцнення опосередкованого зв'язку між цими явищами, коли у змаганні гартуються кадри наставників, які, допомагаючи молоді здобути професію, водночас готують її й до участі в ньому, на сучасному етапі дедалі більшого значення набуває безпосередній зв'язок між трудовим суперництвом і наставництвом. Цей зв'язок є принципово новим моментом у їх взаємодії. Його поява в останнє десятиріччя — прямий наслідок обопільного поліпшення організації змагання і шефства, зумовленого дальшим розвитком творчої ініціативи трудящих. Характерними рисами цього зв'язку є те, що підготовка гідної зміни ро-

³⁸ Історія Української РСР.— К., 1979, т. 8, ч. 2, с. 67; ПА УРРПС. Зведений статистичний звіт за 1982 р.

³⁹ Известия, 1979, 4 нояб.; Арсеналець, 1982, 19 січ., 19 жовт.

бітничого класу і колгоспного селянства стає об'єктом соцзмагання, а залучення до нього працюючої молоді — одним з головних завдань наставництва. Крім того, дедалі ширше розгортається трудове суперництво між молодими і кадровими робітниками на підставі взаємних договорів про змагання і співдружність. Все це сприяє істотному поліпшенню професійної та зростанню ідейної підготовки робітничої молоді, забезпечує її активну участь у будівництві нового суспільства.

Відіграючи провідну роль у розвитку процесу розвитку й зближення соціалістичних націй, зміцнення дружби між братніми народами та в інтернаціональному вихованні трудящих, робітничий клас виступає як головна рушійна сила інтернаціоналізації соціалістичного змагання. Саме його представники є ініціаторами й найбільш масовими учасниками цього патріотичного руху в республіканському і союзному масштабі.

Нині всі 25 областей, 33 міста, 250 міських та сільських районів, колективи 4305 підприємств, організацій, колгоспів та радгоспів Української РСР змагаються з 29 областями, 53 містами, 328 міськими та сільськими районами, 4851 трудовим колективом РРФСР, Білорусії, Грузії, Молдавії, Узбекистану, Вірменії, Естонії та інших республік⁴⁰. Їх взаємозв'язки поглиблюються і міцніють рік у рік значною мірою завдяки ініціативі, творчому ентузіазму робітників. Вони давно вже вийшли за межі економічного співробітництва й охоплюють широке коло соціальних і виховних питань.

Плідно розвивається з кінця 50-х років також змагання між УРСР і братніми соціалістичними країнами. Так, якщо з 1958 по 1965 р. між промисловими підприємствами цих держав було укладено 24 договори про трудове суперництво, то з 1966 по 1970 р. — вже 50, а з 1971 по 1980 р. — 195*. Цьому, зокрема, сприяла реалізація Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції, прийнятої в 1971 р. Всього у 1980 р. в інтернаціональному змаганні брали участь 460 трудових колективів Радянської України, в тому числі у промисловості — 274, сільському господарстві — 154, будівництві — 31⁴¹. У цей процес дедалі активніше включаються колективи працівників транспорту, торгівлі, сфери обслуговування, культури, науки та ін.

Для розвитку інтернаціонального змагання, як і міжреспубліканського всередині нашої країни, характерна тенденція до укладення договорів не тільки між підприємствами в цілому, а й між їх структурними підрозділами, до розширення взаємообміну передовим досвідом.

Таким чином, на сучасному етапі суспільного розвитку робітничий клас завдяки кількісним і насамперед якісним змінам у його складі під керівництвом КПРС постійно збагачує й оновлює форми та методи реалізації своєї авангардної ролі у соціалістичному змаганні, спрямовуючи творчу ініціативу на вдосконалення господарського механізму, підвищення ефективності виробництва й вирішення актуальних соціальних і виховних питань. Відмітними рисами здійснення робітничим класом цієї ролі є те, що нині його трудовий ентузіазм не просто спирається на новітні досягнення науково-технічного прогресу, а й зростає на їх основі, істотно прискорюючи механізацію та автоматизацію виробництва. Виступаючи як надихаючий приклад для інших

⁴⁰ Щербичький В. В. Радянська Україна.— К., 1982, с. 109.

* Підраховано за: Опыт организации и развития интернационального социалистического соревнования промышленных предприятий Украинской ССР. Информациа УкрНИИНТИ.— Киев, 1981, с. 3.

⁴¹ ПА УРРПС. Про розвиток інтернаціонального соціалістичного змагання трудових колективів, міст, районів, областей Української РСР і соціалістичних країн. Доповідна записка Наукової ради АН УРСР і Укррадпрофу з проблем соціалістичного змагання та УкрНДІНТИ Президії Укррадпрофу (1981 р.), с. 1.

класів і соціальних груп суспільства, він активно вбирає в себе все краще, вироблене соціальною практикою колгоспного селянства і народної інтелігенції. Саме завдяки постійному оновленню традиційних і виробленню нових засобів підвищення дієвості всіх функцій соціалістичного змагання робітничий клас веде перед в цьому всенародному русі, якому належить чільне місце у процесі вдосконалення розвинутого соціалізму.

Ю. В. Сиволоб

ВЕДУЩАЯ РОЛЬ РАБОЧЕГО КЛАССА
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ СОРЕВНОВАНИИ

Резюме

В статье на материалах УССР анализируются основные условия и направления реализации рабочим классом своей ведущей роли в социалистическом соревновании на современном этапе и раскрываются факторы повышения его трудовой активности. Наряду с этим рассматриваются важнейшие инициативы трудящихся, направленные на укрепление взаимосвязи между хозяйственным механизмом и соревнованием, усиление влияния последнего на рост эффективности производства, решение социальных и воспитательных задач совершенствования развитого социализма.

Методологія та методика історичних досліджень

І. Ф. КУРАС (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛЕНІНСЬКУ МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ

Кілька обставин висувають ленінську концепцію історії політичних партій в ряд найактуальніших проблем сучасності. Серед них слід назвати особливо гострі для нашого динамічного часу — і в науково-теоретичному, і в практично-політичному аспектах — питання про шляхи здійснення політичних союзів робітничого класу і його марксистсько-ленінського авангарду з іншими загонами революційних сил, про реальне співвідношення демократичних і соціалістичних завдань у визвольному русі, національно-особливого і інтернаціонально-спільного у світовому революційному процесі, про політичний плюралізм, зокрема однопартійність та багатопартійність, про керівну роль комуністичних партій у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Науково обгрунтовані відповіді на ці питання у конкретно-історичних умовах кожної країни мають для комуністів виключно важливе значення, а пошук і вироблення правильних рішень нерідко набирають досить гострого характеру.

З цієї точки зору неоціненне значення має історичний досвід КПРС, теорія і практика ленінізму. Цим, в свою чергу, пояснюється та обставина, що саме вчення В. І. Леніна про класи і політичні партії, досвід здійснення КПРС ленінської стратегії і тактики щодо непролетарських партій знаходяться сьогодні в самому епіцентрі як революційної теоретичної думки, так і ідеологічного протиборства між марксистами-ленінцями та різними формами антикомунізму, ревізіонізму і націоналізму.

Радянська історіографія головну увагу — і це цілком закономірно — приділяла і приділяє переважно одній, хоч і дуже важливій стороні цієї комплексної проблеми — дослідженню ленінських методологічних принципів вивчення історії більшовизму, зокрема висвітленню теми «Ленін як історик партії»¹.

Щодо непролетарських — поміщицько-клерикальних, буржуазних та дрібнобуржуазних партій, то ленінські оцінки класової природи, соціальної спрямованості їх політичної лінії, стратегії і тактики на різних історичних етапах висвітлюються в багатьох спеціальних працях². Проте загальнометодологічні проблеми привертали увагу дослідників значно меншою мірою. У пропонованій статті робиться спроба порушити її окремі сторони.

В ідейній спадщині В. І. Леніна, в його теорії соціалістичної революції одне із провідних місць займає вчення про політичні партії. До якого б періоду кипучої і багатогранної теоретичної і практичної діяльності В. І. Леніна не звертався сучасний дослідник, його не можуть не вражати яскраво виявлені, послідовно проведені через всі складові частини ленінізму класовість і партійність. Партійність в широкому розумінні цього поняття як визначальний методологічний принцип і основа наукового пізнання суспільних явищ, вироблення політичної стратегії і тактики комуністів. І партійність у більш вузькому розумінні — як застосування принципу партійності до вчення про самі політичні партії, аналізу їх конкретної історії, програм і політики. Маючи на увазі органічну єдність цих понять у ленінізмі, зупинимось більш детально на другому аспекті.

Твори В. І. Леніна яскраво і рельєфно, у повному обсязі відобразили не тільки суперечливий соціальний образ епохи, а й строкату і складну політичну панораму світу. Якщо класи є головними суб'єктами історії всіх класових суспільно-економічних формацій, то політичні партії виникають лише на певній їх стадії, в епоху капіталізму. З цього часу класова, політична боротьба у концентрованому вигляді починає виявлятися у боротьбі і взаємовідносинах партій. «Найбільш цільним, повним і оформленим виявом політичної боротьби класів є боротьба партій»³, — писав В. І. Ленін.

Саме тому В. І. Ленін постійно звертався до аналізу природи і сутності політичних партій, їх класифікації, характеристики різних груп і типів, а також окремих партій і течій в їх середовищі. Зрозуміло, що інтерес до цих питань не обмежувався чисто теоретичними або історичними рамками. Для В. І. Леніна він завжди служив невідкладним практичним потребам, пов'язаним з визначенням правильної позиції пролетаріату і його партії щодо інших класів і партій в демократичній і соціалістичній революціях, а також в початковий період соціалістичного будівництва.

¹ Див.: Городецкый Е. Н. В. И. Ленин — историк Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1966. — 48 с.; Маслов Н. Н. Ленин как историк партии. — Л., 1969. — 255 с.; В. И. Ленин и вопросы истории КПСС. Сб. статей. Вып. 1. — Л., 1969. — 302 с.; В. И. Ленин об историческом опыте Великого Октября. Сб. статей. — М., 1969. — 475 с.; Варшавчик М. А. Важный источник изучения истории КПСС. (О произведениях В. И. Ленина). — М., 1970. — 46 с.; В. И. Ленин и проблемы истории. Сб. статей. — Л., 1970. — 435 с.; Зеленков И. А. В. И. Ленин и историко-партийная наука. — М., 1971. — 47 с.; Вопросы истории партии и трудах В. И. Ленина. Сб. статей. — М., 1973. — 316 с.; Зевелев А. И. Ленинская концепция истории КПСС и ее освоение историко-партийной историографией. — М., 1975. — 64 с.; Берхин И. Б. Вопросы истории Великого Октября в сочинениях В. И. Ленина. — М., 1978. — 335 с.

² За підрахунками Л. М. Спіріна, за останні два десятиріччя вийшло 40 книг і 400 статей, присвячених історії непролетарських партій, стратегії і тактиці більшовиків щодо них. (Див.: Спірін Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. — М., 1977. с. 71).

³ Ленин В. І. Соціалістична партія і безпартійна революційність. — Повне збір творів, т. 12, с. 127.

Так, період боротьби В. І. Леніна за створення більшовицької партії як партії нового типу вимагав глибокого аналізу програм і політики всіх попередніх партій, в тому числі досвіду міжнародної соціал-демократії.

В роки першої російської революції, коли відбувся небачений для Росії бурхливий процес утворення чисельних політичних партій, виявлення їх справжньої класової сутності в ході гострої класової, в тому числі збройної, боротьби увага В. І. Леніна була постійно прикута до цієї проблеми. Так було і у важкі часи між двома революціями, коли необхідно зберегти революційну партію як у боротьбі проти наступу сил відкритої войовничої реакції, так і в боротьбі проти прихованих ворогів робітничого класу — від ліквідаторів і націоналістів до троцькістів та інших псевдолівих течій, коли перша світова війна і крах II Інтернаціоналу настійно вимагали внесення принципових коректив до тактики більшовиків у міжнародному соціалістичному русі. Щодо переломного періоду в історичній долі не тільки народів нашої країни, але й усього світу — 1917-го і наступних післяжовтневих років, — то вони потребували від вождя революції буквально щоденного аналізу найменших поворотів і нюансів у політиці і 70 партій Росії, і всіх світових політичних сил і організацій, які справляли або могли справити помітний вплив на зміцнення чи ослаблення нового суспільного ладу. І як завжди у центрі уваги В. І. Леніна в той час знаходилася створена ним партія, молоді комуністичні і робітничі партії, що народжувалися під впливом Великого Жовтня у ряді країн, Комінтерн.

У ленінському вченні про політичні партії необхідно виділяти теоретичну і історичну сторони, які визначали його загальнозначимий характер.

Теоретичний аспект полягає у визначенні соціальної бази і сутності партій, співвідношення між тими чи іншими класами і партіями, їх наукової типології і критеріїв спільності і відмінності між ними, об'єктивних основ стратегії і тактики революційної марксистської партії по відношенню до непролетарських партій і таке ін.

Історичний — у точному встановленні часу, вірніше історичної епохи, до якої відноситься виникнення політичних партій, особливостей їх політики та ідеології на різних етапах, об'єктивної обумовленості еволюції різних, особливо так званих «проміжних», перш за все дрібно-буржуазних, партій, кінцевих результатів їх діяльності, специфіки конкретних країн з їх національними, релігійними, науковими, художніми та іншими особливостями.

Загальнозначимий характер ленінського вчення про політичні партії, можливість і необхідність застосування його висновків і принципиальних положень до сучасних умов визначаються тим, що в них акумульовано найглибші, сутнісні сторони цього складного суспільного феномена.

Особливо наочно видно це на прикладі оцінок В. І. Леніним не тільки окремих партій, а й різних типів політичних партій Росії початку ХХ ст. Крім марксистської партії робітничого класу згідно сумарних ленінських характеристик, виразно виділяються чотири таких групи.

Праві, які об'єднували монархічні чорносотенні партії і організації від сумно відомих спілок «російського народу» і Михайла Архангела до партії російських «націоналістів».

Партії великої контрреволюційної буржуазії — октябристи — головна, за визначенням В. І. Леніна, контрреволюційна партія поміщиків і капіталістів; кадети — партія ліберально-монархічної буржуазії; прогресисти, або «...помірквані ліберали, що не приховують своєї спорідненості з октябристами»⁴.

⁴ Ленін В. І. Політичні партії в Росії.— Повне збір. творів, т. 21, с. 270.

Дрібнобуржуазні партії — есери, меншовики, народні соціалісти, трудовики та інші течії, які представляли різні крила дрібнобуржуазної демократії з її подвійною, хиткою соціальною базою і політичною лінією.

Багаточисленні партії національної буржуазії, класифікація яких загалом співпадала з загальноросійськими типами відповідних партій, зрозуміло, при збереженні своєї специфіки і особливостей.

Щоб наочніше з'ясувати методологічне значення оцінки В. І. Леніним перелічених політичних партій, зупинимось докладніше на характеристиці двох останніх типів, оскільки їх роль в політичній історії нашої країни була досить відчутною. Зазначимо, до речі, що саме вони являють і найбільшу складність для наукового аналізу як вкрай суперечливе суспільне явище.

Вихідним моментом, за В. І. Леніним, є точне визначення соціальної природи політичної ролі дрібної буржуазії. Оскільки її основну масу становило селянство, яке займало разом з дрібними виробниками міста і частиною демократичної інтелігенції проміжне становище між буржуазією і робітничим класом, постільки за своєю чисельністю, питомою вагою у складі населення і роллю у класових протиріччях дрібній буржуазії належало важливе місце. В. І. Ленін відзначав, що «у більшості капіталістичних країн ці класи становлять дуже сильну меншість, приблизно від 30 до 45% населення»⁵.

В Росії ж дрібна буржуазія становила більшість населення. В. І. Ленін завжди вказував на особливу «...численність дрібнобуржуазних верств у населенні Росії...»⁶. Підкреслюючи роль політичної позиції дрібної буржуазії, особливо селянства, він писав: «В такій країні, як Росія, результат буржуазної революції найбільше залежить від політичної поведінки дрібних виробників. Що велика буржуазія зрадить, це безперечно (вона вже на дві третини зрадила). Що пролетаріат буде найвірнішим борцем, цього у відношенні до російських робітників не треба навіть доводити... Дрібна буржуазія є саме та змінна величина, яка визначить результат»⁷.

Дрібна буржуазія, як жоден інший клас, особливо відзначалась своєю соціальною неоднорідністю, двоїтим характером, що пояснювалось глибокою класовою диференціацією селянства, величезною строкацією міських дрібних виробників. Не була соціальною єдиною і однорідною також інтелігенція, в тому числі і національна, яка сформувалась в середовищі пригнічених царизмом націй. Її верхівка (вищі чиновники і службовці, адвокати, професура, інженери) економічно були тісно зв'язані з буржуазією і поміщиками. Однак більшу частину інтелігенції становили дрібні службовці (сільські вчителі, більша частина лікарського персоналу, дрібні чиновники, студенти), нерідко вихідці із селянського середовища. Ця «...нова, «селянського звання», інтелігенція,— писав В. І. Ленін,— тисячами ниток зв'язана з масами безправного, забитого, темного, голодного селянства і всіма умовами свого життя ворожа *всякій* пурішкевичівщині, *всякому* союзіві з нею»⁸.

Сповнена невизраزين опозиційних настроїв, ця частина інтелігенції, як і інші верстви дрібної буржуазії, хитались між буржуазією і трудящими масами. У зв'язку з цим В. І. Ленін наголошував, що «на свідомих робітників падає велике і відповідальне завдання — допомогти звільненню цієї демократії з-під впливу ліберальних передсудів», до-

⁵ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 38.

⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 480.

⁷ Ленін В. І. Спроба класифікації російських політичних партій.— Повне збір. творів, т. 14, с. 22.

⁸ Ленін В. І. Нова демократія.— Повне збір. творів, т. 22, с. 288—289.

помогти їй в союзі з робітничим класом «...зробити дещо серйозне для справи свободи»⁹.

Отже, як і інші класи, дрібна буржуазія мала власну мікроструктуру, в ній виділялись перехідні ланки з властивими їм особливими інтересами.

Зрозуміло, що політично і організаційно вони закріплялись багаточисленними дрібнобуржуазними партіями і організаціями. Разом з тим неправомірно було б механічно «підводити» під кожну з них якусь одну, чітко визначену соціальну верству або її окрему ланку. Самостійність і відособленість дрібнобуржуазних класових утворень має досить відносний і навіть умовний характер і тому дрібнобуржуазні партії включають до свого складу класово різномірні елементи. Звідси В. І. Ленін виводив загальні для них політичні риси. Серед них він виділяв поряд з демократизмом класову обмеженість, половинчатість і непослідовність їх вимог, неспроможність дрібної буржуазії «...створити скільки-небудь стійкої і скільки-небудь масової організації», — нездатність «...діяти самостійно під своїм прапором ні в Держ. думі, ні в літературі періоду свобод...»; менша «...здатність дрібної буржуазії (особливо в селах) до організації, порівняно з пролетаріатом»¹⁰; ідейний розброд і політичну нестійкість. «Економічно можна цілком пояснити, — писав Володимир Ілліч, — що саме дрібна буржуазія проявляє таку нестійкість. Безперечно, що найближче майбутнє російської революції скоріше посилить, ніж ослабить, цю нестійкість. Але, констатуєючи і пояснюєючи її, ми, звичайно, не повинні забувати про величезне політичне значення партій типу трудовиків»¹¹.

Звідси випливала вимога диференційованого, конкретно-історичного підходу не тільки до різних партій, але навіть до однієї і тієї ж партії з врахуванням зміни умов і певних етапів революційного процесу.

Прагнучи до єдності революційно-демократичних сил у боротьбі проти самодержавства, В. І. Ленін завжди вимагав чітко відрізнити тактику революційної соціал-демократії, скажімо, щодо кадетів і трудовиків. Розкриваючи обмеженість і помилковість поглядів тих та інших, необхідно було враховувати, що трудовики йшли далі кадетів, що їх класова обмеженість і неспроможність, як і інших дрібнобуржуазних партій, виявляється і виявились на більш високій стадії розвитку класової боротьби. «В особі кадетів, — відзначав В. І. Ленін, — народ *позбувається* своїх ілюзій про можливість сполучити народну свободу із старою владою. В особі трудовиків народ *позбудеться* своїх ілюзій про можливість сполучити «зрівняльність» з капіталізмом. В особі кадетів народ позбувається перших буржуазних ілюзій; в особі трудовиків він позбудеться своїх останніх буржуазних ілюзій»¹².

В цілому ж ленінська тактика щодо дрібнобуржуазних партій на етапі буржуазно-демократичної революції випливала з об'єктивної необхідності об'єднання під керівництвом робітничого класу всіх революційно-демократичних сил для боротьби проти головного спільного ворога — царського самодержавства за перемогу демократичної революції і звільнення дрібнобуржуазних мас та їх партій з-під впливу «...хиткої контрреволюційної ліберальної буржуазії...»¹³.

На етапі соціалістичної революції ця тактика була підпорядкована стратегічному завданню — залученню на сторону робітничого класу

⁹ Там же, с. 289.

¹⁰ Ленін В. І. Спроба класифікації російських політичних партій. — Повне збір. творів, т. 14, с. 21.

¹¹ Там же, с. 21—22.

¹² Ленін В. І. Кадети, трудовики і робітничі партія. — Повне збір. творів, т. 13, с. 139.

¹³ Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії. — Повне збір. творів, т. 21, с. 85.

більшості непролетарських трудящих мас міста і села і звільнення їх з-під впливу дрібнобуржуазних партій. В. І. Ленін особливо підкреслював, що робітничий клас зможе перемогти, враховуючи переважання дрібної буржуазії в соціальній структурі країни, лише при наявності масового союзника. «Хто цього не зрозумів, той не зрозумів ні грана в марксизмі і в науковому, сучасному, соціалізмі *взагалі*... І сказане стосується однаково періоду *до і після* завоювання політичної влади пролетаріатом»¹⁴.

Щоб забезпечити перемогу і дальший розвиток соціалістичної революції, більшовицька партія повинна була здійснювати щодо дрібнобуржуазних партій тактику класово витриману, принципову і водночас надзвичайно гнучку, чітко диференційовану з врахуванням загальної розстановки класово-політичних сил і конкретної ситуації в дрібнобуржуазному середовищі, в кожній партії. Необхідно було також послідовно і наполегливо викривати дрібнобуржуазну ідеологію і політику, вести рішучу боротьбу проти дрібнобуржуазних партій, коли вони переходять в табір контрреволюції або хитаються в її сторону, і йти на політичні компроміси і угоди, коли останні роблять кроки назустріч пролетаріату. «Наше завдання довгий час буде складним і двоїстим,— говорив у зв'язку з цим В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б).— Ці партії довгий час неминуче робитимуть крок вперед, два назад, тому що вони засуджені на це своїм економічним становищем... Від нас вимагатиметься часта переміна лінії поведінки, що для поверхового спостерігача може здатися дивним і незрозумілим. «Як це,— скаже він,— учора ви давали обіцянки дрібній буржуазії, а сьогодні Держинський оголошує, що ліві есери й меншовики будуть поставлені до стінки. Яка суперечність!..» Так, суперечність. Але суперечливою є поведінка самої дрібнобуржуазної демократії, яка не знає, де їй сісти, пробує усістися між двох стільців, перескакує з одного на другий і падає то направо, то наліво»¹⁵.

З врахуванням цих особливостей В. І. Ленін науково обгрунтував необхідність революційних компромісів і угод з дрібнобуржуазними партіями, чітко визначив їх класовий зміст, умови і політичне спрямування. Піддаючи критиці лівосектантський лозунг «Ніяких компромісів і угод», В. І. Ленін писав: «Боятися тимчасових союзів хоч би й з ненадійними людьми може тільки той, хто сам на себе не надіється, і ні одна політична партія без таких союзів не могла б існувати»¹⁶.

Звичайно, йдучи на компроміси з дрібнобуржуазними партіями, дуже важливо враховувати міру їх впливу. Жодні блоки і угоди з «інтелігентськими групами», за якими не стоять маси, неприпустимі¹⁷, писав В. І. Ленін. В угоди партія повинна вступати «...в першу чергу, звичайно, з масами, а потім із штабами...»¹⁸

При цьому В. І. Ленін з особливою силою наголошував, що тактичні угоди не повинні обмежувати політичної самостійності Комуністичної партії, «...не можуть і не повинні вести до компромісів або поступок у теорії, в програмі, в прапорі»¹⁹. Вони можливі і допустимі лише на основі комуністичної платформи. Коли ж робились спроби нав'язувати комуністам іншу політичну платформу — а таких спроб знає чимало історія більшовизму — або зникала об'єктивна необхід-

¹⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 52.

¹⁵ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня.— Повне збір. творів, т. 38, с. 134.

¹⁶ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 15.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Від Центрального Комітету РСДРП(б).— Повне збір. творів, т. 35, с. 72.

¹⁸ Ленін В. І. Збори партійних працівників Москви 27 листопада 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 215.

¹⁹ Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 2, с. 429.

ність в угоді, такий компроміс вичерпував себе. У зв'язку з цим В. І. Ленін звертав увагу на «...тимчасовий і умовний характер цієї солідарності...»²⁰, вказував, що «...зв'язати собі руки скільки-небудь постійною, що скільки-небудь зв'язувала б соціал-демократію, угодою, з ким завгодно, було б безумством і злочином»²¹.

Ленінські праці, теоретичні положення і висновки дають практично невичерпні можливості для наукової розробки окремих категорій і понять, а також конкретних проблем історії політичних партій, які в свою чергу також мають методологічне значення. Для ілюстрації звернемось до застосування принципу історизму до вивчення історії політичних партій. Як відомо, цей важливий принцип вимагає дослідження не окремих фактів або періодів життя і діяльності партій, а всієї їх сукупності, у зв'язку з іншими явищами і конкретним досвідом історії.

Між тим, аналіз сучасної історіографії даної проблеми свідчить, що і сьогодні у підході до даної проблематики переважають публікації з окремих, нерідко дещо звужених періодів і питань історії тієї чи іншої партії. Не виключаючи доцільності і плідності таких розвідок, слід зазначити, що досягнутий рівень теоретичних і конкретно-історичних досліджень дозволяє переходити до створення узагальнюючих праць. Так, серед назрілих, але все ще недостатньо висвітлених проблем слід назвати перш за все комплексні теми з історії класів і партій як у масштабах всієї країни, так і в рамках окремих її регіонів, стратегії і тактики Комуністичної партії щодо непролетарських націоналістичних партій, боротьби проти їх економічної, політичної та ідеологічної доктрин, за вивільнення з-під їх впливу частини робітників, селян, демократичної інтелігенції.

Саме такий комплексний підхід дозволив би дати вичерпні відповіді на актуальне питання про глибинні причини краху непролетарських партій, уточнити зміст самого поняття «краху». До даного поняття, як і інших категорій, також необхідний конкретно-історичний підхід. Цілком очевидно, що не можна як штучно «прискорювати» або «підтягувати» ідейно-політичний крах тієї чи іншої партії до більш ранніх періодів, ніж це було в дійсності, так і відносити його тільки до епілогу, так би мовити, політичної агонії непролетарських партій. Це був складний процес з його етапами, кульмінаціями і розв'язками. Неминучий організаційний розпад, скажімо, дрібнобуржуазних партій закономерно визрівав із цілої серії їх ідейних і політичних поразок у зіткненні з реальними проблемами, породжуваними практикою революційної боротьби і соціалістичного будівництва.

Саме так підходив до даного питання В. І. Ленін. Для прикладу нагадаємо його відомі статті 1917 р., безпосередньо присвячені Україні. Одну з них, в якій гостро викривалась імперіалістична великодержавна політика Тимчасового уряду щодо національних вимог трудящих України, В. І. Ленін так і назвав «Україна і поразка правлячих партій Росії». В статті підкреслювалось, що в питанні про автономію України правлячі партії — кадети, меншовики і есери «...всі зазнали явної поразки і притому в загальнодержавному масштабі і в одному з найбільших питань»²².

Правлячі партії Росії терпіли поразку за поразкою в робітничому, аграрному, продовольчому, національному та зовнішньополітичних питаннях, привели країну за кілька місяців перебування в уряді до трьох політичних криз. Цілком природно, що маси на власному досвіді, під впливом величезної роз'яснювальної роботи партії більшовиків пере-

²⁰ Там же, с. 433.

²¹ Ленін В. І. Доповідь на конференції Петербурзької організації в питанні про думську кампанію і думську тактику.— Повне збір. творів, т. 14, с. 381.

²² Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії.— Повне збір. творів, т. 32, с. 342.

коналися в антинародній, контрреволюційній суті їх політики і відмовили їм у своїй підтримці. В цьому і полягає головна причина їх політичного і організаційного краху, а потім і повного зникнення з політичної арени.

Звернення до ленінських праць, історичного досвіду дозволяє дати наукові відповіді і на ряд інших злободенних для нашого часу питань, особливо на ті з них, на яких особливо активно спекують зарубіжні антикомуністичні і націоналістичні центри, а також сучасний ревізіонізм.

Добре відомо, наприклад, скільки написано фальсифікаторами про нібито насильницьке встановлення Радянської влади і утвердження диктатури однієї партії в національних районах країни. Для «підтвердження» цієї облудної тези буржуазні і націоналістичні автори постійно вдаються до препарованих наслідків виборів до Установчих зборів 1917 р., жонглюючи старим австромарксистським лозунгом про 51 процент, тобто про співвідношення арифметичної і політичної більшості в парламентських установах. Особливо активно намагаються спекулювати на тому загальновідомому факті, що на виборах до Установчих зборів блок дрібнобуржуазних партій отримав значну кількість голосів як по країні в цілому, так і по окремим регіонам, в тому числі на Україні. При цьому повністю ігноруються два принципових моменти: наслідки виборів відбивали, по-перше, дожовтневу розстановку політичних сил, і, по-друге, що робітничий клас, найбідніше селянство, солдати і матроси, тобто величезна реальна більшість населення країни, свої інтереси, надії і сподівання на майбутнє назавжди пов'язували не з Установчими зборами, а з Радами. В статті «До десятирічного ювілею «Правды» В. І. Ленін у зв'язку з цим писав: «У листопаді 1917 року на виборах до учредилки голосувало за більшовиків 9 мільйонів з 36. А на ділі, не в голосуванні, а в боротьбі, за більшовиків була в кінці жовтня і в листопаді 1917 року *більшість* пролетаріату і свідомого селянства, ...в особі більшості найактивнішої і найсвідомішої частини трудящого народу, саме тодішньої дванадцятимільйонної армії»²³.

Формула В. І. Леніна про те, що «сила пролетаріату в будь-якій капіталістичній країні незрівнянно більша, ніж частка пролетаріату в загальній сумі населення»²⁴ дає методологічний ключ до пізнання, наукового аналізу і пояснення різниці між арифметичним і політичним виявленням рівня впливу партії робітничого класу в суспільстві, зокрема, на виборах, в парламентських та інших формах буржуазної демократії.

Щодо співвідношення однопартійності і багатопартійності, то історичний досвід дав вичерпну відповідь і на це питання. Відомо, що саме більшовицька партія, В. І. Ленін на другий день після Жовтня запропонували партіям, які представляли головним чином ліві течії дрібнобуржуазної демократії, зокрема лівим есерам, спільними зусиллями будувати соціалізм. Але в кінцевому рахунку ці партії виявилися на боці контрреволюції, виступили проти міжпартійного співробітництва з більшовиками, проти Радянської влади і в результаті безславно зішли з сцени.

На Україні цей процес протікав дещо повільніше. Тут окремі партії, які на словах визнавали радянську платформу, а по суті завжди залишались дрібнобуржуазними і націоналістичними, легально діяли аж до 1925 р. В решті-решт, втративши будь-яку підтримку маси, розгубивши навіть ознаки політичної партії, не кажучи вже про чисель-

²³ Ленін В. І. До десятирічного ювілею «Правды».— Повне збір. творів, т. 45, с. 166.

²⁴ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 40, с. 22.

ність, вони самі змушені були заявити про свій саморозпуск, що мало велике політичне значення і відповідний резонанс.

Слід зазначити, що в цілому історія політичних партій на Україні досліджується, особливо протягом останніх десятиріч, досить активно і плідно. Разом з тим, історіографічний аналіз також засвідчує наявність значних резервів. На перше місце серед проблем, які чекають свого спеціального вивчення, якраз і слід поставити історіографічне значення ленінської теоретичної спадщини. В такому аспекті дане питання уже ставилося в працях В. Г. Сарбея²⁵.

Проте його висвітлення обмежується дожовтневим періодом. Між тим просте співставлення кількості праць В. І. Леніна, спеціально присвячених українській проблематиці, в тому числі історії українських політичних партій (16 праць до березня 1917 р., 10 праць в березні — жовтні 1917 р. і 35 — в період з жовтня 1917 до грудня 1920 рр.) дозволяє зробити висновок про необхідність спеціального вивчення цього питання у всій повноті і сукупності ленінських оцінок і висновків.

Це допомогло б створити праці, які б розглядали історію виникнення і краху кожної крупної непролетарської партії на Україні, досвід боротьби проти буржуазного та дрібнобуржуазного націоналізму, нагромаджений місцевими більшовицькими організаціями напередодні і в роки першої російської революції 1905—1907 рр., в умовах політичної реакції і нового революційного піднесення, в період першої світової війни і Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, в роки громадянської війни, відбудови народного господарства, зокрема, в процесі утворення СРСР.

Важливим завданням залишається вивчення різних, зокрема, «лівих» течій і груп в середовищі дрібнобуржуазних партій.

Окремого розгляду заслуговують політичні партії Західної України і Буковини, ідейно-політичне банкрутство єврейських та польських буржуазно-націоналістичних партій.

Особливої важливості проблема — викриття антинародної, зрадницької ролі емігрантського націоналізму, його партій і організацій.

Вивчення ідейної спадщини В. І. Леніна має неocenенне значення для посилення наступальності і ефективності у боротьбі проти антикомунізму, розкриття ідейних засад, історичних коренів сучасних ревізійоністських доктрин, зокрема, так званого «єврокомунізму» і націоналкомунізму, їх наступності з давно відкинутими есеро-меншовицькими та націоналістичними концепціями «національної» або «національно-демократичної» революції.

Тема «В. І. Ленін і політичні партії» така ж багатогранна, як і політична палітра минулої епохи і нашого динамічного часу. Тому автор зробив спробу привернути увагу лише до тих її окремих сторін, які ще чекають свого дослідження.

²⁵ Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України.— К., 1972.— 287 с.; його ж. Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення.— УІЖ, 1966, № 3, с. 53—59.

А. М. ЗУБКО (Київ)

ЛЕНІНСЬКИЙ МЕТОД СТАТИСТИЧНИХ ГРУПУВАНЬ
У ПРОЦЕСІ АНАЛІЗУ ЗЕМСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Досліджуючи економіку Росії періоду імперіалізму, В. І. Ленін широко використовував дані земської статистики як найбільш повного й змістовного джерела про становище селянства. Він неодноразово відзначав, що програми деяких земських обстежень заслуговують найвищої оцінки за їх докладність і ретельність. Водночас Володимир Ілліч шкодував, що зведення та обробку таких цінних первісних даних статистики земств не поставили на необхідний науковий рівень. Він добре розумів, що статистичні управління в царській Росії формально виконували лише «оціночні» функції, тобто вони були створені для встановлення вартості майна громадян країни з метою визначення розмірів земського податку, й не мали можливостей для здійснення широкого наукового аналізу зібраних матеріалів. Царські сановники і земські управи суворо стежили за тим, щоб їх співробітники не переступали межі дозволеного й не робили спроб узагальнити результати своїх спостережень. Це негативно позначалося на земських статистичних виданнях, матеріали яких з'являлися в первинному, неузагальненому вигляді.

Дуже недосконалою була форма викладу статистичних даних. Вони подавалися переважно у вигляді таблиць. Володимир Ілліч у зв'язку з цим писав: «...Земська статистика дає величезний і дуже докладний матеріал про економічне становище селянства, але дає в такій формі, що для публіки ці дослідження пропадають майже без сліду: земсько-статистичні збірники являють собою цілі томи таблиць (звичайно кожному повітові присвячено окремих том), саме зведення яких у досить великі і ясні рубрики вимагає спеціальної праці»¹.

Використовуючи в ході аналізу соціально-економічних відносин у Росії періоду імперіалізму земські статистичні джерела, В. І. Ленін враховував це й часто власноручно переробляв викладений у них матеріал. У своїй праці «До питання про завдання земської статистики» він, зокрема, вказував: «Вся суть тепер полягає в тому, щоб чудові своєю детальністю, баранністю їх збирання і перевірки масові дані земської статистики були *оброблені* належним чином. Вони повинні бути оброблені так, щоб *виходила відповідь*, точна, об'єктивна, основана на врахуванні масових даних, відповідь на *всі* питання, *вказані* або намічені більш ніж півстолітнім аналізом пореформеної економіки Росії...»²

Однак сказане не зменшує ролі тогочасних статистиків у розробці багатьох методів обробки матеріалів. Володимир Ілліч, зокрема, схвалював обгрунтовані ними деякі способи та прийоми дослідження первинних статистичних даних, у тому числі й метод групувань. Проте він відзначав, що при використанні земських видань у конкретному історичному дослідженні треба критично підходити до методів систематизації вміщених у них даних. Додаткові труднощі при розгляді останніх створює велика різноманітність матеріалів і методів їх обробки.

Аналіз інформації земств, якому мають бути підпорядковані перші два етапи дослідження,— статистичне спостереження (збирання первинних даних) та зведення і обробка останніх— є слабким місцем дореволюційної статистики. Це пояснюється, з одного боку, її формалізмом, а з другого,— класовою обмеженістю й примітивністю буржу-

¹ Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті: З приводу книги В. Ю. Постникова «Південноросійське селянське господарство».— Повне збір. творів, т. 1, с. 3.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 263.

азних економічних теорій. Суперечність між кількістю первинних даних і рівнем їх наукової обробки негативно позначалася на стані російської земської статистики.

В. І. Ленін накреслив шлях розв'язання цієї проблеми, який полягав у широкому застосуванні соціально-економічного аналізу матеріалів статистичного дослідження. Треба відзначити, що тільки на останньому, третьому його етапі статистика виступає безпосередньо як метод аналізу й пізнання соціальної дійсності.

Звичайно, межа між етапами обробки статистичних матеріалів та їх аналізу є досить умовною. Це особливо помітно при вивченні тих праць В. І. Леніна, в яких він використав земські джерела. Здійснюючи вторинну обробку вихідних матеріалів, він водночас провів аналіз досліджуваних процесів і відносин між явищами.

Своєрідність статистики як кількісного методу аналізу суспільних явищ полягає в тому, що на останньому етапі дослідження вона виступає в тісному зв'язку з політичною економією та історичним матеріалізмом. За допомогою останніх визначається мета збирання і методів обробки статистичної інформації.

Таким чином, аналіз матеріалів земських статистичних джерел у кожному конкретному випадку залежить від того, які саме явища соціально-економічної дійсності є об'єктом дослідження. Здійснюючи його, дослідники беруть за основу розроблені В. І. Леніним методи обробки даних земської статистики. В його працях містяться основоположні рекомендації, якими має керуватися кожний історик при використанні цих джерел.

Під час обробки матеріалів земських переписів Володимир Ілліч приділяв велику увагу зведенню і групуванню первинних даних. «Питання про прийоми зведення подвірних записів про селянське господарство,— підкреслював він у праці «Розвиток капіталізму в Росії»,— зовсім не таке вузько спеціальне і другорядне питання, як можна б думати з першого погляду. Навпаки, не буде ніякого перебільшення сказати, що тепер це — основне питання земської статистики»³.

Зведення матеріалів є другою (після спостереження) ланкою будь-якого статистичного дослідження. Воно являє собою складну і багатопланову операцію дослідницької обробки первинних даних. Науковою основою зведення є метод групування — найважливіший у статистиці. Цей процес включає в себе систематизацію первинних даних, поділ останніх на одиниці (складові) за ознаками відмінностей та об'єднання їх у групи за рисами схожості, підрахунок чисельності виділених одиниць та обсягу зареєстрованих ознак сукупності за групами і в цілому.

На цій стадії дослідження відбувається перехід від характеристики одиничних фактів до характеристики їх сукупності, а також від характеристики індивідуальних виявів ознак в окремих одиницях досліджуваної сукупності до характеристики їх загального вияву в масі.

Процес статистичного зведення полягає не в простому підрахунку загальної кількості одиниць сукупності та обсягу врахованих ознак. Первинний матеріал має бути узагальнений, систематизований, поділений на групи за істотними ознаками. Це здійснюється за допомогою методу групувань. В історичній науці дається таке визначення його суті: «Статистичне групування — це розчленування сукупності одиниць статистичного спостереження на ряд однорідних, якісно відмінних між собою груп за тими чи іншими істотними для даного дослідження ознаками; при цьому кожна така однорідна (типова) група об'єднує однакісні в певному розумінні одиниці спостереження»⁴.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 93.

⁴ В. И. Ленин и современная статистика.— М., 1971, т. II, с. 38.

Будучи своєрідним методом розкриття закономірностей суспільних процесів, групування є науковою основою зведення і аналізу первинних статистичних даних. Необхідність відбиття всієї складності й багатогранності форм розвитку явищ суспільної дійсності зумовлює надзвичайно важливе значення цього методу. Тільки за допомогою його застосування в статистичних показниках можна відобразити всі особливості й істотні риси досліджуваних процесів та явищ.

Цим пояснюється, зокрема, й та велика увага, яку приділяли застосуванню методу групувань на практиці земської статистики. До речі, він був розроблений і вперше використаний саме в Росії. Велику роль у цій справі відіграли, зокрема, Д. П. Журавський, Ю. Е. Янсон, П. П. Семенов-Тянь-Шанський та ін. Значний внесок у розробку методів застосування групувань було зроблено земськими статистиками в процесі здійснення обробки первинних даних проведених ними аграрних переписів. Вони приділяли цьому питанню велику увагу й створили ряд оригінальних прийомів групувань різних матеріалів. Зокрема, кроком вперед у розвитку статистичної науки був перехід до характеристик груп селянства за допомогою системи показників. Земські статистики удосконалили групові таблиці й заново створили комбінаційні. Досягнувши певних успіхів у розробці застосування групувань, вони, однак, не змогли створити їх теорії.

Основи її були розроблені В. І. Леніним. В його працях вперше було розв'язано кардинальні питання теорії та методології статистичних групувань, які до того мали в цілому лише описовий, емпіричний характер. Володимир Ілліч застосовував метод групувань не тільки для зведення даних статистики, а й як спосіб аналізу статистичної інформації. З властивою йому надзвичайною скромністю він так оцінював здійснену ним роботу у справі вивчення методу групувань: «Це питання я поставив у своїй книзі і спробував намітити розв'язання його»⁵.

Завдяки увазі В. І. Леніна до теорії групувань не тільки не зникли безслідно важливі подвірні дані земської статистики, а й були піддані критиці методи аналізу та обробки інформації в земських статистичних виданнях. Вказуючи на важливість правильного застосування методу групувань під час обробки цих матеріалів, Володимир Ілліч, зокрема, підкреслював: «Щоб відповідати цим умовам, обробка подвірних даних повинна дати якомога більше, якомога раціональніше і детальніше складених *групових і комбінаційних таблиць* для окремого вивчення *всіх типів* господарств, що намітилися — або *намічаються* (це не менш важливо) — в житті. Без різносторонніх і раціонально складених групових і комбінаційних таблиць багатющі подвірні дані прямо-таки пропадають»⁶.

Важливі вказівки з питань групувань матеріалів земської статистики містяться в таких працях В. І. Леніна, як «Нові господарські рухи в селянському житті», «Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної» промисловості», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії», «До питання про завдання земської статистики». В них він розробив цілу систему теоретичних принципів, що стосуються використання методу групувань. Головним з них є положення про те, що якісний аналіз досліджуваних явищ у будь-якому випадку має передувати статистичним прийомам їх вивчення. За допомогою ж суто статистичних методів складання зведень первинних даних Володимир Ілліч завжди прагнув змалювати певні ключові моменти в якісній трансформації явищ соціальної дійсності. Метою застосування ним групувальних прийомів завжди було знаходження «межі

⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 598.

⁶ Ленін В. І. До питання про завдання земської статистики.— Повне збір. творів, т. 24, с. 264.

якості», тобто визначення того стану, коли наростання кількості знаменує собою утворення нової якості. Це давало йому можливість виділити в досліджуваних процесах нові, передові явища, які мали тенденцію до розвитку в майбутньому, хоч і не набули масового характеру до даного моменту.

Дуже важливим моментом у виробленні заснованих на справді наукових принципах групувань є правильне визначення їх ознак. Це — одне з найскладніших питань теорії групування й статистичного дослідження.

Групувальними є ознаки одиниць сукупності, покладені в основу групування статистичного матеріалу. Їх вибір має ґрунтуватися насамперед на положеннях тієї науки, яка займатиметься вивченням досліджуваних за допомогою статистичних методів явищ. В. І. Ленін при групуванні матеріалів відбирав лише головні, найбільш істотні ознаки, які безпосередньо відбивали якісні особливості досліджуваних процесів чи явищ. При цьому він рішуче виступав проти бездумного, шаблонного застосування одних і тих же прийомів групування без врахування особливостей об'єктів, що вивчаються. Треба «...вміти видозмінювати постановку питання і прийоми дослідження стосовно до відмінностей форми процесу»⁷, — наголошував він.

Досліджуючи групування, які застосовували російські земські статистики, В. І. Ленін приділяв першорядну увагу ознакам, покладеним в їх основу. Це давало йому можливість визначити придатність матеріалу для дослідження. В цьому зв'язку Володимир Ілліч розцінював як значне досягнення земської статистики її перехід «...в 80-х роках минулого століття від *казенного* групування селян за общинами, за наділом, за числом ревізьких чи наявних душ чоловічої статі, до єдиного наукового групування за *господарською* *заможністю* дворів»⁸. За основну ознаку такого групування статистики взяли величину посівної площі, кількість робочої худоби тощо.

Однак слід відзначити, що в багатьох земських виданнях групування матеріалу проводилося на основі формальних ознак, які не могли відобразити суті явищ, їх соціально-економічної приналежності. В. І. Ленін підкреслював, що групування за такою неістотною ознакою, як розмір наділу, було значно більш поширеним, ніж за господарською спроможністю⁹.

Статистики народницького напрямку, зокрема, часто використовували подібні групування для обґрунтування своїх тверджень про відсутність розвитку капіталізму в Росії. Володимир Ілліч неодноразово піддавав їх за це різкій критиці і власноручно переробляв використовуваний ними матеріал з метою одержання дійсно наукових висновків. Так, він показав, що завзятий народник Вихляев використовує дані земської статистики для затушовування класового розшарування селянства. «По Тверській губернії, — писав, зокрема, В. І. Ленін, — незважаючи на багатство відомостей у збірниках, опрацювання подвірних переписів надзвичайно неповне; групування дворів за господарською спроможністю нема. Цю хибу використовує п. Вихляев..., щоб заперечувати «диференціацію» селянства, вбачати прагнення до «більшої рівномірності» і співати гімн «народному виробництву» і «натуральному господарству»¹⁰. Використовуючи при обробці даних земських джерел справді наукові методи марксистської статистики, Володимир Ілліч виділив усі складові частини розвитку капіталістичних відносин в селянському господарстві.

⁷ Ленін В. І. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві. — Повне зібр. творів, т. 27, с. 169.

⁸ Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. — Там же, т. 17, с. 77.

⁹ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Там же, т. 3, с. 90—91.

¹⁰ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. — Там же, т. 3, с. 114.

Важливим аспектом цього питання був характер розшарування російського селянства. Він неправильно висвітлювався в працях статистиків народницького напрямку, які плутались у великій кількості проміжних типів явищ, у різноманітності форм цього процесу. Неправильні вихідні теоретичні погляди заважали їм зрозуміти й повною мірою його розкрити.

Народники заперечували формування в середовищі селянства різних соціальних типів і в своїх статистичних дослідженнях намагалися обґрунтувати це твердження. В. І. Ленін вважав його принципово неправильним. У своїх працях він довів, що саме з визначення істотних ознак соціальних типів селянства і треба було починати дослідження його розшарування. Для цієї мети було зовсім непридатне групування селянських господарств за розміром наділів, яке з часом ніяк не відбивало картини справжнього розподілу землі між ними. «Щоб осмислено подивитись на розклад селянства,— писав Володимир Ілліч,— треба взяти все в цілому: і оренду, і купівлю земель, і машини, і заробітки, і зростання торгового землеробства, і найману працю»^{10а}.

Володимир Ілліч підкреслював, що глибокий аналіз процесу розвитку капіталістичних відносин на селі не можна дати, обмежившись групуванням за однією ознакою. В основу групування необхідно брати одразу кілька ознак, тобто застосовувати комбінаційне групування.

В земській статистиці комбінаційні таблиці використовувалися досить широко. Теоретичне обґрунтування прийомів їх складання дав у своїх працях чернігівський статистик А. П. Шликевич¹¹. Комбінаційні таблиці відзначалися великою різноманітністю ознак. Тому вони становлять для дослідників значний інтерес. Однак у кожному конкретному випадку до методів їх складання треба підходити критично.

В. І. Ленін особливо наголошував на необхідності використання комбінаційних таблиць при характеристиці концентрації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва. «...Наукове значення таких комбінаційних таблиць,— писав Володимир Ілліч,— які є різноманітні і тим враховують гігантську різноманітність форм підпорядкування землеробства і землероба ринкові, було б величезне. Можна сказати без усякого перебільшення, що вони внесли б цілий переворот в науку про економіку землеробства»¹².

Не маючи перед собою первинних статистичних матеріалів, Володимир Ілліч досліджував процес розвитку капіталізму на основі оброблених і згрупованих даних земських статистичних видань. Різноманітність ознак, покладених в основу групувань цих матеріалів, не давала можливості зіставляти їх і зводити в скільки-небудь широкому масштабі.

У ході аналізу матеріалів земських статистичних джерел В. І. Ленін розробив і вперше застосував метод, який дістав назву вторинного групування. Суть його полягає в перегрупуванні даних земської статистики. Володимир Ілліч здійснював його двома способами: шляхом об'єднання дрібних груп у більші й частковим перегрупуванням. Перший з них він застосував, наприклад, у праці «Кустарний перепис 1894/95 року в Пермській губернії і загальні питання «кустарної» промисловості». З 15 розрядів кустарів, дані про яких В. І. Ленін узяв з «Нарису стану кустарної промисловості Пермської губернії», він виділив 5 категорій (за доходністю їх закладів), щоб звести їх у простіші і ясніші рубрики¹³. Цим способом він користувався у випадках зміни дрібності груп.

^{10а} Там же, с. 135.

¹¹ Шликевич А. П. Что дают и что могут дать подворные переписи.— Земский сборник Черниговской губернии, 1890, № 3—4.

¹² Ленін В. І. До питання про завдання земської статистики.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 267.

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 2, с. 361—362.

Часткове перегрупування Володимир Ілліч застосував, зокрема, у праці «Розвиток капіталізму в Росії». Головною рисою цього способу є перехід від абсолютних цифр до відносних. Яскравим прикладом цього є виділення ним у кожній місцевості трьох типів селян — бідняків, середняків і куркулів (відповідно, 50%, 30% та 20% від загальної їх кількості). Наочною ілюстрацією практичного використання В. І. Леніном даного прийому може служити також перегрупування ним шести груп селянських господарств Красноуфімського повіту Пермської губернії в межі указаній вище структури¹⁴.

Загалом у цій праці Володимир Ілліч звів дані по 21 повіту 7 губерній. Об'єднаних за різноманітними ознаками в 4—7 груп селян він перегрупував у 3 великі групи з яскраво вираженими соціально-економічними ознаками.

У другому розділі «Розвитку капіталізму в Росії» В. І. Ленін аналізує 54 таблиці, не враховуючи двох зведених (А і Б). Всі вони побудовані за допомогою вторинного групування. Кожна з таблиць містить дані про три соціально-економічні групи селянських господарств (бідняків, середняків і заможників), які характеризуються за кількістю землі, посіву, худоби на двір, наявністю робітників чоловічої статі та найманих, зайнятих землеробськими та іншими промислами, тощо.

В ході аналізу матеріалів земської статистики В. І. Ленін, застосовуючи метод групувань, розв'язував багато конкретних завдань, серед яких можна виділити три основні: визначення соціально-економічних типів явищ, характеристика їх структури та змін, взаємозв'язок між явищами та властивими їм ознаками.

В цілому Володимир Ілліч здійснював аналіз даних земських статистичних джерел за допомогою типологічних, структурних та аналітичних групувань. Одним з основоположних принципів ленінського методу є твердження, що групування можуть застосовуватися лише до якісно однорідних сукупностей. Тому головне завдання, яке розв'язується за їх допомогою, полягає в тому, щоб на основі марксистсько-ленінської економічної теорії розчленити досліджувану множину одиниць на окремі якісно однорідні сукупності й виявити економічні типи явищ. В статистиці такі групування називаються типологічними.

Земської статистики рідко ставили перед собою такі завдання. Одним з небагатьох винятків серед них був В. Ю. Постников, який у 1891 р. в праці «Південноросійське селянське господарство» здійснив спробу виділити типи селянських господарств на основі їх економічної спроможності. Її високо оцінив В. І. Ленін (при цьому він зауважив, що в поясненні господарських процесів у автора є суперечності й методологічні помилки). Говорячи про ситуацію в цілому, Володимир Ілліч писав, що буржуазна статистика «...все частіше й частіше хибує за останній час на деякий... «статистичний кретинізм», за деревами зникає ліс, за купами цифр зникають *економічні типи* явищ, типи, які можуть виступити *тільки* при різносторонньо і раціонально складаних групових і комбінаційних таблицях»¹⁵.

Особливу увагу В. І. Ленін приділяв групуванням за соціальними типами явищ, вказуючи, що посилення економічного розшарування селян робить неможливим обмеження поділу їх господарств лише за ступенем забезпечення різними видами майна. Завдання полягало, за його словами, в тому, щоб згрупувати селян за відмінностями в самому характері їх господарств.

Іншим важливим питанням такого групування є правильне обрання інтервалів у ньому, тобто визначення тієї міри, яка характеризувала б кожний з досліджуваних типів господарств. У таких випадках

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 93—100.

¹⁵ Ленін В. І. До питання про завдання земської статистики.— Там же, т. 24, с. 264.

Володимир Ілліч використовував різні інтервали. Він уникав інтервалів за однією, хай навіть найважливішою ознакою, брав в основу їх відношення двох і більше істотних ознак, які визначають перехід від одного типу до другого. Наприклад, в одній з перших своїх праць «Нові господарські рухи в селянському житті» В. І. Ленін визначив типи селянських господарств на основі відношення таких показників, як кількість землі, голів худоби, чисельність членів сім'ї тощо.

Аналізуючи соціально-економічні відносини в російському селі, Володимир Ілліч доводить їх типовість, однорідність у різних районах країни. Він писав: «...Ці відношення на диво однорідні в найрізніших місцевостях з найрізнішими умовами;... навіть числові вирази цих відношень (тобто процентні частки груп у загальній кількості посіву, худоби та ін.) коливаються в дуже невеликих, порівняно, межах»¹⁶.

Статистично тип визначається системою показників, що являють собою кількісну характеристику основних ознак. В середніх величинах, як відомо, взаємопогашаються будь-які відхилення від основної тенденції розвитку. Тому саме ці показники, а не індивідуальні дані, надаються для характеристики типу. В. І. Ленін так визначив середнє кількісне співвідношення між типами селянських господарств у Росії: 50% — для бідних, 30% — для середніх, 20% — для багатих. Складені земськими статистиками таблиці, в яких селянство було розбите на різне число груп за різними ознаками, він перерахував у межі кількісного співвідношення вказаної вище типологічної структури.

Виділення соціально-економічних типів є одним з найважливіших завдань статистичного дослідження, але не єдиним. Для поглибленого аналізу однорідних у соціально-економічному плані сукупностей необхідно здійснити їх даліше розчленування — виявити структуру і структурні зрушення серед однотипних одиниць. Це розв'язується за допомогою структурних групувань.

Використовуючи структурні групування, В. І. Ленін характеризував розподіл посівних площ за групами господарств, питому вагу в них надільної, орендованої і купчої землі, розподіл найманих робітників, а також живого й мертвого реманенту¹⁷.

За допомогою методу групувань Володимир Ілліч аналізував не тільки структуру досліджуваної сукупності, а й зв'язки та взаємозалежність між суспільними явищами, між їх ознаками. Такі групування в статистиці прийнято називати аналітичними. Наприклад, зростання продуктивності праці В. І. Ленін ставив у пряму залежність від збільшення розмірів господарства та рівня механізації виробництва.

Процес розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії мав дуже складний характер. Це треба враховувати, аналізуючи матеріали такого важливого джерела, як земська статистика. При обробці її даних не можна обмежуватися якимось одним видом групувань. Їх необхідно застосовувати комплексно (у вигляді систем таблиць та показників). В. І. Ленін, зокрема, для всебічного аналізу матеріалів земських статистичних джерел створив серію групувань за сукупністю ознак. «Підсумовуємо,— писав він у праці «Розвиток капіталізму в Росії»: — обмежуватися групуванням за наділом при опрацюванні подвірних даних про селянство не слід. Економічна статистика неодмінно повинна покласти в основу групування *розміри й типи господарства*. Ознаки для розрізнення цих типів треба взяти відповідно до місцевих умов і форм землеробства; якщо при екстенсивному зерновому господарстві можна обмежитись групуванням за посівом (або за робочою худобою), то при інших умовах необхідно взяти до уваги посів промислових рослин, технічну обробку сільськогосподарських продуктів, посів коренеплодів або кормових трав, молочне господарство, городництво

¹⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Там же, т. 3, с. 128.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 62—65.

і т. д. Коли селянство сполучає у великих розмірах і землеробські і промислові заняття,—необхідна комбінація двох цих систем...»¹⁸.

У статті «До питання про завдання земської статистики» Володимир Ілліч створив ще досконалішу систему групувань, яка набула завершеного вигляду. Крім серії групувань селянських господарств (дворів), до неї було введено серію групувань аграрно-економічних районів і перелік основних типів, виділення яких (кінцева мета групування) передбачалося здійснити в кількох аспектах. «Відзначимо, принаймні, деякі з групувань,— писав В. І. Ленін,— які могли б і повинні б були бути зроблені для використання багатющого земсько-статистичного матеріалу. Бажано поділити повіт і губернію на райони за найбільшим поширенням торгового землеробства різних видів...; — потім за промислами неземлеробськими і за відходом; — за умовами поміщицького господарства...; — далі, за ступенем розвинутої торгівлі і капіталістичного обороту взагалі (надзвичайно важливий поділ, який зробити обов'язково з точки зору азбуки політичної економії і який легко зробити, хоч його звичайно не роблять: групування селищ за віддаллю від залізниці, від базарів... і т. п.); — за величиною селищ...»¹⁹

Від характеристики групування районів В. І. Ленін переходить до групування селянських дворів. «Бажано і необхідно групувати двори не тільки за землеволодінням, але й за величиною посіву...; — потім за величиною посіву торгових рослин, де і оскільки їх можна спостерігати і виділяти; — далі, за «промислами» (не в тій грубій формі, якою звичайно обмежуються, неначе глузуючи з політичної економії, беручи «господарства з промисловцями» і без них, а з обов'язковим урахуванням становища особи в промислі: господарства з великим, середнім, малим відпуском найманих робітників на сторону, господарства з дрібними і великими закладами з незначним, середнім і великим найманням робітників і т. п.); — за скотоволодінням... і т. д.»²⁰

У цій же статті В. І. Ленін підкреслював, що під час раціональної обробки статистичних даних необхідно виділяти: а) різні типи господарств перехідних від цілісного натурального землеробства до *продажу* робочої сили (так звані «промисли», які полягають у продажу робочої сили), — а так само і до *купівлі* її; б) різні типи господарств за заможністю (за ступенем нагромадження капіталу і *можливістю* утворення і нагромадження його; в) за розмірами всього сільськогосподарського виробництва, а також за розмірами саме тих його галузей, які в даній місцевості і в даний час найлегше піддаються перетворенню в *торгове* землеробство або *торгове* скотарство і т. д.²¹

Такими є головні рекомендації В. І. Леніна щодо застосування методу групувань при обробці даних земської статистики. Засвоєння їх повною мірою дасть можливість кожному досліднику творчо підходити до аналізу земських статистичних джерел.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 92—93.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 266.

²⁰ Там же, с. 267.

²¹ Див.: Там же, с. 264.

А. Н. Зубко

ЛЕНИНСКИЙ МЕТОД СТАТИСТИЧЕСКИХ ГРУППИРОВОК В ПРОЦЕССЕ АНАЛИЗА ЗЕМСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В статье освещаются вопросы критического анализа В. И. Лениным материалов земской статистики, а также данные им рекомендации по использованию метода группировок.

З історії дружби народів

УЧАСТЬ КОЛЕКТИВІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УРСР
І БРАТНІХ РЕСПУБЛІК У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ЗМАГАННІ
(1971—1980 рр.)

Т. О. КОМАРЕНКО (Київ)

Період розвинутого соціалізму є новим етапом дальшого зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу, дружби й братерського співробітництва націй і народностей СРСР. Це зумовлено великими змінами в усіх сферах життя союзних республік, країни у цілому. «У зрілому соціалістичному суспільстві,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік,— успішно розвивається єдиний народногосподарський комплекс — матеріальна основа братерської дружби народів СРСР... Економіка кожної республіки займає важливе місце в суспільному поділі праці, вносить дедалі вагоміший вклад у національне багатство країни»¹.

Побудова розвинутого соціалізму, функціонування єдиного народногосподарського комплексу, розвиток нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу, неухильний науково-технічний прогрес в усіх союзних республіках сприяли урізноманітненню форм співробітництва братніх націй і народностей нашої країни. Важлива роль у цьому належить соціалістичному змагання, що є могутнім фактором не тільки економічного, а й соціального прогресу радянського суспільства.

Питання про соцзмагання трудових колективів Української РСР та братніх республік знайшло певне висвітлення в історичній літературі².

У даному повідомленні розглядаються найважливіші його форми в період дев'ятої й десятої п'ятирічок, що становить якісно новий етап у розвитку соцзмагання. Це зумовлено широким його розмахом, поглибленням, появою нових форм, що відповідають завданням економічного і соціально-політичного розвитку нашої країни на сучасному етапі. Як зазначалося на XXVI з'їзді партії, «немає жодного заводу,

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 7.

² Великая сила интернационального единства: Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интернационального единства и сотрудничества народов СССР.— Киев, 1979, с. 150—176; Історія Української РСР.— К., 1979, т. 8, кн. 2, с. 251—254; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.— М., 1979, с. 131—174; Панибудьласка В. Ф. Социалистическое соревнование — важный фактор дальнейшего укрепления дружбы народов СССР.— Киев, 1979, 48 с.; КПРС і творча активність мас: Партія — організатор творчої активності робітничого класу України в період соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.— К., 1980, с. 249—346; Городенський П. З. Економіка братерського єднання.— К., 1981, с. 102—116; Коломийченко І. І. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании.— Киев, 1982, 223 с.; Сиволоб Ю. В. Совершенствование форм организации социалистического соревнования в промышленности УССР (1966—1980).— Киев, 1982, 216 с. та ін.

колгоспу, будови, яких би не торкнулося його життєдайне дихання. Великим є розмах цього патріотичного руху, який охоплює сьогодні більш як сто мільйонів чоловік»³.

Значну роль у дальшому розвитку цього патріотичного руху відіграла постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.). У ній, зокрема, підкреслювалася необхідність його розширення й поглиблення між окремими робітниками, бригадами, колективами споріднених і суміжних підприємств, виробничими об'єднаннями, а також науково-дослідними та проектно-конструкторськими організаціями країни⁴. Постанова широко обговорювалася на партійних і профспілкових зборах виробничих колективів. Трудящі вносили, зокрема, на них пропозиції щодо посилення дієвості й ефективності міжреспубліканського соціалістичного змагання, поліпшення його гласності, стимулювання учасників цього патріотичного руху тощо.

Постанова була могутнім імпульсом для дальшого розвитку міжреспубліканського змагання, залучення до нього нових учасників. У цьому патріотичному русі брали участь промислові, виробничі, міжгосподарські, агропромислові об'єднання, споріднені й суміжні підприємства, науково-дослідні, проектні, конструкторські та інші організації й установи, а також вищі навчальні заклади. У 1973 р. в УРСР вже налічувалося більш як тисяча підприємств, 30 міст, 15 міських і сільських районів, які змагалися з трудовими колективами багатьох братніх республік⁵. До 1979 р. договори на соціалістичне змагання з областями, районами, підприємствами, колгоспами й радгоспами Російської Федерації, Молдавії, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Литви та інших союзних республік підписали 33 міста, 250 міських і сільських районів, 3492 промислові підприємства й об'єднання, 819 колгоспів та радгоспів Української РСР⁶.

В розглядуваний період широкого розмаху набуло змагання споріднених підприємств, близьких за структурою виробництва, кількістю працюючих у них і характером вироблюваної продукції. Найбільш плідно воно розвивалося на підприємствах машино- й верстатобудування, металургійної, хімічної та легкої промисловості. В ході соцзмагання їх колективи обмінювалися набутим досвідом, допомагали один одному оволодівати прогресивними методами праці й удосконалювати техніку і технологію виробництва.

Договори підписували бригади, відділи, цехи та окремі передовики виробництва. Наприклад, у трудовому змаганні Харківського заводу ім. В. О. Малишева й Ленінградського виробничого об'єднання «Кировский завод» у 1978 р. брали участь 25 цехів і відділів, більше 150 виробництв та дільниць, сотні новаторів підприємства⁷. Договір про творчу співдружність у 1979 р. підписали також комсомольці Львівського заводу кінескопів і ленінградського науково-виробничого об'єднання «Позитрон»⁸.

Договори на соціалістичне змагання укладали й колективи суміжних підприємств та організацій, зв'язаних спільним технологічним циклом або кооперованими поставками. Змагання суміжників поширювалося на дедалі більшу кількість трудових колективів. Так, до кінця

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 69.

⁴ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 10, с. 470.

⁵ Горювський Ф. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР.— К., 1973, с. 49.

⁶ Щербіцкнй В. В. Великая сила братского единения.— Коммунист, 1979, № 1, с. 34—35.

⁷ Поточний архів УРРПС. Довідка про укладення договорів на змагання і співдружність між трудящими областей УРСР та інших союзних республік у десятиріччя п'ятиріччі.

⁸ Віль. Україна, 1979, 25 лют.

1974 р. ним було охоплено майже 300 підприємств легкої промисловості й 500 підприємств інших галузей⁹.

Широкого розмаху набуло змагання під девізом «Договір тисяч». У січні 1972 р. колектив Глухівського бавовняного комбінату звернувся через газету «Советская Россия» до колективів підприємств хімічної, машинобудівної, бавовняної та швейної промисловості із закликом включитися у змагання «Договору тисяч». Одним з перших на їх заклик відгукнувся колектив Рубежанського хімкомбінату. До кінця того ж року хімкомбінат відправив споживачам понад план близько 300 т фарб, 106 видів його продукції з 144 виходили із Знаком якості¹⁰.

В УРСР у цей рух в 1975 р. включилося понад 300 фабрик, комбінатів та об'єднань легкої промисловості, які змагалися з колективами майже 500 суміжних підприємств, понад 100 з яких були розташовані за межами України¹¹. У 1979 р. всі 315 фабрик, комбінатів й об'єднань легкої промисловості республіки уклали договори творчої співдружності більш як з 600 суміжними підприємствами і 492 торговельними організаціями країни¹².

В розглядуваний період набула поширення така форма змагання, як «робітнича естафета» (об'єднувала проектувальників, будівельників, монтажників, експлуатаційників), яка виникла в 1971 р. За принципом «робітничої естафети» споруджувалися такі великі народногосподарські об'єкти України, як стан «3600», доменна піч № 9 «Криворіжсталі», друга черга «Дніпрогесу-2» ім. В. І. Леніна та Чорнобильська АЕС.

Характерною особливістю трудової співдружності виробничих колективів УРСР і братніх республік у розглядуваний період було заключення між ними багатосторонніх договорів на змагання. Один з них у 1974 р. підписали колективи металургійних заводів Магнітогорська, Донецька, Череповця й Запоріжжя. В 1975 р. такий же договір підписали 8, у 1976 р. — 25, у 1977 р. — 30 підприємств цієї галузі промисловості. У 1978 р. учасники змагання — 37 металургійних підприємств країни — виплавили 94% усієї сталі, яка вироблялася в галузі¹³.

Включившись у соціалістичне змагання, металурги зобов'язалися подавати один одному взаємодопомогу у виконанні накреслених планів, реконструкції діючих агрегатів, удосконаленні методів контролю за якістю продукції тощо. Підписання аналогічних багатосторонніх договорів набуло поширення і серед колективів хімічної, нафтохімічної та легкої промисловості.

Широкого розмаху набуло змагання трудових колективів, які випускали сільськогосподарську техніку. Так, Український науково-дослідний інститут механізації й електрифікації сільського господарства співробітничав з 32 науково-дослідними інститутами, 8 вищими навчальними закладами, 18 проектно-конструкторськими організаціями і 12 машинобудівними заводами країни. Це дало змогу скоротити строки виконання наукових досліджень у 1,5—2 рази, швидше впровадити їх результати у виробництво¹⁴.

Важливим фактором підвищення ефективності виробництва був обмін передовим досвідом. У розглядуваний період найбільш поширеними формами його були: обмін науково-технічною інформацією, делегаціями передовиків та новаторів виробництва, проведення спільних конкурсів, семінарів, технічних конференцій, створення шкіл передового досвіду тощо.

⁹ Соревнование и его роль в условиях развитого социализма.— М., 1977, с. 131; Владыченко И. Социалистическое соревнование — творчество миллионов.— М., 1974, с. 52.

¹⁰ Рад. Україна, 1972, 25 жовт.

¹¹ Рад. Україна, 1975, 8 січ.

¹² Сиволоб Ю. В. Указ. соч., с. 119.

¹³ Труд, 1978, 24 февр.

¹⁴ Социалистическое соревнование, 1979, № 4, с. 31.

Систематично обмінювалися між собою передовим досвідом колективи чернівецького текстильного комбінату «Восход» і московського — «Трехгорная мануфактура». Москвичі, наприклад, допомогли буковинським текстильникам впровадити швидкодіючі верстати, замінити застаріле прядильне устаткування, впровадити нову технологію обробки тканин¹⁵.

Виступаючи на XXVI з'їзді Компартії України, ткаля з об'єднання «Восход» Г. Г. Кузенко зазначила, що їх підприємство за роки десятої п'ятирічки виробило планової продукції майже на 12 млн. крб., 6 разів виходило переможцем у республіканському соціалістичному змаганні. Цьому сприяло, наголосила вона, трудове суперництво, допомога, яку подавали комбінату колективи Москви¹⁶.

Активно обмінювалися передовим виробничим і науково-технічним досвідом й інші трудові колективи всіх галузей промисловості, будівництва, транспорту УРСР. Плодотворним було змагання київського заводу «Арсенал», Красногорського механічного, Загорського оптико-механічного заводів та Ленінградського оптико-механічного об'єднання. В їх договорах на змагання, зокрема, вказувалося, що кожного кварталу підприємства повинні обмінюватися інформацією про створення нових виробів, впровадження прогресивної технології, вдосконалення організації й управління виробництвом¹⁷. У 1974 р. красногорці відправили на споріднені підприємства 200 найменувань технічної документації. В свою чергу вони одержали від своїх колег по змаганню 150 найменувань технічної документації. Завдяки цьому на Красногорському заводі було впроваджено 86 новинок з економічним ефектом 580 821 крб.¹⁸

Яскравим прикладом міцної дружби і взаємодопомоги є соціалістичне змагання металургів Запоріжжя з трудовими колективами цієї ж галузі промисловості Російської Федерації, Білорусії, Казахстану, Грузії та Узбекистану. Тісні виробничі зв'язки встановилися, зокрема, між металургами «Дніпроспецсталі» й підмосковного заводу «Електросталь»¹⁹, трудовими колективами трубопрокатників Нікополя, Першоуральська, Сумгаїта й Руставі²⁰.

Яскравим виявом творчої активності металургів з братніх республік є проведення «плавко дружби». На честь 50-річчя утворення СРСР вони відбулися на багатьох підприємствах країни. Так, у 1971 р. на Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова в такій плавці взяли участь сталевари з Магнітогорська і Череповця²¹. У 1973 р. на жданівському заводі «Азовсталь» право зварити 50-мільйонну тунну сталі в Українській РСР було доручено 19 кращим сталеварам з різних міст СРСР²². На честь 325-річчя возз'єднання України з Росією на заводі «Запоріжсталь» було проведено «плавку дружби», в якій взяли участь представники нашої країни²³.

Таким чином, у розглядуваний період змагання між трудовими колективами УРСР та братніх союзних республік піднялося на якісно новий щабель. Воно поглибилося, розширилося, стало більш ефективним. Соціалістичне змагання сприяє інтенсифікації виробництва, що є важливим фактором успішного втілення в життя програми дальшого соціально-економічного розвитку радянського суспільства.

¹⁵ Молодь України, 1978, 26 груд.

¹⁶ XXVI съезд Компартии Украины: Стеногр. отчет.— Киев, 1981, с. 140.

¹⁷ Арсеналец, 1974, 2 мая.

¹⁸ Сов. патриот, 1975, 25 марта.

¹⁹ Рад. Україна, 1978, 3 груд.

²⁰ Єдністю мети сильні.— К., 1982, с. 111.

²¹ Рад. Донеччина, 1971, 5 груд.

²² Там же, 1978, 25 груд.

²³ Запорізька правда, 1979, 27 січ.

ПРО УЧАСТЬ НАУКОВЦІВ АН УРСР У СПОРУДЖЕННІ НОВОБУДОВ СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ (1971—1980 рр.)

А. Є. СКЛЯРЕНКО (Київ)

Характерною особливістю 70-х років були значні зміни, що торкнулися нових регіонів розміщення продуктивних сил країни. В Європейській частині РРФСР, на Уралі, в Казахстані, Таджикиській РСР, у Сибіру й на Далекому Сході відбувалося формування потужних територіально-виробничих комплексів, які мають велике народногосподарське значення. «Зростаючу роль в економіці азійської частини країни,— зазначалося на XXVI з'їзді КПРС,— відіграють Саянський, Братсько-Усть-Ілімський, Південно-Якутський, Каратау-Джамбульський, Мангишлацький, Південно-Таджицький територіально-виробничі комплекси. Великі можливості для просування на схід і північ відкриває Байкало-Амурська магістраль»¹.

У 70-ті роки зроблено важливий крок на шляху дальшого плано-мірного освоєння нових регіонів, розташованих на сході нашої Батьківщини. У літопис трудових звершень радянських людей вписано ще один яскравий розділ. Споруджено сотні кілометрів бамівської траси. Успішно експлуатуються природні ресурси нових районів країни. Це — результат мужності, трудового ентузіазму робітників, техніків, учених братніх республік.

В умовах зрілого соціалізму з особливою силою виявляється одна з найважливіших рис ленінської національної політики КПРС — злиття інтересів кожної із союзних республік з інтересами всієї держави. Дальше освоєння Сибіру й Далекого Сходу — яскравий приклад зміцнення непорушного братерства народів Радянського Союзу. В ході спорудження новобудов використовується весь комплекс найновіших досягнень радянської науки, праця сотень науково-дослідних інститутів, конструкторських бюро, проектних організацій. Разом з науковцями всієї країни учені Української РСР зробили свій вклад у фундаментальні й прикладні дослідження, мета яких відкрити нові шляхи та можливості для якнайшвидшого та найповнішого використання природних скарбів Сибіру та Далекого Сходу. Особливого значення нині набула ленінська настанова про те, що досягнення вчених, «...все, що завоювала людська наука, людська техніка, всі удосконалення, всі знання спеціалістів,— все повинно піти на службу об'єднаному робітникові»².

Суворі кліматичні умови цих районів висунули перед дослідниками ряд інженерно-технічних проблем, які слід було вирішувати у найкоротші строки. Звичайне устаткування й механізми, придатні для роботи в європейській частині СРСР, виявилися тут малоефективними. Свого часу В. І. Ленін, виступаючи перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду Рад, зазначив, що для освоєння багатств Сибіру знадобиться «устаткування кращими машинами»³.

Радянські вчені визначили головні науково-технічні завдання, реалізація яких сприятиме успішному розвитку районів Сибіру і Далекого Сходу. Серед них слід виділити такі: створення машин, агрегатів, механізмів великої потужності, технологічних комплексів для нафто- й газовидобутку, гірничої справи та лісопереробки; широке використання новітніх засобів розробки родовищ корисних копалин (нафти, газу, вугілля, поліметалічної та залізорудної сировини); створення високоякісних транспортних систем⁴. Ці проблеми було покладено в основу

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 39—40.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 38, с. 24.

³ Там же, т. 42, с. 108.

⁴ Региональные проблемы научно-технического прогресса в промышленности. М., 1981, с. 17—18.

цільових комплексних науково-технічних програм «Сибір», зорієнтованих на вивчення питань комплексного використання природних ресурсів Сибіру. Дві інші — «Далекий Схід» та «БАМ» — спрямовано на всебічний розвиток краю й ефективне народногосподарське освоєння територій в районах проходження магістралі⁵.

Науково-дослідні установи Академії наук УРСР зокрема беруть активну участь у розв'язанні важливих народногосподарських завдань розвитку Західного Сибіру і Нечорноземної зони РРФСР, паливно-енергетичного комплексу країни, будівництва Байкало-Амурської магістралі та ін.⁶ Серед них слід назвати Інститути електрозварювання ім. Є. О. Патона, теплофізики, проблем матеріалознавства (Київ), Фізико-технічний інститут низьких температур (Харків), Інститут геології та геохімії горючих копалин (Львів) та інші. Науковці допомагали будівельним та іншим організаціям на місцях впроваджувати результати своїх досліджень в життя, тим самим сприяючи більш швидкому освоєнню ще не обжитих районів.

Творче співробітництво будівельників та вчених стало можливим завдяки постійній увазі та підкуванню з боку ЦК Компартії України, партійних організацій республіки, які подавали значну допомогу дослідникам у їх роботі, здійснювали ретельний добір та розстановку кадрів, сприяли оперативному вирішенню наукових проблем, що виникали перед ними. «Який з напрямів наукового пошуку не аналізуєш,— підкреслював президент АН УРСР, академік Б. Є. Патон,— який етап впровадження новинок не вивчаєш, всюди простежується єдина закономірність: комуністи-вчені завжди попереду. Вони очолюють у нас наукові школи та напрями, дедалі частіше стають поруч з виробничниками, щоб допомогти швидше використати на практиці свої відкриття»⁷.

Прикладом такого творчого співробітництва можуть бути дослідження у справі створення нагрівальних елементів для Північного нафтопроводу, які спільно проводили науковці Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР та виробничники Норільська ще наприкінці 60-х — початку 70-х років. Розробляючи композиційні матеріали з вуглеграфітових волокон, вони одержали електропровідні тканини. В 1968 р. на Норільському гірничо-металургійному комбінаті було випробувано першу партію нагрівальних костюмів, виготовлених з цих матеріалів. Такий «одяг» дав змогу працювати в умовах низьких температур (—50 градусів). У ньому людина почуває себе цілком зручно. Спеціалісти відзначили, що тривале перебування у костюмі не шкідливе для її здоров'я⁸. Досвід роботи інституту по створенню композиційних матеріалів дістав поширення. У 1976 р. розпочалося їх масове виробництво⁹. Особливо зацікавилися спецодягом будівники Байкало-Амурської магістралі. На станцію Чуна Іркутської області було відправлено 50 комплектів костюмів «Пінгвін» та 20 електрообігрівальних полотен, призначених для розморожування ґрунтів¹⁰.

Протягом 70-х років дедалі зміцнювалося братерське співробітництво між колективами будівельників магістральних нафтопроводів Західного Сибіру та науковцями Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. Виконуючи рішення партії та уряду, українські вчені працювали над впровадженням у практику сучасних технологій, машин та механізмів. Завдяки їх спільним зусиллям було розроблено метод розрізування труб за допомогою кумулятивних зарядів. Це нововведен-

⁵ Правда, 1981, 22 марта; Аганбегян А. Г., Шнипер Р. И. Региональные комплексные программы (на примере Сибири).— В кн.: Программно-целевое управленое социалистическим производством. М., 1980, с. 87.

⁶ Академия наук Украинской ССР. 1982. К., 1983, с. 26.

⁷ Правда, 1983, 23 июня.

⁸ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 4013, арк. 85—86.

⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 12, арк. 255.

¹⁰ Правда України, 1976, 31 авг.

ня дало можливість забезпечити безперервну роботу нафтогазових магістралей¹¹. Науковці займалися вдосконаленням старих систем машин, створенням нових. За замовленням нафтовиків Тюмені вони виготовили обладнання для зварювання обсадних труб безпосередньо біля свердловини¹².

Позитивними є результати творчої співпраці вчених інституту з колективами інших організацій Міннафтогазбуду СРСР. Вони розробили кілька унікальних схем машин для зварювання виробів великих поперечних перерізів. Найбільш цікавою є серія агрегатів під назвою «Север-1». Після проведення контрольних випробувань було встановлено, що у складних природних умовах машини працюють надійно. Протягом години апарат зварює труби діаметром 1420 мм (продуктивність праці — 6 стиків, що значно перевищує основні показники роботи аналогічних механізмів старої конструкції)¹³.

У 1975—1980 рр. колектив інституту завершив дослідження багатошарових труб. У районі Надима було проведено випробування різних секцій газопроводів. Спеціалісти визначили, що ці вироби цілком пристосовані до кліматичних умов східних районів СРСР¹⁴.

Радянський уряд високо оцінив досягнення українських учених. За розробку технології й обладнання для зварювання залізничних рейок так званого безстикового шляху групі наукових співробітників інституту та виробничникам підприємств, де воно виготовлялося, було присуджено Ленінську премію¹⁵.

Першовідкривачі надр Сибіру й Далекого Сходу часто зустрічаються з ще не дослідженими явищами. Для розв'язання цих проблем необхідною й корисною є допомога, яку подають їм спеціалісти різного профілю. На початку 70-х років, коли в широких масштабах почалося інтенсивне освоєння східних районів СРСР, там стали активно використовувати нові досягнення радянських учених у галузі гірничої механіки, організації гірничо-добувних процесів тощо. Вони розроблені в науково-дослідних центрах АН УРСР. Значний вклад у цю справу зробили колективи інститутів геотехнічної механіки (Дніпропетровськ), геології і геохімії горючих копалин (Львів) та інші¹⁶.

Науковці вчасно приходили на допомогу трудівникам новобудов. Так, українські учені спільно із своїми московськими колегами досліджували проблему, яка турбувала будівельників Байкальського тунелю: чи повторюватимуться раптові викиди газу? Творчі пошуки дали їм змогу розробити практичні рекомендації щодо умов безпеки й продовження запланованих робіт¹⁷.

Дослідники приділили свою увагу й актуальним проблемам нафто- і газовидобутку. В 1975 р. АН УРСР та організації Міннафтогазпрому СРСР затвердили галузеву науково-технічну програму «Підвищення ступеню видобутку нафти з надр». Координаційну раду очолив академік АН УРСР В. С. Гутиря¹⁸.

Дієвою формою співдружності стали також семінари, в яких брали участь вчені та спеціалісти різних галузей промисловості Української РСР, Сибіру та Далекого Сходу. У грудні 1975 р. Відділення наук про Землю АН УРСР та Міністерство геології УРСР провели республіканську нараду геологів, яку було присвячено найважливішим питанням

¹¹ Известия, 1979, 27 нояб.

¹² Правда України, 1975, 23 декаб.

¹³ Патон Б. Є. Інтеграція науки та виробництва: завдання і проблеми.— Вісник АН УРСР, 1982, № 1, с. 60.

¹⁴ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 81.

¹⁵ Правда, 1978, 17 октяб.

¹⁶ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 5, арк. 6, 45.

¹⁷ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 5, арк. 45, 79, 80; Вечірній Донецьк, 1979, 5 листоп.

¹⁸ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 11, арк. 197.

діяльності науково-дослідних установ геологічного профілю у справі підвищення ефективності пошуку та розвідки запасів корисних копалин, а також практичного використання досягнень сучасної науки та техніки¹⁹. В 1978 р. у Києві відбувся постійно діючий семінар молодих учених та спеціалістів Міннафтогазбуду СРСР²⁰.

Науковці республіки, розробляючи нові проекти машин, враховували їх перспективність, хоча це й вимагало розв'язання не лише прикладних, а й фундаментальних проблем. Група вчених Інституту кібернетики АН УРСР ім. В. М. Глушкова займалася розрахунками оптимального профілю залізничної колії, працювала над створенням програми математичних методів, в якій було враховано найкращі варіанти будівництва важливих народногосподарських об'єктів²¹.

Кібернетики на основі фундаментальних досліджень сучасних прийомів оптимізації розробили й впровадили у виробництво системи математичного забезпечення та програмні засоби організації будівельних робіт на важкодоступних ділянках Байкало-Амурської магістралі²².

Науково-дослідні установи прагнули виконувати ці почесні замовлення достроково. З випередженням встановленого графіку справилися із завданням тюменського енергетичного комплексу науковці Інституту електродинаміки АН УРСР. Вони передали об'єднанню «Тюменьенерго» та деяким іншим організаціям східних районів країни розрахунки, які дали змогу надійніше й ефективніше використовувати лінії електропередач для забезпечення при цьому оптимального режиму роботи енергооб'єктів²³.

Інститути, що входять до складу Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства АН УРСР, взяли на себе зобов'язання активізувати розробку питань, пов'язаних з підвищенням продуктивності бурильних робіт у геологорозвідці²⁴. В Інституті проблем матеріалознавства було виготовлено спеціальні матеріали, необхідні для розвідки глибоких і надглибоких свердловин, а також 1400 бурильних доліт із штучним алмазом «Славутич». Співробітники Фізико-механічного інституту (Львів) розробили конструкцію наддолотних амортизаторів, які дали змогу значно підвищити коефіцієнт корисної дії та строки експлуатації останніх²⁵.

Реальну допомогу будівельникам важливих об'єктів, розташованих у Сибіру й деяких районах Далекого Сходу, подають науково-дослідні установи наукових центрів АН УРСР. Їх створено у 1971 р. За ініціативою Харківського (нині Північно-Східного) наукового центру АН УРСР науково-дослідні установи та підприємства спільно працювали над удосконаленням схем турбогенераторів для ГЕС, АЕС, електромашин, в тому числі для БАМу, Сибіру й Далекого Сходу²⁶.

Науковці Донецького центру активно співробітничали з колективами підприємств, які виготовляли обладнання для новобудов країни²⁷. Серед їх постійних замовників були «Азовсталь», Горлівський машинобудівний завод ім. С. М. Кірова, Донецький машинобудівний завод ім. ЛКСМУ та ряд інших²⁸. «Приділяючи належну увагу підвищенню ефективності наукових досліджень,— зазначав Б. Є. Патон,— вчені Української РСР використовують різні форми співробітництва з під-

¹⁹ Там же, арк. 205.

²⁰ Робітнича газета, 1978, 12 трав.

²¹ Правда України, 1976, 31 авг.

²² Академия наук Украинской ССР. 1982, с. 11.

²³ Вечірній Київ, 1983, 17 лют.

²⁴ Правда України, 1976, 31 авг.

²⁵ Правда України, 1975, 23 дек.; Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 191.

²⁶ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 17, спр. 103-а, арк. 42.

²⁷ Там же, оп. 27, спр. 88, арк. 193—194.

²⁸ Правда України, 1982, 3 апр.; Комсомольское знамя, 1980, 23 дек.

приємствами та об'єднаннями, постійно шукають шляхи прискорення впровадження своїх розробок»²⁹.

Отже, протягом 1971—1980 рр. науково-дослідні інститути АН УРСР значно розширили й зміцнили контакти з підприємствами тих галузей народного господарства, які виконували замовлення для новобудов Сибіру. Лише завдяки творчій співдружності робітників заводів Міннафтогазпрому СРСР і вчених Української РСР було розроблено більш як 100 конструкцій машин і приладів. Близько 70 з них впроваджено у виробництво в 1975—80 рр.³⁰

Отже, наукові установи АН УРСР не лише розробляли проекти та схеми машин, обладнання для промислових об'єктів, розташованих у віддалених районах нашої країни, а й проводили наради, семінари для виробничників, давали їм необхідні консультації й т. ін. Як бачимо, форми цих творчих зв'язків постійно змінюються, наповнюються новим змістом.

Напруженим життям живе Радянська країна. Робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція роблять свій вклад у реалізацію завдань, висунутих XXVI з'їздом КПРС. Відповідальні завдання розв'язують нині науковці. Їх дослідження сприяють більш швидкому освоєнню багатств східних регіонів країни. У свою чергу, замовлення трудівників цих районів стимулюють дальший розвиток науки, у тому числі й в УРСР.

²⁹ Советская наука. Итоги и перспективы. 1922—1982. М., 1982, с. 255.

³⁰ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 495, арк. 61; Вісник АН УРСР, 1981, № 12, с. 70.

ПОСЛІДОВНИКИ П. АНГЕЛІНОЇ В УЗБЕКИСТАНІ

С. П. ІСМАІЛОВА (Самарканд), С. Х. ХАСАНОВА (Самарканд)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила небачені раніше перспективи соціального, економічного та духовного розквіту всіх націй і народностей нашої країни. Вперше в історії людства трудящі стали господарями великої соціалістичної держави, в якій знайшли реальне втілення ідеї Маркса, Енгельса, Леніна.

Одним з величезних завоювань Великого Жовтня стало справжнє розкріпачення жінок, без активної участі яких було б неможливим вирішення складних завдань всебічного розвитку Країни Рад. Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін зазначав: «Тільки тоді, коли ми від дрібних господарств перейдемо до спільного і до спільного обробітку землі, тільки тоді буде повне визволення і розкріпачення жінок»¹. Виходячи з цих та інших вказівок Володимира Ілліча, партія і уряд робили і роблять все для того, щоб роль жінки в економічному, суспільно-політичному та культурному житті нашої країни неухильно зростала.

В історію нашої Батьківщини навіки увійшли імена багатьох жінок, патріотичні почини та героїчна праця яких у роки перших п'ятирічок стали надихаючим прикладом для трудящих Союзу РСР, свідченням прогресивних змін, що відбулися в долі радянських жінок. Зокрема, вони відіграли значну роль у здійсненні суцільної колективізації, нарощуванні темпів сільськогосподарського виробництва та у його дальшому розвитку.

На початку 30-х років всій країні стало відомим ім'я Парасковії Ангеліної із Старобешівської МТС Донецької області. Саме вона од-

¹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листоп. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 178.

нією з перших довела, що жінка може успішно працювати на тракторі. Пізніше, очоливши першу в СРСР бригаду трактористок, П. Ангеліна поклала початок масовому руху серед жінок країни за опанування тракторів. Цей рух, що пройшов у ті роки ряд важливих етапів, збігся з розгортанням стахановського руху у сільському господарстві, зачинателем якого виступила комсомольська ланка буряководів на чолі з Марією Демченко з колгоспу «Імені Комінтерну» Київської області. На 1 жовтня 1937 р. в СРСР було вже 57 тис. трактористок², серед яких дедалі ширше розгорталось соціалістичне змагання за ефективне використання сільськогосподарської техніки, за досягнення найвищої продуктивності праці тощо.

Навесні 1939 р. П. Ангеліна та інші ушлявлені трактористки нашої країни звернулися до радянських жінок із закликом: «Сто тисяч подруг — на трактор!». Цей почин підтримала вся країна. В результаті не 100, а 200 тис. жінок сіли за руль «сталевих коней».

Надзвичайно велике значення цей рух мав для середньоазійських республік, зокрема Узбекистану, де жінки до встановлення Радянської влади перебували в особливо пригнобленому стані. Великі соціально-економічні перетворення, що відбувалися в Узбекистані в роки довоєнних п'ятирічок, сприяли позитивним якісним змінам в становищі жінки-узбечки у всіх сферах суспільного життя.

Великий і важкий, героїчний і переможний шлях від паранджі до трактора, що його пройшли жінки Узбекистану, як й інших середньоазійських республік, є ще одним свідченням великої перетворюючої суті соціалістичного ладу. Серед перших послідовниць П. Ангеліної в Узбекистані були Р. Тошматова (Аїмська МТС), яка працювала трактористкою з 1932 р., Х. Мадамінова (Алтиарицька МТС Ферганської обл.), Р. Абдулаева (Наринська МТС Наманганської обл.), М. Азізова — бригадний механік (Самаркандська МТС) та багато інших, яких на X з'їзді ВЛКСМ назвали «революціонерами сільськогосподарського виробництва».

З 1933 р. після навчання на курсах Х. Мадамінова працювала спочатку як учениця на тракторі, а через рік — самостійно. В 1935 р. вона очолила новостворену бригаду трактористок, до якої увійшли Х. Холмірзаева, Т. Юнусова, С. Абіджанова та ін. Жінки обробляли поля багатьох колгоспів Алтиарицького району, і скрізь були задоволені їх працею³.

Значних успіхів у справі оволодіння тракторною технікою досягла одна з перших послідовниць П. Ангеліної Р. Абдулаева, яка працювала на «сталевому коні» ще з 1932 р. Виступаючи в Москві на нараді передових трактористок країни в 1937 р., вона пообіцяла підготувати в Наринському районі 30 жінок-механізаторів. І свого слова Р. Абдулаева дотримала. На кінець 1937 р. в районі стало на 38 трактористок більше, а 3 жінки освоїли професію бригадного механіка⁴. Її учениця Ш. Пулатова ще в 1936 р. досягла високих показників у республіці, обробивши за зміну 616 га. Вона стала ініціатором змагання між трактористками Наринського і Уйчинського районів Наманганської області. Навчившись водити сільськогосподарську техніку у 1936 р. під керівництвом Р. Абдулаєвої, значних успіхів досягла й С. Камбарова з Андіжанської області. Вона зуміла за одну зміну обробити 650 га, що було найвищим результатом в області. Пізніше С. Камбарова стала бригадним механіком в МТС, а також навчила водити степові машини 5-х дівчат⁵.

² Женщины страны Советов.— М., 1977, с. 168.

³ Правда Востока, 1936, 9 мая.

⁴ Кизил Узбекистон, 1937, 26 февр.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 208, спр. 52, арк. 39.

Навесні 1936 р. з ініціативи П. Ангеліної розгорнулося Всесоюзне змагання жіночих тракторних бригад, яке активно підтримали й механізатори-узбечки. Одними з перших у змагання включилися бригади на чолі з М. Азізовою та М. Боборахімовою з Бухарської області.

Ставши трактористкою в 1934 р., М. Азізова через два роки організувала жіночу бригаду, яка протягом кількох років займала перше місце в області по механізованому обробітку землі⁶ й стала своєрідною школою підготовки молодих кадрів. Ученицями М. Азізової були її дочка — М. Бобокланова, М. Хамракулова, М. Шокірова, Д. Шомурадова, Х. Камалова та багато інших жінок. Саме члени цієї бригади стали ініціаторами соціалістичного змагання за звання бригади відмінної якості й закликали всіх трактористок республіки добиватися високої продуктивності праці і проводити всі польові роботи вчасно. Цей почин мав велике значення для успішної боротьби за дальший розвиток бавовнярства. М. Азізова однією з перших в Узбекистані була нагороджена значком «Кращий тракторист Радянського Союзу».

Високих показників добилася під час Всесоюзного соціалістичного змагання й бригада трактористок на чолі М. Боборахімовою⁷. Вийшовши з бідняцької сім'ї і зазнавши злигоднів, вона однією з перших під час колективізації вступила до колгоспу. Закінчивши курси трактористів у 1934 р., М. Боборахімова почала працювати в рідних краях. Пізніше вона стала бригадним механіком МТС в Куйбишевському районі Бухарської області. Велике довір'я виявили М. Боборахімовій трудящі республіки, обравши її депутатом Верховної Ради СРСР у 1937 р.

23 лютого 1937 р. в Ташкенті відбулася перша республіканська нарада жінок-трактористок республіки, скликана Наркомземом УзРСР і ЦК ЛКСМ Узбекистану. На ній були присутні представники з 47 МТС. Вона відіграла значну роль у дальшому розгортанні руху жінок-механізаторів, піднесенні його на якісно новий рівень. Всі виступаючі, зокрема А. Кучкарова (Середньо-Чірчіцька МТС Ташкентської області), М. Кунушова (Янгі-Курганська МТС Самаркандської області) та ін., розповідали про те, як вони добилися високих показників у роботі, про свої плани на майбутнє. А М. Боборахімова, ніби підсумовуючи досягнуте республікою за минулі роки, на нараді сказала: «Я хочу на власному прикладі показати, наскільки змінився узбецький народ, як з рабства і пригноблення він піднявся до щасливого життя, управління державою, як неосвічені, забиті й темні люди узбецьких кишлаків тепер керують складними машинами»⁸.

Учасниці першої наради трактористок Узбекистану звернулися до всіх жінок-механізаторів республіки із закликом активно включитися у Всесоюзне змагання жіночих тракторних бригад і взяли на себе високі зобов'язання⁹. Присутні на нараді бригадири-механіки окремо зобов'язалися перетворити свої жіночі бригади на бригади зразкової культури, чистоти і порядку. І зрештою, кожна з учасниць наради дала слово підготувати наступного року не менше 5 трактористок.

Однак у розвитку в республіці руху за оволодіння жінками сільськогосподарською технікою були й певні труднощі. Так, правильному розумінню його значення подекуди перешкоджала, зокрема, живучість різного роду передсудів та забобонів. І як наслідок цього траплялися випадки штучного гальмування патріотичного почину. Так було, наприклад, в Акмальбаді Ферганської області, де через недалекоглядність і бездушність деяких працівників МТС Я. Джурабаєва змушена була покинути трактор. А в Постдаргомському районі Самаркандської області влітку 1939 р. навіть трапилося вбивство передової жінки-трак-

⁶ Самаркандський обласний державний архів, ф. 16, спр. 61, арк. 233.

⁷ Див.: Правда Востока, 1937, 2 дек.

⁸ Правда Востока, 1937, 24 февр.

⁹ Див.: Правда Востока, 1937, 23 февр.

тористки Т. Курбанової, що викликало обурення трудящих соціалістичного Узбекистану.

Долаючи труднощі й розвиваючись в руслі економічного, соціального і культурного прогресу республіки, рух жінок за оволодіння сільськогосподарською технікою в Узбекистані у 30-і роки мав велике значення для будівництва нового життя. З повним правом можна стверджувати, що жінки-узбеки, поряд з жінками всієї країни, стали активними борцями за втілення в життя ленінських заповітів про перетворення землеробства «з промислу, який ведеться несвідомо, по-старовинному, в промисел, оснований на науці та завоюваннях техніки»¹⁰.

Мирна праця радянських людей була перервана віроломним нападом на нашу країну фашистської Німеччини. Та підступним планом загарбників не судилося здійснитися, бо на захист Батьківщини піднялися трудящі всіх братніх республік, дружба і згуртованість яких навколо Комуністичної партії ще більше зміцнили в тяжкі роки Великої Вітчизняної війни. Великий вклад в перемогу над гітлерівською Німеччиною та її сателітами, як відомо, своєю героїчною працею внесли працівники тилу, в тому числі радянські жінки. Вони, виявляючи стійкість духу і героїзм, стали на трудову вахту замість чоловіків, що пішли на фронт. Зокрема, кадри трактористів невпинно поповнювалися жінками, які успішно освоїли техніку й своєю невтомною працею допомагали забезпечувати фронт і тил хлібом, сировиною та всім необхідним. Так, на полях Західного Казахстану високі врожаї пшениці одержувала бригада, очолювана П. Ангеліною. В Узбекистані влітку 1942 р. налічувалося 56 жіночих тракторних бригад. У їх складі працювали молоді механізатори Х. Султанова (Пскентська МТС Ташкентської області) та Х. Джураева (Ахангаранська МТС), які за видатні успіхи під час весняної сівби були нагороджені знаками кращих трактористок країни. Всі роки війни не тільки виконувала, а й пере-виконувала норми виробітку бригада на чолі з М. Азізовою. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили самовіддану працю цієї уславленої жінки-механізатора, нагородивши її орденом Леніна та медаллю «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни». І в тому, що Узбекицька РСР за воєнні роки змогла дати державі близько 3,6 млн. т бавовни, понад 1 млн. т зерна¹¹ та багато іншої сільськогосподарської продукції, є частка героїчної праці жінок-механізаторів республіки.

У післявоєнний час партія і уряд вжили ряд конкретних заходів, спрямованих на значне піднесення колгоспно-радгоспного виробництва, зокрема бавовнярства. Відомо, що саме Узбекистан був і залишається основною базою вирощування бавовнику. Завдяки піклуванню Комуністичної партії та допомозі радянських народів-братів виробництво цієї цінної технічної культури значно зросло. Якщо в рік утворення Узбекицької РСР валовий збір бавовни в республіці становив 205 тис. т, а врожайність не перевищувала в середньому 7—8 ц з гектара, то у 1980 р. там зібрали понад 6,2 млн. т при середній врожайності 33,2 ц з гектара¹².

Важливим рубежем в справі розвитку бавовнярства в республіці став 1959 р., коли згідно з рішеннями позачергового XIV з'їзду Компартії Узбекистану був взятий рішучий курс на комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва, головним ланцюгом якої визначалося машинне збирання бавовни. На XV (1960 р.) та XVI (1962 р.) з'їздах Компартії Узбекистану були конкретизовані завдання

¹⁰ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 груд. 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 342—343.

¹¹ Див.: 40 лет УзССР.— Ташкент, 1964, с. 20.

¹² Народное хозяйство Узбекистана в 1980 г.: Статистич. ежегодник.— Ташкент 1980, с. 73.

технічного прогресу в бавовнярстві, зроблено акцент на організації бригад комплексної механізації.

Дальше нарощування темпів у цій галузі землеробства багато в чому залежало від вирішення кадрового питання в цілому і підготовки жінок-механізаторів зокрема, оскільки частка жіночої праці в сільському господарстві була досить значною.

На початку 60-х років в Узбекистані почався новий етап руху жінок за оволодіння сільськогосподарською технікою, зачинателем якого стала Турсуной Ахунова. Працюючи лише другий сезон на бавовнозбиральній машині, вона в 1960 р. збрала 322 т цінної сировини, що стало найвищим досягненням серед механізаторів республіки. За цей трудовий подвиг їй було присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці. Саме Т. Ахунова, як у свій час П. Ангеліна, закликала жінок освоїти бавовнозбиральну техніку. Ця ініціатива при підтримці ЦК Компартії та Ради Міністрів Узбекистану, а також ЦК ЛКСМ республіки дала свої відчутні результати. Вже у 1960 р. механіками-водіями машин на збиранні бавовни працювали 1075 дівчат-узбецьок. Виступаючи на січевому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС, Т. Ахунова відзначила: «Ми не зупинимося на досягнутих успіхах, будемо ще ширше впроваджувати комплексну механізацію, підвищувати врожайність бавовнику... Це я говорю не тільки від свого імені, а й від усіх жінок Узбекистану, які вже працюють і будуть працювати на бавовнозбиральних машинах»¹³.

Восени 1961 р. число механіків-водіїв машин для збирання бавовни поповнилося 1320 молодими жінками. Серед них були: сестра Т. Ахунової — І. Ахунова, С. Гульахмедова, У. Абдукадірова, Е. Набієва, С. Продан, М. Коваль та багато інших, які збрали за сезон по 200—250 т бавовни, перебивши тим самим норму в 2—3 рази.

Важливою віхою у дальшому розгортанні руху жінок за оволодіння сільськогосподарською технікою в республіці став IV з'їзд механізаторів Узбекистану (вересень 1962 р.). На ньому значну увагу було приділено питанням підготовки жінок-водіїв бавовнозбиральних машин. На цьому ж з'їзді Т. Ахунова закликала своїх подруг активніше включитися у змагання за високопродуктивне використання збиральних агрегатів.

Рік у рік зростали ряди послідовниць Т. Ахунової в Узбекистані. Лише за 1960—1962 рр. в республіці професію механіка-водія бавовнозбиральних машин опанували близько 3,7 тис. жінок. Вони прагнули працювати якомога ефективніше на своїй техніці, наслідуючи приклад передових своїх колег, насамперед Т. Ахунової, яка у 1962 р. з бункера свого агрегата вигрузила за сезон 293 т бавовни-сирцю. У тому ж році семи переможцям соціалістичного змагання серед механізаторів було присвоєно звання Заслуженого механізатора республіки, зокрема, С. Мелієвій, М. Даджановій та іншим¹⁴.

Важливим було те, що більшість жінок-водіїв бавовнозбиральної техніки за ініціативою учениці Т. Ахунової, Заслуженого механізатора республіки М. Насредінової успішно навчали працювати на спеціалізованих машинах нові кадри з числа дівчат-узбецьок¹⁵. Певного поширення в республіці набула традиція освоювати такі машини сім'ями. Наприклад, сама Т. Ахунова, передавши знання і досвід своєму чоловікові — С. Шерматову, працювала з ним на одному збиральному агрегаті. Те ж саме можна сказати і про Яшмурада і Сарабібі Разуметових з Хівінського району Хорезмської області¹⁶ та деякі інші сім'ї.

¹³ Пленум ЦК КПРС, янврь 1961 г.— М., 1961, с. 897.

¹⁴ Кизил Узбекистон, 1962, 11 нояб.

¹⁵ Правда Востока, 1964, 17 нояб.

¹⁶ Совет Узбекистони, 1964, 22 авг.

Досвід передових механізаторів Узбекистану, у тому числі жінок, поширювався в братніх середньоазійських республіках, де вирощується бавовник, зокрема в Таджикистані. Цьому сприяла місцева преса, яка не тільки багато уваги приділяла питанням машинного збирання бавовни, а й сприяла розгортанню соціалістичного змагання серед механізаторів регіону. Так, у червні 1964 р. Т. Ахунова, а також С. Нагаєва (Киргизія), Р. Ускенбаєва (Казахстан), Х. Амірова (Таджикистан), А. Чарієва (Туркменія) на сторінках республіканських газет виступили з відкритим листом, у якому закликали усіх механізаторів зібрати технікою не менше 1 млн. т бавовни.

Комуністична партія і Радянський уряд вжили ряд заходів з тим, щоб підняти сільськогосподарське виробництво, у тому числі й бавовнярство, на новий щабель. Так, у березні 1963 р. були підвищені закупівельні ціни на бавовну-сирець, що дало свої позитивні наслідки. Восени того ж року Узбекистан вперше за кілька попередніх років виконав план по заготівлі цінної сировини, продавши державі близько 3,7 млн. т бавовни. 16% від цього обсягу було зібрано машинами. Успіхи, досягнуті бавовнярами республіки в сфері механізації, були закріплені в 1964 р., коли з бункерів збиральної техніки було вивантажено 33% врожаю¹⁷.

Нові заходи партії по піднесенню сільського господарства, вжиті згідно з рішеннями березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, знайшли гаряче схвалення колгоспників і робітників радгоспів Узбекистану. У тому ж році вони продали державі понад 3,9 млн. т «білого золота», впритул наблизившись до чотиримільйонного рубежу. При цьому 24% вирощеного врожаю було зібрано технікою, яка замінила працю 0,5 млн. чол.

Отже, в бавовнярстві ручна праця дедалі більше замінювалася машинною, у чому своє реальне втілення знайшли ленінські положення щодо технічного прогресу. «...Прогрес техніки в тому і полягає,— значав Володимир Ілліч,— що людська праця все більше й більше відступає на задній план перед працею машин»¹⁸.

В роки восьмої п'ятирічки перед бавовнярами Узбекистану поставили нові відповідальні завдання. Тому XVII з'їзд Компартії республіки (березень 1966 р.) одним з вирішальних факторів збільшення виробництва бавовни визнав дальше нарощування темпів комплексної механізації в цій галузі сільського господарства. Саме з цього часу рух жінок за оволодіння професією механіка-водія бавовнозбиральної машини дедалі більше переростав у рух за оволодіння жінками всіма технічними спеціальностями у сільському господарстві. Це означало, що вони ставали механізаторами широкого профілю, очолювали бригади і ланки комплексної механізації, були активними борцями за втілення в життя накреслень партії, умілими організаторами.

Саме це переконливо можна простежити на прикладі діяльності передовиків сільськогосподарського виробництва республіки І. Ахунової та С. Продан — освоювачів Голодного та Шерабадського степів. Опанувавши професію механізатора ще на початку 60-х років, вони добилися значних успіхів на збиранні бавовни, пізніше очолили бригади комплексної механізації, які демонстрували зразки високопродуктивної праці¹⁹.

З 1969 р. за ініціативою групи дівчат-механізаторів з Фергани в республіці стало широко практикуватися створення жіночих комсомольсько-молодіжних бригад комплексної механізації.

¹⁷ Хлопководство Узбекистана за 50 лет: Справочник.— Ташкент, 1973, с. 41.

¹⁸ Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки.— Повне збір. творів, т. 1, с. 73.

¹⁹ Днів.: Правда Востока, 1971, 31 янв.; Сельское хозяйство Узбекистана, 1970, № 9, с. 15.

Партійні, профспілкові та комсомольські організації Узбекистану з ентузіазмом зустріли постанову ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання», де, зокрема, зазначалося, що «важливо своєчасно підмічати і підтримувати все нове, що народжується творчістю мас, вживати ефективних заходів для поширення досягнень передовиків і найкращих колективів...»²⁰.

На початку 70-х років представники молоді республіки з міст і сіл, у тому числі жінки, які мали професії, не зв'язані з сільськогосподарським виробництвом, почали дедалі ширше освоювати техніку для збирання бавовни і працювати на полях в період напружених осінніх робіт. Так, у 1972 р. за ініціативою М. Бустанової — секретаря комітету комсомолу колгоспу ім. Ш. Юсупова було створено механізований загін з 17 дівчат, який добився високих показників на збиранні бавовни. А сама М. Бустанова вивантажила 350 т цінної сировини.

У 1974 р. перші секретарі Шерабадського та Гагарінського райкомів очолили ударні механізовані загоны, у яких налічувалося 100 дівчат. За трудові успіхи комсомольські вожаки були нагороджені високими урядовими нагородами — відповідно, орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора.

У соціалістичному змаганні за дострокове виконання дев'ятої п'ятирічки в республіці брало участь 3,5 тис. комсомольсько-молодіжних бригад і ланок²¹, у яких налічувалося 120 тис. чол., з них — близько 12 тис. жінок²².

В ході всенародного соціалістичного змагання вдосконалювалися і збагачувалися традиційні форми трудового суперництва. За ініціативою трудящих мас народжувалися і набували поширення нові патріотичні ініціативи. Так, у 1972 р. на Всесоюзній нараді жінок-механізаторів, що проходила на батьківщині першої жінки-трактористки, було висунуто ідею про розгортання соціалістичного змагання за приз Трудової слави імені П. Ангеліної. Для учасниць цього змагання на 1973—1975 рр. було вирішено встановити 30 щорічних таких призів (з грошовими винагородами) і розподілити їх у такому порядку: 10 — по зонах РРФСР, 4 — УРСР, 3 — Казахської РСР, 2 — по Узбецькій РСР і по 1 для кожної іншої союзної республіки²³.

Жінки-механізатори Узбекистану, як і всієї країни, активно включилися у Всесоюзне соціалістичне змагання за приз Трудової слави ім. П. Ангеліної. У їх лавах попереду йшла Т. Ахунова — ушавлений механізатор республіки. Рекорд під час збирання бавовни у 1973 р. встановила Х. Хаїтова (колгосп ім. В. І. Леніна Ферганської області), яка за сезон вивантажила з бункера своєї машини 410 т цінної сировини. Вона й стала першим лауреатом почесного призу по Узбецькій РСР.

Важливим було те, що серед призерів соціалістичного змагання не було жодної жінки-механізатора, яка б не підготувала для роботи на сільськогосподарській техніці кількох своїх учениць. У 1974 р. було названо імена 30 переможців трудового суперництва на призи Трудової слави ім. П. Ангеліної, у тому числі Ч. Худоярової — механіка-водія чотирирядної бавовнозбиральної машини з радгоспу ім. У. Юсупова Шерабадського району Сурхандар'їнської області. Зібравши понад 350 т бавовни, вона зекономила за сезон 400 кг пального. Вагомих результатів у тому ж році добилася й А. Цой (колгосп ім. Я. Свердлова Верхньочірчіцького району Ташкентської області), яка зайняла друге місце по республіці у змаганні за почесний приз.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 10, с. 470—471.

²¹ Правда Востока, 1977, 7 дек.

²² Правда, 1975, 11 дек.

²³ Крестьянка, 1973, № 9, с. 11.

Завершальний рік дев'ятої п'ятирічки трудящі республіки, як і всієї країни, ознаменували новими трудовими досягненнями. За високі результати у виробництві бавовни-сирцю, в ефективному використанні сільськогосподарської техніки та за активну діяльність по залученню до роботи на ній жінок Всесоюзним призом Трудової слави ім. П. Ангеліної у 1975 р. по Узбекистану були нагороджені Р. Карімова (колгосп «Узбекистан» Алтиарицького району Ферганської області) та С. Таштемірова (колгосп «Комуна» Гулістанського району Сирдар'їнської області).

Успішно розвивалася ця форма соціалістичного змагання і в роки десятої п'ятирічки. Знаменний заклик П. Ангеліної до подруг освоювати професію тракториста в 30-і роки набув у період розвинутого соціалізму нового звучання і якісно нового розвитку. Тисячі молодих жінок-механізаторів, освоюючи складну сільськогосподарську техніку, вливалися у великий загін працівників сільського господарства, брали активну участь у вдосконаленні культури землеробства в нашій багатонаціональній країні.

В ювілейному 1977 році переможцями соціалістичного змагання в Узбекистані за приз ім. П. Ангеліної стали Т. Ахунова та її подруга з Акдар'їнського району Х. Нормурадова.

Бригада на чолі з першою жінкою в республіці, яка сіла за штурвал бавовнозбиральної техніки, в рік 60-річчя Великого Жовтня виростила і збирала по 62,9 ц бавовни-сирцю з кожного гектара (при плані 32,6 ц). Сама ж Т. Ахунова побила всі свої попередні рекорди, вивантаживши з бункера своєї машини 461 т «білого золота»²⁴. Заслужений механізатор УзРСР, лауреат Ленінської премії Турсуной Ахунова за це досягнення була вдруге удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці²⁵. Її доля — це щаслива доля радянської жінки, яка віддавала всю себе служінню людям, рідній Вітчизні. Т. Ахунова була делегатом XXV і XXVI з'їздів КПРС, членом ЦК Компартії Узбекистану, депутатом Верховної Ради СРСР шостого, сьомого і восьмого скликань, Заступником Голови Верховної Ради УзРСР, вела велику партійну, державну та громадську роботу.

З 1978 р. було встановлено приз ім. Т. Ахунові для нагородження кращих жінок-механізаторів з республік, де вирощується бавовна. Одним з перших переможцями змагання за цей приз стали механізатори Н. Туракулова з колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Хатирчинського та Х. Насирова з колгоспу «Жовтень» Джамбайського районів Самаркандської області. Вони зібрали по 400 т бавовни, зробивши тим самим значний вклад у загальний доробок бавовнярів республіки.

Отже, справа, розпочата П. Ангеліною — першою в СРСР жінкою-трактористкою, з роками набула величезного розмаху. Рух жінок за оволодіння сільськогосподарською технікою поширився по всій країні й дав свої вагомні результати. Переконливим прикладом цього є, зокрема, героїчні справи жінок-механізаторів Узбецької РСР. Трудові подвиги Т. Ахунові та її подруг є уособленням живого зв'язку поколінь, стимулом трудової активності для багатьох трудівниць міста й села. Беручи участь у соціалістичному змаганні за приз ім. П. Ангеліної, тисячі учасниць своїм життєвим девізом зробили слова, що викарбувані на ньому: «Наше покоління не шукало собі ні легкого хліба, ні легких шляхів. Адже найдорожче, найпрекрасніше у нашому житті — це самовіддана праця на благо любимі Вітчизни».

²⁴ Сельський механізатор, 1978, № 5.

²⁵ Правда Востока, 1978, 22 февр.

Трибуна Молодого Автора

В. І. ЛЕНІН ПРО ФАКТОРИ ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ В УМОВАХ СОЦІАЛІЗМУ

А. О. КОКОШКО (Київ)

Зусилля Комуністичної партії і радянського народу спрямовані на планомірне й всебічне вдосконалення розвинутого соціалізму. Особливого значення нині набувають питання дальшого піднесення соціалістичної економіки, переходу до переважно інтенсивних факторів економічного зростання, підвищення ефективності та якості роботи. КПРС виходить з того, що для успішного розв'язання масштабних економічних і соціальних завдань необхідне різке піднесення ефективності всього суспільного виробництва. На XXVI з'їзді партії наголошувалося на тому, що «інтенсифікація економіки, підвищення її ефективності... полягає насамперед у тому, щоб результати виробництва зростали швидше, ніж затрати на нього, щоб, залучаючи до виробництва порівняно менше ресурсів, можна було добитися більшого»¹.

Одним з найголовніших факторів економічного розвитку є кардинальне підвищення продуктивності праці. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначено, що це — ключове завдання в економічній сфері². При цьому партія виходить з ленінського положення про те, що «підвищення продуктивності праці становить одне з корінних завдань, бо без цього остаточний перехід до комунізму неможливий»³.

Теоретичні основи вчення про фактори зростання продуктивності праці розроблені К. Марксом і Ф. Енгельсом. Вони в діалектичному взаємозв'язку розглянули явища й процеси, під впливом яких змінюється рівень продуктивності праці. К. Маркс, зокрема, писав: «Якщо залишити осторонь відмінність природних особливостей і набутих виробничих навиків різних людей, то продуктивна сила праці повинна залежати головним чином:

1) від *природних* умов праці, як-от: родючості ґрунту, багатства рудників і т. д.;

2) від прогресуючого удосконалення *суспільних сил праці*, яке зумовлюється виробництвом у великому масштабі, концентрацією капіталу, комбінуванням праці, поділом праці, машинами, удосконаленням методів виробництва, застосуванням хімічних та інших природних факторів, скороченням часу і простору за допомогою засобів зв'язку і транспорту і всякими іншими винаходами, за допомогою яких наука змушує сили природи служити праці і завдяки яким розвивається суспільний, або кооперативний характер праці»⁴. К. Маркс зазначав, що продуктивність праці визначається «середнім ступенем вправності робітника, рівнем розвитку науки і ступенем її технологічного застосування, суспільною комбінацією виробничого процесу, розмірами і ефективністю засобів виробництва, природними умовами»⁵.

Всі ці обставини, що стосуються різноманітних виробничих сфер, фактори природні й суспільні, технологічного та організаційного харак-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К.: 1981, с. 48.

² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 9.

³ Ленін В. І. Проект програми РКП(б).— Повне збір. творів, т. 38, с. 95.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 126.

⁵ Там же, т. 23, с. 50.

теру визначають сутність та особливості процесу підвищення продуктивності праці.

Творчо розвиваючи та збагачуючи ідеї і положення К. Маркса та Ф. Енгельса, В. І. Ленін обґрунтував докорінні переваги соціалізму, що надають можливість вибрати шляхи й засоби підвищення продуктивності праці. В його працях всебічно проаналізовано цілісну систему технічних, природних, організаційних і соціальних факторів її зростання в соціалістичному суспільстві, визначено конкретні умови, необхідні для забезпечення й досягнення високих темпів розвитку економіки країни. В. І. Ленін наголошував, що соціалізм вимагає свідомого й масового руху вперед до вищої продуктивності праці, що соціалізм повинен по-своєму, своїми, радянськими прийомами здійснити цей рух уперед⁶.

Вирішальне значення для успішного вирішення цього завдання, як підкреслював В. І. Ленін, має створення матеріально-технічної бази соціалізму, основу якої становить важка індустрія, електрифікація країни. Він зазначав, що «підвищення продуктивності праці потребує, насамперед, забезпечення матеріальної основи великої індустрії: розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості»⁷. Володимир Ілліч надавав особливої ваги технічним факторам зростання продуктивності праці, а саме: розвитку науки, техніки, механізації та автоматизації виробництва, оснащенню його новою технікою, поліпшенню технологічної бази. «Чим вище розвивається техніка,— підкреслював В. І. Ленін,— тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин...»⁸. Саме в цьому й полягає сутність впливу науково-технічного прогресу на підвищення продуктивності праці.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС у сучасних умовах приділяє велику увагу розвитку науки й техніки, вдосконаленню засобів виробництва. Зокрема, XXVI з'їзд партії поставив перед ученими нові завдання, спрямовані на вирішення ключових народногосподарських питань, «здатних внести справді революційні зміни у виробництво»⁹.

Досягнення науково-технічного прогресу, заміна ручної праці машинною в умовах розвинутого соціалізму відіграють особливу роль у підвищенні продуктивності праці. Наприклад, в роки десятої п'ятирічки завдяки використанню нової техніки продуктивність праці в промисловості країни зросла на 8,6%¹⁰. Лише за 1983 р. у СРСР освоєно майже 3700 видів машин, устаткування, приладів і матеріалів, впроваджено ряд високоефективних технологічних процесів, розширено масштаби застосування мікропроцесорів, робототехніки¹¹.

На грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося, що необхідно постійно й наполегливо займатися проблемами прискорення науково-технічного прогресу, ефективно використовувати нагромаджений виробничий і науково-технічний потенціал країни¹². Саме в цьому партія вбачає величезні резерви підвищення ефективності виробництва та продуктивності суспільної праці.

Державним планом на 1984 р. передбачено розробити майже 3,9 тис. нових видів машин, приладів, матеріалів, ввести в дію 609 автоматизованих систем управління технологічними процесами. Здійснення науково-технічних заходів, спрямованих на підвищення технічного рівня

⁶ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 168.

⁷ Там же, с. 176.

⁸ Там же, т. 1, с. 94.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 51.

¹⁰ Производительность труда — важнейший фактор повышения эффективности производства.— М., 1982, с. 74.

¹¹ Правда, 1983, 31 дек.

¹² Там же, 27 дек.

виробництва й зростання продуктивності праці, дасть можливість умовно вивільнити в промисловості країни приблизно 700 тис. чол.¹³. В нашій республіці у 1984 р. планується комплексно механізувати й автоматизувати майже 1700 підприємств і дільниць, освоїти випуск близько 1000 найменувань нових видів промислової продукції, що дасть змогу додатково звільнити від ручної праці 230 тис. робітників¹⁴.

Магістральний шлях боротьби за кардинальне підвищення продуктивності праці нині — у прискоренні темпів комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, насамперед заміна ручної праці машинною. За рахунок цього в одинадцятій п'ятирічці в промисловості передбачається звільнити від ручної праці 1,2 млн. чол.¹⁵. Нині в усіх галузях народного господарства широко розгорнувся рух під девізом: «Ручну працю — на плечі машин», ініціатором якого були трудові колективи Запоріжжя.

Досягнення науково-технічного прогресу використовуються людиною для підвищення продуктивності праці. З цією метою вона повинна підвищувати рівень своєї освіти й кваліфікації. В. І. Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади» писав: «Другою умовою підвищення продуктивності праці є... освітнє і культурне піднесення маси населення»¹⁶. Володимир Ілліч наголошував, що для того, «щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»¹⁷.

В сучасних умовах КПРС, керуючись ленінськими настановами, наголошує на тому, що прискорення науково-технічного прогресу, запровадження у виробництво нової техніки і технології висуває нові, більш високі вимоги до рівня освіти робітників, вимагає дальшого вдосконалення роботи по підготовці, підвищенню кваліфікації й перекваліфікації кадрів. У Радянському Союзі здійснюється широкий комплекс заходів, спрямованих на підвищення освітнього рівня трудящих. Велику роль, зокрема, відіграв в основному завершений перехід до загальної середньої освіти. В СРСР постійно зростає кількість людей, які мають вищу й середню спеціальну освіту. Якщо в 1970 р. їх чисельність становила 95 млн. чол., у 1979 р. — 139,1 млн., то в 1983 р. — 155,3 млн. чол. Нині 87% зайнятого населення країни мають вищу і середню (повну і неповну) освіту¹⁸.

Ці зміни торкнулися й трудящих Української РСР. У 1982 р. із 1000 чол. 664 мали вищу і середню (повну й неповну) освіту, а серед працівників народного господарства — 854. Порівняймо: у 1970 р. — 667 чол., а в 1979 р. — 804. У 1983 р. на Україні 30 млн. чол. мали вищу, середню (повну й неповну) освіту¹⁹.

КПРС виходить з того, що високий загальноосвітній рівень сам по собі не може забезпечити високопродуктивної праці. Необхідна також висока професійна підготовка кожної людини, що працює на виробництві. Тому партія надає важливого значення особистому фактору, трудовому вихованню підростаючого покоління, підвищенню якості навчання у вузах, середніх спеціальних навчальних закладах, розширенню системи профтехосвіти. Якщо протягом 60-х років тільки 1/3 юнаків і дівчат країни здобула різні спеціальності в системі професій-

¹³ Там же, 29 дек.

¹⁴ Рад. Україна, 1984, 13 січ.

¹⁵ Касимовский Е. В. Экономика и экономия.— М., 1983, с. 22.

¹⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 177.

¹⁷ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту, 15 березня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 207.

¹⁸ Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник.— М., 1982, с. 42; Правда, 1984, 29 января.

¹⁹ Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник.— К., 1982, с. 15, 17; Рад. Україна, 1984, 2 лют.

но-технічної освіти, то в десятій п'ятирічці — вже 12,5 млн. чол., тобто $\frac{2}{3}$ робітників, які прийшли на виробництво²⁰.

В одинадцятій п'ятирічці у вузах й технікумах буде підготовлено 10 млн. спеціалістів, а у ПТУ — до 13 млн. кваліфікованих робітників²¹. Поліпшенню якості підготовки нових загонів працівників, необхідних для народного господарства, посиленню зв'язку навчання з продуктивною, потрібною суспільству працею сприятиме й реформа загально-освітньої і професійної школи, проект якої широко обговорюється трудящими країни.

Підвищення продуктивності праці при соціалізмі зумовлюється не лише загальними факторами її зростання, які властиві всім суспільним формаціям, а й новими, досі ще невідомими. Серед них В. І. Ленін виділив наукове планування народного господарства, специфічні форми соціалістичної організації праці, соціалістичне змагання, свідому трудову дисципліну, матеріальне й моральне стимулювання праці, творчу ініціативу.

Виключно великого значення В. І. Ленін надавав організаційним факторам підвищення продуктивності праці. Він підкреслював, що після політичної перемоги над буржуазією необхідно добитися перемоги і «в галузі організації народного господарства, в галузі організації виробництва...»²². Володимир Ілліч зазначив, що в період будівництва соціалізму підвищення продуктивності суспільної праці на основі її вищої організації стає корінним питанням розвитку народного господарства. Першим кроком на шляху практичного розв'язання цих завдань В. І. Ленін вважав здійснення дієвого контролю за виробництвом і розподілом, обліком праці і продуктів. Він наголошував, що «без цього не може бути й мови про другу, таку ж істотну, матеріальну умову запровадження соціалізму, а саме: про підвищення, в загальнонаціональному масштабі, продуктивності праці»²³.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС виявляє постійне піклування про дальше вдосконалення системи організації суспільного виробництва та праці. В умовах розвинутого соціалізму основними напрямками цього процесу виступають: концентрація, спеціалізація і кооперування виробництва, розподіл і спеціалізація праці, поліпшення системи управління й планування тощо. За даними ЦСУ СРСР, за рахунок організаційних факторів протягом 70-х років було одержано до 40% загального приросту продуктивності праці. На деяких підприємствах країни це — головне джерело її підвищення²⁴.

Партія приділяє значну увагу вдосконаленню планування і управління. Велику роль відіграє застосування програмно-цільових методів, наприклад, розробка і реалізація Продовольчої та Енергетичної програм СРСР, інших загальносоюзних програм, що стосуються найважливіших напрямів розвитку народного господарства. Тільки на Україні здійснюється шість республіканських цільових комплексних програм — «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріаломісткість», «Агрокомплекс», «Цукор», «Праця». Успішне розв'язання цих основних завдань сприяло тому, що продуктивність суспільної праці в республіці в 1981—1983 рр. зросла на 12,2% (за планом 10,5%, що дорівнює економії праці 2,3 млн. чол.)²⁵.

Важливе практичне значення має й економічний експеримент у 5 галузях народного господарства по розширенню прав підприємств і

²⁰ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

²¹ Там же, с. 216.

²² Ленін В. І. Варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 125.

²³ Там же, с. 165.

²⁴ Касимовский Е. В. Указ. соч., с. 36.

²⁵ Правда, 1984, 19 янв.; Рад. Україна, 1984, 13 січ.

посиленню їх відповідальності за якість та результати роботи, який проводиться у відповідності з рішеннями листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. В нашій республіці в ньому беруть участь підприємства Міністерства харчової промисловості, а також Мінважмашу СРСР та Мінелектротехпрому СРСР²⁶.

Серед факторів підвищення продуктивності праці важлива роль належить й соціально-економічним. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм відкриває трудящим шлях до творчості і пов'язував це не лише з матеріально-технічними, а головним чином із соціально-економічними умовами розвитку виробництва²⁷ (зокрема, кращим використанням трудових ресурсів, поліпшенням умов праці, насиченням її новим змістом). Особливу роль відіграє й соціалістичне змагання. Володимир Ілліч зазначав, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а, навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами. Наше завдання...— організувати змагання»²⁸. Володимир Ілліч визначив його сутність, сферу застосування, а також значення для побудови нового суспільства.

На етапі розвинутого соціалізму відбувається нове піднесення ролі соцзмагання, збагачення його форм. Головний зміст змагання — боротьба за підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, за зниження трудових витрат, раціональне використання сировинних і матеріальних ресурсів, поліпшення якості продукції²⁹. Всього по країні ним охоплено понад 110 млн. чол., на Україні — понад 22 млн.³⁰. Соцзмагання народжує зразки творчої праці, сприяє зростанню її ефективності. Особливе значення нині має така його форма, як рух за комуністичне ставлення до праці. В 1982 р. у СРСР в ньому взяли участь понад 70,3 млн. чол., що на 16,9 млн. більше, ніж у 1976 р.³¹. В УРСР — відповідно 13,7 млн., тобто на 2,2 млн. більше, ніж у 1976 р.³².

Розглядаючи робітника, трудівника як головну продуктивну силу суспільства, В. І. Ленін серед багатьох факторів підвищення продуктивності праці важливу роль відводив свідомій дисципліні на виробництві. Соціалістичний лад, підкреслював він, повинен розвивати нові відносини між людьми, нову дисципліну. Це «дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи в боротьбі»³³.

В ході соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова дисципліна праці, яка ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, відносинах товарищескості та творчого співробітництва, розумінні кожним працівником свого обов'язку перед суспільством, відповідальності за доручену справу. На сучасному етапі розвитку радянського суспільства трудова і виробнича дисципліна стає необхідною передумовою підвищення продуктивності праці. У постановках ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, рішеннях XXVI з'їзду партії, листопадового (1982 р.) і грудневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС наголошується, що із зростанням масштабів виробництва, ускладненням гос-

²⁶ Правда, 1983, 23 нояб.; Рад. Україна, 1984, 13 січ.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Від зруйнування вікового укладу до творення нового.— Повне збір. творів, т. 40, с. 298.

²⁸ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

²⁹ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 10, с. 468.

³⁰ Правда України, 1983, 29 люня; Народное хозяйство СССР. 1922—1982, с. 51.

³¹ Народное хозяйство СССР. 1922—1982, с. 51.

³² Народное хозяйство Украинской ССР, с. 38.

³³ Ленін В. І. V Всеросійський з'їзд Рад.— Повне збір. творів, т. 36, с. 471.

подарських зв'язків, прискоренням темпів науково-технічного прогресу підвищується значення та вага кожної години, кожної хвилини робочого часу. Це означає не тільки виконання вимог внутрішнього розпорядку, а й дотримання технологічної та планової дисципліни. Не менше значення має висока якість роботи, активна особиста участь трудящих у колективній боротьбі за виконання планів і соціалістичних зобов'язань. В зміцненні трудової дисципліни партія вбачає важливий фактор успішного розвитку соціалістичної економіки, підвищення продуктивності праці. У 1983 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС прийняли ряд постанов, які спрямовані на дотримання порядку на виробництві, посилення боротьби з його порушниками. Це має виключно важливе значення для підвищення продуктивності праці.

Одним із специфічних факторів її зростання В. І. Ленін вважав матеріальну й моральну зацікавленість працівників у кінцевому результаті своєї роботи. Він уперше науково обгрунтував принципи використання матеріальних стимулів розвитку соціалістичного виробництва. Володимир Ілліч учив, що будівництво нового суспільства необхідно здійснювати «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості...»³⁴. Найважливішою формою стимулювання виступає оплата праці, яка в умовах соціалізму, за визначенням В. І. Леніна, повинна здійснюватися пропорційно «кількості праці, доставленої кожним суспільству»³⁵. Значну увагу Володимир Ілліч приділяв питанням преміювання, вбачаючи в ньому засіб забезпечення матеріальної заінтересованості робітників у результатах своєї роботи. Він застерігав, що премія не повинна перетворюватися на простий додаток до заробітної плати. Її слід розподіляти таким чином, щоб нагороджувати тих, хто виявив героїзм, талант³⁶.

На важливість творчого використання матеріальних стимулів у процесі підвищення продуктивності праці постійно вказує КПРС. XXVI з'їзд партії, листопадовий (1982 р.), грудневий (1983 р.) та лютневий (1984 р.) Пленуми ЦК КПРС наголосили на необхідності посилити залежність заробітної плати і премій робітника від його особистого трудового вкладу та кінцевих результатів роботи всього колективу, а також підвищити їх стимулюючу роль в процесі зростання продуктивності праці.

Поряд з матеріальним стимулюванням, як учив В. І. Ленін, у соціалістичному суспільстві повинні широко використовуватися й принципи морального заохочення. Вони відрізняються від матеріальних тим, що люди творчо працюють, не розраховуючи на можливу особисту винагороду. Володимир Ілліч указував на те, що новатори виробництва повинні одержувати не лише прибавку до заробітку. Їм слід також надавати більшу кількість культурних або естетичних благ і цінностей³⁷.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС виходить з того, що в сучасних умовах можна добитися швидкого піднесення рівня суспільного виробництва, зростання продуктивності праці лише за умови раціонального й гармонійного поєднання матеріального й морального стимулювання.

Особливе значення при цьому має запровадження бригадної форми організації праці та її оплати, яка в одинадцятій п'ятирічці повинна

³⁴ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Повне збір. творів, т. 44, с. 143.

³⁵ Ленін В. І. Марксизм про державу.— Повне збір. творів, т. 33, с. 181.

³⁶ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки.— Повне збір. творів, т. 42, с. 207—208.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 180.

стати основною. У Постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації праці в промисловості» зазначається, що одним з напрямів підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва є «бригадна форма організації і стимулювання праці»³⁸. Останнім часом зросла кількість бригад нового типу, що працюють за єдиним нарядом, з оплатою за кінцевими результатами. В 1983 р. тільки у їх складі налічувалося приблизно $\frac{2}{3}$ усіх робітників — членів цих бригад³⁹.

Таким чином, на етапі розвинутого соціалізму, в процесі його вдосконалення КПРС, творчо розвиваючи й застосовуючи ленінські положення про фактори зростання продуктивності праці, успішно розв'язує завдання підвищення ефективності суспільного виробництва. В неухильному піднесенні продуктивності праці КПРС вбачає основне джерело розширеного відтворення, зростання добробуту радянських людей. Від високого рівня й сталих темпів її підвищення в кінцевому підсумку залежить економічний і соціальний прогрес суспільства, його здатність задовольняти постійно зростаючі матеріальні й духовні потреби й запити трудящих. Якщо в першій п'ятирічці за рахунок зростання продуктивності праці було одержано лише половину приросту промислової продукції, у п'ятій — 68%, восьмій — 73%, дев'ятій — 84%, то в одинадцятій цей показник повинен перевищити 90%⁴⁰.

Грудневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС поставив завдання добитися надпланового підвищення продуктивності праці на 1% і зниження собівартості продукції на 0,5%⁴¹. У 1984 р. лише 1% її приросту рівнозначний понад 7 млрд. крб. Успішне виконання поставленого партією завдання дасть народному господарству додатково 13,7 млрд. квт/г електроенергії, 6,1 млн. т нафти (включаючи й газовий конденсат), 7,2 млн. т вугілля, 1,5 млн. т сталі, майже 2 тис. верстатів, 5,6 тис. тракторів, 13,2 тис. легкових автомобілів, 83 тис. телевізорів, 111 млн. кв. м. тканин всіх видів, 7,3 млн. пар шкіряного взуття⁴².

Січевий (1984 р.) Пленум ЦК Компартії України вказав на необхідність ширше розгорнути рух за виконання додаткового завдання партії до плану 1984 р. і забезпечити надпланове підвищення продуктивності праці на 1% і зниження собівартості на 0,5%. Це дасть змогу лише у промисловості України додатково виробити продукції на суму 1,1—1,2 млрд. крб. Забезпечення більш високих темпів зростання продуктивності праці, як зазначалося на січевому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України, можливе лише на основі кращого використання досягнень науки й техніки, впровадження прогресивної технології, вдосконалення системи управління виробництвом, дальшого зміцнення трудової дисципліни, поліпшення організації праці, скорочення витрат робочого часу⁴³.

Творче використання ленінських положень про фактори зростання продуктивності праці — запорука успішного розв'язання великих і відповідальних завдань, що стоять перед трудящими нашої країни.

³⁸ Правда, 1983, 4 дек.

³⁹ Правда, 1984, 29 янв.

⁴⁰ Див.: Экономическая газета, 1981, № 43 (вкладыш).

⁴¹ Правда, 1983, 27 дек.

⁴² Див.: Политическое самообразование, 1983, № 10, с. 106, 117; Аргументы и факты, 1984, № 4, с. 3.

⁴³ Рад. Україна, 1984, 13 січ.

Г. М. ПЕРЕПЕЛИЦЯ (Кіровоград)

УЧАСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ КІРОВОГРАДЩИНИ
В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБОТАХ

Важливою подією в житті радянських людей став травневий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, який накреслив шляхи дальшого інтенсивного розвитку агропромислового комплексу країни з метою всебічного задоволення потреб населення у продуктах харчування, а промисловості — у сировині. Успішне виконання Продовольчої програми — одне з центральних завдань Комуністичної партії й Радянської держави на одинадцять і дванадцять п'ятирічки.

Реалізація останньої значною мірою залежить від забезпеченості агропромислового комплексу країни кваліфікованими кадрами. Важлива роль у розв'язанні цього завдання належить і сільським загальноосвітнім школам, які повинні готувати своїх вихованців до активної участі в сільськогосподарському виробництві, у здійсненні грандіозних накреслень партії. Зокрема, вчителі, керівники шкіл та органів народної освіти Кіровоградської області докладають великих зусиль до того, щоб учні взяли найактивнішу участь у реалізації Продовольчої програми. Вони також проводять велику роботу по підготовці старшокласників до праці в різних галузях народного господарства, у тому числі в сфері агропромислового комплексу.

У Проекті ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» зазначається: «Метою трудового виховання і навчання в школі повинні бути прищеплення любові до праці і поваги до людей праці; ознайомлення учнів з основами сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва, транспорту, сфери обслуговування; формування у них в процесі навчання і суспільно корисної роботи трудових навичок і вмій; спонукання до свідомого вибору професії і здобуття початкової професійної підготовки»¹.

Вивчення матеріалів травневого Пленуму було організовано як на уроках, так і в позаурочний час згідно з методичним листом Міністерства освіти СРСР з цього питання. Це давало можливість допомогти учням глибоко засвоїти, що виконання Продовольчої програми вимагає цілеспрямованої праці мільйонів радянських людей, у тому числі активної участі в її реалізації учнівської молоді.

Вагомий внесок у цю справу внесли, зокрема, учні Аджамської, Сазонівської середніх шкіл Кіровоградського району та Онуфріївської середньої школи Онуфріївського району. У 1982 р. вони зібрали урожай пшениці з 650 га, технічних культур з 58 га, картоплі з 70 га, заготовили 26 т сіна. Крім того, учні цих шкіл брали участь у збиранні овочів і фруктів, а також вирощували кролів. Того ж року вони здали на заготівельні пункти 7570 кролів².

Вагому допомогу своєму колгоспу ім. Димитрова в 1983 р. подали учні Добрівської середньої школи Вільшанського району. Там були створені трудові об'єднання — ланки тваринників, рільників та овочівників. Під час літніх канікул учні пропололи 220 га пшениці, 50 га соняшнику, 22 га картоплі, гарбузів і капусти.

Дедалі більшого розмаху набуває в школі робота наставників — одна з ефективних форм ідейно-політичного, морального й трудового виховання учнів, формування їх характеру, підготовки до праці. Дійову допомогу педколективу у цій справі подають секретар парткому

¹ Рад. Україна, 1983, 4 січ.

² Кіровоградська правда, 1982, 20 жовт.; Звіти учнівських виробничих бригад Аджамської та Онуфріївської середніх шкіл за 1982 рік кабінету трудового навчання і профорієнтації обласного Інституту вдосконалення вчителів.

колгоспу М. В. Немирович, передові механізатори господарства Г. Я. Неделков, А. В. Савенко, доярки М. І. Величко, М. О. Діордієва та інші, які щедро діляться з учнями своїм виробничим досвідом³.

Працюючи поруч з досвідченими трудівниками, учні досконально вивчають свою майбутню професію, одержують висококваліфіковану допомогу з різних питань виробництва. Тут формуються їх почуття причетності до великих звершень працівників нив і ферм, бажання примножити трудові здобутки своїх батьків та наставників.

Далеко за межами області відома виробнича бригада Комишуватської середньої школи Новоукраїнського району. Школа живе одним життям з ордена Леніна колгоспом ім. XX з'їзду КПРС, зокрема з тракторною бригадою, яку очолює уславлений хлібороб країни, наставник молоді, двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. Гіталов. У користування шкільної виробничої бригади колгосп виділив 56 га землі, 3 трактори, комбайн «Нива», різні сільськогосподарські знаряддя. В 1982 р. юні хлібороби школи виростили понад 50 т пшениці, 12 т проса та гречки, 9 т елітного насіння кукурудзи, 60 т овочів. Вони також успішно працювали на птахофермі й заготівлі кормів⁴.

Водночас учні на пришкільних ділянках займалися дослідженням різних сортів озимої пшениці. Досліді показали, що на землях Кіровоградщини вищі врожаї дають сорти «південна зоря» та «одеська напівкарликова». Результати досліджень було передано в агрономічний відділ колгоспу⁵.

Масовою формою трудових об'єднань учнів стали табори праці й відпочинку. В 1982 р. у 244 таких таборах працювали і відпочивали понад 14 тис. старшокласників. Вони перевезли близько 142 тис. т зерна, заготовили 8540 т сіна та 6500 т силосу⁶.

Активну участь у виконанні Продовольчої програми взяли учні середньої школи № 2 міста Олександрії. Понад 100 старшокласників працювали влітку 1982 р. в шкільному таборі праці й відпочинку «Алтус» на полях та фермах колгоспів Олександрійського району. Робота табору планувалася з урахуванням як інтересів школи, так і потреб господарств. Дати учням ґрунтовну професійну підготовку, виховати в них любов до землі й хліборобської праці — таку мету ставили педагогічні колективи шкіл та керівники колгоспів. Протягом року старшокласники подавали допомогу господарствам у збиранні гороху, овочів, фруктів, у заготівлі сінажу, пасли телят. Учні працювали також помічниками трактористів, комбайнерів, навчалися майстерності механізаторів у кадрових працівників⁷.

Ефективною формою трудової підготовки учнівської молоді й проведення цілеспрямованої профорієнтаційної роботи є міжшкільні навчально-виробничі комбінати. Протягом тільки останніх трьох років у них було підготовлено близько 7700 механізаторів, понад 3 тис. водіїв, 760 майстрів машинного доіння, які поповнили трудові колективи колгоспів області⁸.

Добросовісно працювали на ланах вихованці табору праці й відпочинку Олександрійського міжшкільного навчально-виробничого комбінату. В 1982 р. вони доглядали 14 га кукурудзи, 90 га соняшнику, 60 га цукрових буряків, 50 га саду, 15 га овочів, заготовили 20 т сіна. Крім того, учні допомагали механізаторам готувати техніку до жнив, брали активну участь у заготівлі силосу, транспортуванні кормів до ферм і літніх таборів, оранці під озимину⁹.

³ Кіровогр. правда, 1983, 20 лют.

⁴ Рад. освіта, 1983, 22 берез.; Кіровогр. правда, 1983, 15 берез.

⁵ Кіровогр. правда, 1983, 15 берез.

⁶ Рад. освіта, 1983, 17 трав.

⁷ Молодий комунар, 1982, 28 груд.

⁸ Рад. освіта, 1983, 17 трав.

⁹ Молодий комунар, 1982, 28 груд.; Кіровогр. правда, 1982, 29 груд.

Набуваючи трудових навичок у школі, старшокласники готують себе до творчої, продуктивної праці у виробничих колективах, гідно продовжуючи славні хліборобські традиції своїх батьків.

Всебічну допомогу подавали учні сільських шкіл області й тваринницьким фермам. Вони по-діловому підтримали рух — «Тваринництво — ударний фронт молоді!» 114 ланок старшокласників працювали на фермах колгоспів і радгоспів області. Вони доглядали молодняк, заготовляли корми, опанували професії доярок. Так, учні Трепівської середньої школи Знам'янського району протягом літа доглядали за чередою корів молочнотоварної ферми № 6 колгоспу «Маяк». Наставник молоді, завідувача фермою Є. К. Черкес дала високу оцінку трудовим досягненням учнів¹⁰.

Досвідченою дояркою зарекомендувала себе, наприклад, Людмила Кукілевська — член ланки тваринників Олексіївської середньої школи Бобринецького району. При виборі професії у міжшкільному навчально-виробничому комбінаті вона пішла в групу машинного доїння. Набуті знання дівчина постійно поповнювала, старанно переймаючи досвід роботи передових доярок.

У 1980 р. в районі проходив конкурс молодих тваринників. У ньому взяла участь і Л. Кукілевська. Любов до професії допомогла дівчині зайняти перше місце в змаганні. Потім вона брала участь в обласних та республіканських конкурсах юних тваринників, на яких теж завойовувала призові місця. Влітку 1982 р. Л. Кукілевська була учасником Всесоюзного конкурсу юних тваринників, що проходив у Цілиннограді. Вона блискуче справилася з конкурсними завданнями й стала призеркою¹¹. Після закінчення школи дівчина вирішила працювати в своєму рідному колгоспі.

За традицією, що склалася, щороку у грудні школи Кіровоградщини посилають своїх кращих представників на обласний зліт учнівських виробничих колективів. У 1982 р. старшокласники звітували на ньому про минулий трудовий рік, досягнуті успіхи у виконанні Продовольчої програми, обмінялися набутиим досвідом, планами на майбутнє. Так, у тому році учні виконали в колгоспах та радгоспах області обсяг робіт на суму понад 1,5 млн. крб. Зокрема, вони виростили й зібрали 17 тис. 456 т зерна, понад 30 тис. т цукрових буряків, 13 тис. т овочів, 22 тис. т фруктів¹².

Протягом 1982 р. на Кіровоградщині працювали 193 учнівські виробничі бригади, які об'єднували понад 20 тис. чол.¹³ В їхньому користуванні було 20 тис. гектарів польової землі та 12 тис. га пришкільних ділянок, 164 трактори, 52 комбайни, 43 автомобілі, близько 200 наборів різного обладнання для сільського господарства¹⁴.

Важливою ланкою роботи учнівських виробничих бригад було дослідництво. В 1982 р. проводилося 289 дослідів, спрямованих на поліпшення якісних показників різних сільськогосподарських культур, 90 з них були впроваджені у виробництво¹⁵.

Члени учнівських виробничих бригад Кіровоградщини активно підтримали заклики учасників зльоту випускників сільських шкіл Омської області, які виявили бажання працювати у тваринництві. В 1982 р. більше ніж 35% випускників сільських шкіл Кіровоградщини пішли працювати в колгоспи й радгоспи¹⁶.

У 1982 р. в області продовжувала зростати чисельність ланок юних тваринників. На кінець року їх налічувалося понад 100. Вони по-

¹⁰ Молодий комунар, 1983, 19 берез.

¹¹ Кіровогр. правда, 1982, 29 груд.

¹² Там же.

¹³ Рад. освіта, 1983, 17 трав.

¹⁴ Молодий комунар, 1982, 28 груд.; Кіровогр. правда, 1982, 29 груд.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Рад. освіта, 1983, 17 трав.; Молодий комунар, 1982, 16, 28 груд.

стійно доглядали 4500 голів великої рогатої худоби, влітку випасали 5 тис. телят, а також виростили більш як 21 тис. кролів¹⁷. Наведені приклади свідчать про те, що учні Кіровоградщини внесли вагомий вклад у загальнонародну справу виконання Продовольчої програми.

Бюро обкому Компартії України і виконком обласної Ради народних депутатів, розглянувши матеріали соціалістичного змагання учнівських виробничих бригад, присудили перехідний Червоний прапор обкому партії й облвиконкому за високі показники в навчанні та продуктивну працю у 1982 р. учнівській виробничій бригаді Новопразької середньої школи Олександрійського району¹⁸. Було відзначено також роботу аналогічних колективів Богданівської № 1 та Трепівської середніх шкіл Знам'янського району, Новгородківської № 2 і Комишуватської — Новоукраїнського району, Кіровської — Долинського та Надлацької й Кам'янецької середніх шкіл Новоархангельського районів.

Справжньою школою трудового гарту, надійним джерелом поповнення хліборобської сім'ї колгоспу стала учнівська виробнича бригада Новопразької середньої школи, яка другий рік підряд виборює перше місце серед аналогічних колективів області й удостоюється високої нагороди — перехідного Червоного прапора обкому Компартії України та обласної Ради народних депутатів. За цією виробничою бригадою закріплено 275 га колгоспної землі, на яких вирощують зернові, овочеві й технічні культури. В користуванні бригади налічується 5 тракторів різних марок, навісні та причепні сільськогосподарські знаряддя¹⁹.

Вагомих успіхів досягли учні з цього колективу у дослідній роботі по вирощуванню різних сільськогосподарських культур. Бригада підтримує тісні зв'язки з Одеським науково-дослідним інститутом генетики і селекції, Кіровоградською та Черкаською сільськогосподарськими дослідними станціями. Щороку за завданням спеціалістів колгоспу проводиться 9—12 дослідів. П'ять років учні досліджували тритикале, збирали по 550—600 ц його зеленої маси з гектара, що дало можливість господарству значно збільшити заготівлю кормів для відгодівлі худоби²⁰.

У 1982 р. на полях колгоспу ім. Леніна працювали кілька сімейних екіпажів. Один з них, де помічником у батька-комбайнера був старшокласник Олександр Решетняк, зайняв третє місце у господарстві за результатами жнив. За допомогою учнів того року в області було зібрано і засіяно в державні й колгоспні засіки 7 тис. т зерна²¹.

Активна участь молоді Кіровоградщини у вирішенні питань, поставлених XXVI з'їздом КПРС і травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, дає відчутну допомогу трудівникам села в реалізації Продовольчої програми СРСР. Саме у процесі трудового навчання й виховання відбувається підготовка учнів до самостійного життя, до активної участі в суспільному виробництві, оскільки праця в нашій країні є джерелом щастя і достатку кожної радянської людини. «Треба твердо проводити курс на те, — зазначалося на червневому Пленумі ЦК, — щоб прищеплювати школяреві звичку й любов до корисної праці. Це може бути праця фізична чи розумова, але обов'язково справжня праця — продуктивна, потрібна суспільству»²².

Участь учнівської молоді в суспільно-корисній праці сприяє всебічному формуванню в неї стійких ідейно-політичних переконань, вихованню будівників комуністичного суспільства.

¹⁷ Кіровогр. правда, 1982, 29 груд.

¹⁸ Там же, 19 груд.

¹⁹ Кіровогр. правда, 1983, 15 берез.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету 14—15 червня 1983 р.—К., 1983, с. 17.

НАШ КАЛЕНДАР

50-РІЧЧЯ

ВСТАНОВЛЕННЯ ЗВАННЯ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Напередодні третіх роковин Великого Жовтня, коли наближалася до переможного завершення громадянська війна, В. І. Ленін з упевненістю відзначав, що «Росія здатна давати не тільки одиночок-героїв... ми були праві, коли говорили, що Росія дасть таких героїв з маси, що Росія зможе висунути цих героїв сотнями, тисячами»¹. Переконливим свідченням правоти цих слів є вся історія Країни Рад.

Виховуючи радянських людей патріотами своєї країни, партія піклується про гідне відзначення кращих синів і дочок Вітчизни. Вони нагороджуються орденами і медалями, а найбільш хоробрі й мужні удостоюються звання Героя Радянського Союзу, що встановлено півстоліття тому.

Вітаючи відважних льотчиків, які виявили самовідданість при врятуванні челюскінців, керівники Комуністичної партії і Радянського уряду повідомили, що ними порушено клопотання перед Центральним Виконавчим Комітетом СРСР про встановлення найвищого ступеня відзнаки героїчного подвигу — звання Героя Радянського Союзу². Постанова ЦВК СРСР з цього питання була прийнята 16 квітня 1934 р.³

Золоту Зірку як знак Героя Радянського Союзу було встановлено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1939 р. У доповненні до цього Указу, прийнятому 16 жовтня 1939 р., вказувалося, що при повторному подвигу Герою Радянського Союзу вручається друга Золота Зірка, а на його батьківщині споруджується бронзовий бюст. Положенням про звання Героя Радянського Союзу в новій редакції, затвердженим Президією Верховної Ради СРСР 14 травня 1973 р., передбачено, що Герой Радянського Союзу, який удруге здійснив героїчний подвиг, нагороджується орденом Леніна та другою медаллю «Золота Зірка»⁴.

Відзначаючи безприкладну героїчну роботу льотчиків, які врятували челюскінців, 20 квітня 1934 р. ЦВК СРСР присвоїв звання Героя Радянського Союзу А. В. Ляпідевському, С. О. Леваневському, В. С. Молокову, М. П. Каманіну, М. Т. Слепньову, М. В. Водоп'янову, І. В. Дороніну. Грамоту № 1, а згодом і першу Золоту Зірку було вручено Анатолію Ляпідевському, який першим прилетів до льодового «табору Шмідта»⁵.

Публікуючи постанову ЦВК СРСР, «Правда» відзначала: «Герой Радянського Союзу — це людина, безмежно віддана нашій Батьківщині і великій історичній справі, яку вона здійснює під керівництвом партії Леніна... Герой Радянського Союзу — це людина стійка і мужня, яка виконує доручену їй справу до кінця, на який ризик вона б ні наражалася... Герой Радянського Союзу — це людина, яка не тільки не страшилась небезпеки, а й вмiє її перемагати»⁵. Ці слова були адресовані першим Героям Радянського Союзу, але вони повною мірою стосуються й усіх радянських патріотів, удостоєних найвищого ступеня відзнаки в наступні п'ять десятиріч.

Згодом звання Героя було присвоєно відомому льотчику-випробувачу М. М. Громову, екіпажу літака АНТ-25 у складі В. П. Чкалова, Г. П. Байдукова і О. В. Белякова, а також ученим і спеціалістам, які штурмували Північний полюс.

Першими серед жінок Героями Радянського Союзу стали В. С. Гризодубова, П. Д. Осипенко та М. М. Раскова, які у 1938 р. на літаку «Батьківщина», виявивши

¹ Ленін В. І. Промова на урочистому засіданні Пленуму Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, МК РКП(б) і ММРПС, присвяченому 3-ім роковинам Жовтневої революції, 6 листопада 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 4.

² Правда, 1934, 14 апр.

³ Правда, 1934, 17 апр.

⁴ Правда, 1973, 15 мая.

* Ця грамота експонується в Центральному музеї Збройних Сил СРСР.

⁵ Правда, 1934, 21 апр.

мужність і героїзм, встановили жіночий світовий рекорд дальності польоту по прямій.

31 грудня 1936 р. звання Героя Радянського Союзу вперше надавалося за подвиги у бойовій обстановці. Найвищого ступеня відзнаки були удостоєні 11 авіаторів і 6 танкістів, які билися проти фашизму на боці республіканської Іспанії. П'ять з цих авіаторів: полковник Б. А. Туржанський, капітан С. Ф. Тархов, старші лейтенанти В. М. Бочаров, П. В. Ричагов і лейтенант М. І. Шмельков — були вихованцями військових частин Київського військового округу⁶. Всього за подвиги в Іспанії звання Героя Радянського Союзу удостоєні 59 радянських громадян⁷. Голова Компартії Іспанії Долорес Ібаррурі писала: «Радянські люди билися героїчно і гинули із славою, показуючи, що значить пролетарський інтернаціоналізм, що являє собою існування у світі першої соціалістичної країни...»⁸ 14 відважних радянських льотчиків за участь у боях в небі Китаю проти японських загарбників також одержали звання Героя⁹.

У 1938—1940 рр. були відзначені подвиги воїнів різних родів військ, які відстоювали свободу і незалежність нашої Батьківщини. Так, за героїзм при розгромі японських імперіалістів у районі озера Хасан звання Героя Радянського Союзу удостоєні 26 чол., на Халхін-Голі — 70. Понад 400 воїнів нагороджені Золотою Зіркою за подвиги в боях з білофіннами¹⁰. Серед них — командарми 1 рангу С. К. Тимошенко, 2 рангу — К. П. Мерецков, комдив М. П. Кирпонос, полковник Д. Д. Лелюшенко, мужність і воїнська майстерність яких з новою силою виявилися у ході Великої Вітчизняної війни.

Всього у довоєнні роки Героями Радянського Союзу стали більш як 600 чол.¹¹ П'ять з них: льотчики майори С. І. Грицевець, Г. П. Кравченко, комкор Я. В. Смушкевич, полярний дослідник І. Д. Папанін, комдив С. П. Денисов — були нагороджені другою медаллю «Золота Зірка». Пропагуючи подвиги героїв, Комуністична партія виховувала радянських людей у дусі відданості Батьківщині, вчила їх мужності й військовій майстерності.

У роки Великої Вітчизняної війни радянський народ, керований Комуністичною партією, одержав всесвітньо-історичну перемогу, здійснив подвиг, рівного якому ще не знала історія. За героїзм, виявлений в боях з фашистськими загарбниками, більш як 7 млн. чол. нагороджені бойовими орденами і медалями, понад 11 600 чол. стали Героями Радянського Союзу, 104 чол. — двічі, троє — тричі удостоєні цього звання¹².

Перший подвиг у ході війни, відзначений званням Героя Радянського Союзу, здійснив старший лейтенант І. І. Іванов — командир ланки 46-го винищувального авіаполку. О 4 годині 25 хвилин ранку 22 червня 1941 р. він таранив фашистський літак у районі Ровно. 2 серпня відважному льотчику посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹³.

А перший Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння цього високого звання вийшов 8 липня 1941 р., на 17-й день війни. Першими кавалерами Золотої Зірки стали льотчики 158-го винищувального авіаполку ППО молодші лейтенанти С. І. Здоровцев, М. П. Жуков і П. Т. Харитонов, які таранили ворожі літаки в небі Ленінграда в перші дні війни¹⁴. Два перших з них загинули в наступних боях. П. Т. Харитонов бився з ворогом до кінця війни, здійснив 180 бойових вилітів, знищив ще кілька ворожих стервятників (один з них — тараним ударом), пройшов шлях до командира полку. Нині полковник у відставці Петро Тимофійович Харитонов

⁶ Киевский Краснознаменный.— М., 1974, с. 116.

⁷ История второй мировой войны 1939—1945. В 12-ти томах.— М., 1974, т. 2, с. 55.

⁸ Вместе с патриотами Испании.— К., 1978, с. 9.

⁹ История второй мировой войны 1939—1945, т. 2, с. 73.

¹⁰ 50 лет Вооруженных Сил СССР.— М., 1968, с. 220, 233, 227.

¹¹ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М., 1978, с. 31.

¹² 50 лет Вооруженных Сил СССР, с. 468.

¹³ Киевский Краснознаменный, с. 161.

¹⁴ Правда, 1941, 9 июля.

живе у Донецьку, бере активну участь у роботі по військово-патріотичному вихованню молоді¹⁵.

З перших хвилин війни мужньо билися з ворогом радянські прикордонники. Видатним прикладом стійкості й самовідданості стала героїчна оборона Брестської фортеці. Одному з керівників цієї оборони майору П. М. Гаврилову і начальнику прикордонної застави лейтенанту А. М. Кижоватову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Найвищого ступеня відзнаки посмертно удостоєний начальник 13-ої прикордонної застави Володимир-Волинського прикордонного загону лейтенант О. В. Лопатін, під керівництвом якого особовий склад застави, перебуваючи в оточенні багаторазово переважаючого противника, утримував свої позиції протягом 11 діб.

За подвиги, здійснені в перший день війни, Золотої Зірки 26 серпня 1941 р. були удостоєні прикордонники старші лейтенанти М. Ф. Кайманов і О. К. Константинов, лейтенанти К. Ф. Ветчинкін і А. В. Рижиков, сержанти І. Д. Бузицков і В. Ф. Михальков. Вони стали першими в ході війни кавалерами Золотої Зірки серед воїнів у зелених кашкетах¹⁶.

Уже в 1941 р. Герої Радянського Союзу були в усіх видах Збройних Сил і родах військ. Першими кавалерами Золотої Зірки стали: 14 липня серед особового складу Військово-Морського Флоту — льотчики Північного флоту капітан О. К. Антоненко і лейтенант П. А. Бринько; 22 липня у стрілецьких військах — командир дивізії полковник Я. Г. Крейзер, у бронетанкових і механізованих військах — сержанти О. М. Борисов і О. М. Грязнов, капітан Й. А. Кадученко і генерал-майор танкових військ К. О. Семенченко *, льотчики-бомбардувальники старший лейтенант П. А. Меркуца і капітан Л. В. Михайлов, льотчики-винищувачі лейтенант К. Є. Анохін, старший лейтенант Л. І. Іванов та ін.; 2 серпня — артилерист, навідник протитанкової гармати рядовий Я. Х. Кольчак; 15 серпня — воїн-зв'язківець, заступник політрука А. К. Мері; 9 листопада — командир кавалерійського полку майор Б. А. Кротов; 20 листопада в інженерних військах — червоноармієць В. В. Карандаков, у повітряно-десантних — сержант Я. Й. Ватомов та ефрейтор О. І. Цибулев, які відзначилися при обороні Києва. Яків Ватомов неодноразово виявляв мужність і самовідданість у боях біля села Теремки і хутора Чабани — районах, добре відомих нинішнім киянам. Олексій Цибулев (до війни формувальник на заводі «Запоріжсталь») 21 вересня в бою біля хутора Крижі Білопольського району Київської області знищив 3 фашистських танки і, двічі поранений, продовжував битися з ворогом¹⁷.

Першим у ході війни двічі Героєм Радянського Союзу став льотчик-винищувач С. П. Супрун¹⁸. Ім'я цього героя ще до війни було овіяне ореолом слави. Син українського селянина з Сумщини став ушлавленим льотчиком-випробувачем. У 1936 р. він був нагороджений орденом Леніна, в 1937 р. обраний депутатом Верховної Ради СРСР I-го скликання по Севастопольському виборчому округу, в 1940 р. удостоєний Золотої Зірки за подвиги в небі Китаю. На початку війни підполковник С. П. Супрун сформував винищувальний авіапункт. У першому ж бою він збив ворожий літак. Мужність і майстерність виявляв він і у наступних боях. 4 липня 1941 р. в районі Вітебська С. П. Супрун кинувся в атаку проти 6 ворожих літаків. У нерівному бою він збив фашистський винищувач і загинув смертю хоробрих¹⁹. 22 липня відважний льотчик був нагороджений другою Золотою Зіркою посмертно.

Другим, хто двічі заслужив звання Героя Радянського Союзу в ході війни, був командир авіапункту Північного флоту підполковник Б. Ф. Сафонов. За 11 місяців війни він здійснив 224 бойових виліти, збив особисто 30 літаків противника і 3 — у групових боях²⁰. Другою Золотою Зіркою він був нагороджений посмертно 14 червня 1942 р.

¹⁵ Военно-истор. журнал, 1973, № 11, с. 55; Красная звезда, 1971, 27 июня.

¹⁶ Правда, 1941, 27 авг.

* К. О. Семенченко став першим кавалером Золотої Зірки серед вищого складу (Київський Краснознаменний, с. 175—176).

¹⁷ Про перших у своїх родах Героїв Радянського Союзу див.: Военно-истор. журнал, 1973, № 11, с. 54—61; № 12, с. 39—46.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах.—М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 150.

¹⁹ Там же, с. 148.

²⁰ Военный энциклопедический словарь.—М., 1983, с. 657.

Третім двічі Героєм Радянського Союзу став наприкінці 1942 р. ушавлений льотчик Далекої авіації 22-річний капітан О. Г. Молодчий. Він був одним з перших льотчиків, які в серпні 1941 р. бомбували воєнно-промислові об'єкти Берліна. Досконало володіючи літаком, О. Г. Молодчий виконував найскладніші завдання. Літаючи на бомбардувальнику, він знищив 5 ворожих винищувачів, а всього за роки війни здійснив 390 бойових вилітів²¹. Бронзовий бюст відважного льотчика встановлено на його батьківщині — у Ворошиловграді. Нині генерал-лейтенант авіації у відставці О. Г. Молодчий живе у Чернігові.

З глибокою повагою називають радянські люди імена трічі Героїв Радянського Союзу. 19 серпня 1944 р. у ході Львівсько-Сандомирської операції першим у країні третьої медалі «Золота Зірка» був удостоєний ушавлений ас — полковник, нині маршал авіації О. І. Покришкін. Він здійснив понад 600 бойових вилітів і у 156 повітряних боях особисто знищив 59 літаків противника²².

Випускник Чугувського авіаційного училища І. М. Кожедуб, який брав участь у бойових діях з весни 1943 р., до кінця війни здійснив 330 бойових вилітів і в 120 повітряних боях знищив 62 літаки противника, в тому числі один реактивний. В 1945 р. майор І. М. Кожедуб (нині генерал-полковник авіації) був нагороджений третьою Золотою Зіркою²³.

У тому ж році третя медаль «Золота Зірка» засяяла на грудях ушавленого полководця Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова (перша — у 1939 р. за вміле керівництво військами на Халхін-Голі; у 1956 р. він удостоєний звання Героя Радянського Союзу вчетверте).

У роки Великої Вітчизняної війни подвиги фронтовиків були дійсно масовими. Переконливим доказом цього є те, що тисячі воїнів нагороджені Золотою Зіркою в ході великих боїв. Так, 110 радянських патріотів були відзначені найвищою нагородою за мужність і героїзм, виявлені під Москвою, близько 100 чол. стали Героями Радянського Союзу в боях за Сталінград, 180 — за подвиги на Курській дузі.

Найбільшу кількість Героїв дала битва на Дніпрі. За подвиги, виявлені на його берегах, звання Героя Радянського Союзу удостоєні 2569 воїнів. Серед них 1415 комуністів, 406 комсомольців²⁴. Ще до початку форсування Дніпра Ставка Верховного Головнокомандування, передбачаючи форсування великих річок, своєю директивою від 9 вересня 1943 р. вимагала представляти воїнів, які найбільше відзначилися, до найвищих нагород, за подолання Дніпра в районі Смоленська і нижче, а також рівних Дніпру за складністю форсування річок — до звання Героя Радянського Союзу²⁵.

Публікуючи перший Указ про присвоєння звання Героя Радянського Союзу воїнам, які відзначилися при форсуванні Дніпра, «Правда» відзначала: «Герої Дніпра... показали, що немає перешкод для радянського воїна, коли він б'ється за місце, святі для його народу»²⁶.

Серед тих, хто першими форсували Дніпро, були бійці мотострілецького батальйону В. А. Сисолятин, В. М. Іванов, М. Є. Петухов та І. Д. Семенов. Вони відтягнули на себе вогонь фашистів і забезпечили переправу батальйону.

Виступаючи на урочистих зборах, присвячених 40-річчю битви за Дніпро і визволення Києва, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначав: «Серед тих, хто удостоєний звання Героя Радянського Союзу, росіяни А. І. Алексєєв, М. В. Волков, А. В. Маракасов, українці М. Й. Охрименко, О. Д. Романенко, білорус В. Т. Алісейко, грузин В. В. Гванцеладзе, узбек С. Муткенов, таджик С. Турдиев і багато інших доблесних воїнів, представників майже 40 націй і народностей нашої країни... В цій славній когорті майже 400 чол. були молодші 20 років»²⁷.

²¹ Дважды Герой Советского Союза.— М., 1973, с. 134.

²² Военный энциклопедический словарь, с. 568—569.

²³ Там же, с. 338.

²⁴ Нем'ятин В. М. Ратний героїзм воїнів братніх народів СРСР при форсуванні Дніпра і визволенні Києва.— УІЖ, 1983, № 10, с. 20.

²⁵ 50 лет Вооруженных Сил СССР, с. 373.

²⁶ Правда, 1943, 17 окт.

²⁷ Рад. Україна, 1983, 29 жовт.

Кількість Героїв Радянського Союзу значно збільшилася у завершальних боях по визволенню радянської землі. Так, за подвиги в боях за Крим найвищого ступеня відзнаки удостоєні 126 чол., у Корсунь-Шевченківській операції — 73, Львівсько-Сандомирській — 160, у битвах на білоруській землі — 1837, при визволенні Карелії — 78. Всього в боях за Україну Золотою Зіркою нагороджені майже 4 тис. воїнів — представників більше ніж 40 національностей. У визволенні української землі брали участь 84 двічі Герої Радянського Союзу і троє до кінця війни тричі відзначених Золотою Зіркою²⁸.

Численні бойові подвиги здійснювалися не тільки на фронті, а й в тилу ворога. Про це яскраво свідчать цифри: найвищого ступеня відзнаки удостоєні більш як 230 партизанів і підпільників, у тому числі 95 — на Україні, а ушавлені керівники українських партизанів С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров стали двічі Героями Радянського Союзу²⁹.

Чимало героїчних подвигів здійснили радянські бійці і командири, визволяючи народи Європи від фашистського гноблення. На завершальному етапі війни тільки за подвиги на території Німеччини Золотою Зіркою були нагороджені понад 600 воїнів.

Масовий героїзм виявляли радянські воїни і в ході розгрому імперіалістичної Японії — 93 солдати і офіцери удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 6 з них Золоту Зірку одержали вдруге³⁰.

В історії Великої Вітчизняної війни було кілька випадків, коли звання Героя Радянського Союзу одержували всі учасники бою. Першими з них ми по праву називаємо 28 панфіловців, які на чолі з політруком В. Г. Клочковим у листопаді 1941 р. біля роз'їзду Дубосеково вступили у двобій з 50 фашистськими танками і виявили при цьому виняткову мужність і героїзм. У березні 1943 р. біля залізничного переїзду під Таранівкою, на південь від Харкова, взвод на чолі з гвардії лейтенантом П. М. Широніним повторив подвиг панфіловців. Через рік став відомим подвиг ольшанців — десант моряків на чолі із старшим лейтенантом К. Ф. Ольшанським. Висадившись уночі в Миколаївському порту, вони утримували його до підходу наших військ, протягом двох діб сковуючи великі сили ворога. Всі 68 учасників цієї сміливої операції удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 55 — по-смертно.

Багатонаціональна за своїм складом Радянська Армія стала армією масового героїзму всіх народів нашої Батьківщини. Яскравим свідченням цього є те, що звання Героя Радянського Союзу удостоєні представники більш як ста націй і народностей країни.

Серед Героїв Радянського Союзу є чимало людей справді легендарних. Це капітан М. Ф. Гастелло, який на п'ятий день війни здійснив «вогнений таран» (згодом цей подвиг повторили більш як 300 екіпажів); молодший лейтенант В. В. Талаліхін один з перших застосував таран під час нічного повітряного бою, знищивши на підступах до Москви ворожий бомбардувальник; партизанка комсомолка З. А. Космодем'янська стала першою в ході війни жінкою — Героєм Радянського Союзу. Це молодший політрук А. К. Панкратов та 19-річний комсомолец рядовий Олександр Матросов й ті 300 героїв, які за їх прикладом грудьми закрили своїх бойових друзів від вогню ворожих кулеметів; снайпер В. Г. Зайцев і сержант Я. Ф. Павлов, які виявили виняткову мужність у Сталінграді; льотчики О. К. Горовець та О. П. Маресьєв. Посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу матрос Є. А. Ніконов, автоматник молодший сержант Ю. В. Смирнов, доктор військових наук генерал-лейтенант інженерних військ Д. М. Карбишев, санінструктор комсомолка Марія Цуканова, які у різні періоди війни, пораненими потрапивши у полон, не видали ворогу воєнну таємницю.

Нагородами за подвиги у боях з фашистами артилериста А. В. Альошина, льотчика І. Г. Драченка, розвідника К. Х. Дубинди, командира протитанкової гармати

²⁸ Украинская СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 3, с. 408—409.

²⁹ БСЭ, т. 19, с. 239.

³⁰ История второй мировой войны 1939—1945. В 12-ти томах.— М., 1980, т. 11, с. 321.

М. І. Кузнецова стали не тільки Золоті Зірки Героїв, а й солдатські ордени Слави усіх трьох ступенів.

Серед мужніх героїв війни — колишні робітники, колгоспники, представники радянської інтелігенції. Близько 74% з них до моменту присвоєння їм звання Героя Радянського Союзу були комуністами, 11% — комсомольцями. В цій славній когорті 86 відважних жінок.

Як символ масових подвигів жителів і захисників міст-героїв Москви, Ленінграда, Києва, Волгограда, Севастополя, Одеси, Новоросійська, Керчі, Мінська, Тули та фортеці-героя Бреста на їх прапорах сяють Золоті Зірки.

Країна Рад йде назустріч 40-річчю своєї всесвітньо-історичної перемоги у Великій Вітчизняній війні. Нині ми звертаємо свої погляди до того найважчого періоду в історії нашої Батьківщини, коли героїзм радянських людей виявлявся найбільш яскраво. Герої та їх подвиги живуть у пам'яті народній, у назвах міст, вулиць, шкіл, кораблів. Ця пам'ять активна, дійова — вона надихає дітей та онуків фронтовиків на нові славні справи в ім'я нашої великої Вітчизни.

Традиції масового героїзму невмирущі. Він є характерною рисою радянського народу. Переконливим доказом цього є той факт, що за подвиги, здійснені у післявоєнні роки, сотні патріотів нашої країни удостоєні найвищого ступеня відзнаки.

Першими кавалерами Золотої Зірки в мирний час стали в 1948 р. льотчики-випробувачі полковник М. І. Іванов, майор І. Т. Іващенко, генерал-майор авіації П. М. Стефановський і полковник І. Є. Федоров, які виявили мужність і високу майстерність при освоєнні перших радянських реактивних літаків^{31–32}. Наприкінці 50-х років Героями Радянського Союзу стали ще 30 льотчиків-випробувачів³³. Когорта кавалерів Золотої Зірки і надалі збільшувалася за рахунок кращих представників цієї професії. В. Є. Меницький — один з наймолодших льотчиків-випробувачів, нещодавно удостоєний найвищого ступеня відзнаки. В поданні до його нагородження відзначалося: «Є висококваліфікованим випробувачем, всебічно ґрунтованим авіаційним інженером... Володіє відмінно технікою пілотування і літаководіння. Літати любить, до польотів готується серйозно і всебічно. Літає впевнено, сміливо, політні завдання виконує якісно. Велике піклування про результативність кожного випробувального польоту — одна з його характерних позитивних рис...»³⁴.

У липні 1962 р. звання Героя Радянського Союзу був удостоєний ряд моряків-підводників, під керівництвом яких атомний підводний човен «Ленінський комсомол» здійснив тривале підлідне плавання і вплив у районі Північного полюса. Кавалерами Золотої Зірки стали ще десятки офіцерів флоту.

Нову сторінку у літопису героїчних звершень радянського народу було відкрито 12 квітня 1961 р. Син Країни Рад комуніст Ю. О. Гагарін першим проклав шлях у космос. Символічно, що Юрій Гагарін народився саме того року, коли наша країна вшановувала своїх перших Героїв. А у 27 років він сам став першим у новій плеяді героїв — героїв космосу. Нині більш як 50 радянських космонавтів удостоєні найвищого ступеня відзнаки, 27 з них — двічі. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно також 10 громадянам з інших країн, які брали участь в освоєнні Всесвіту разом з нашими космонавтами.

Півтора десятиріччя тому радянські люди довідалися про імена чотирьох мужніх прикордонників — полковника Д. В. Леонова, старших лейтенантів І. І. Стрельникова і В. Д. Бубеніна, молодшого сержанта Ю. В. Бабанського, відзначених Золотою Зіркою за героїзм і відвагу, виявлені при захисті державного кордону СРСР. У липні 1974 р. за мужність і самовідданість при затриманні особливо небезпечних злочинців звання Героя Радянського Союзу було присвоєно капітану міліції О. І. Попрядухіну³⁵.

Командир вертолітної ескадрильї майор В. В. Щербаков — один з 56 Героїв Радянського Союзу, які були делегатами XXVI з'їзду КПРС. В Афганістані екіпаж вертольота під його командуванням опинився в дуже складних обставинах, однак,

^{31–32} Авиация и космонавтика СССР.— М., 1968, с. 234.

³³ Там же, с. 242.

³⁴ Правда, 1983, 24 юнія.

³⁵ Правда, 1974, 23 юіля.

дізнавшись, що екіпаж другої машини потрапив у біду, прийшов на допомогу своїм товаришам³⁶.

За зразкове виконання інтернаціонального обов'язку звання Героя Радянського Союзу удостоєні командир мотострілецького батальйону капітан Р. Аушев, командир мотострілецького полку підполковник Є. Висоцький, командир підрозділу парашутистів-десантників підполковник Ю. Кузнецов та інші воїни, які перебували в Афганістані у складі обмеженого контингенту радянських військ³⁷.

У славній когорті Героїв Радянського Союзу з'являються нові імена воїнів — представників різних родів військ.

Тільки за останні 2—3 роки в періодичній пресі повідомлялося про присвоєння звання Героїв Радянського Союзу льотчикам полковникам І. Жукову, В. Коту, В. Павлову, підполковнику Є. Зельнякову, офіцерам-морським В. Козлову, А. Гусеву, В. Лушину, командир батальйону С. Козлову, політпрацівникам капітану Г. Кучкіну, старшому лейтенанту Н. Шорникову та багатьом іншим³⁸. Ім'я заступника командира мотострілецького полку по політчастині майора О. Я. Опаріна навечно занесено в списки особового складу Московського вищого командного училища шляхових та інженерних військ, яке він закінчив свого часу³⁹. Подвигам завжди є місце у житті.

Всього на 1 квітня 1982 р. звання Героя Радянського Союзу було присвоєно понад 12500 чол., у тому числі 141 чол. — двічі, С. М. Будьонному, І. М. Кожедубу, О. І. Покришкіну — тричі, Л. І. Брежневу та Г. К. Жукову — чотири рази⁴⁰.

Героїчні звершення кращих синів і дочок радянського народу завжди були взірцем для всіх. В. І. Ленін вказував, що ці зразки боротьби «повинні бути нам маяком у справі виховання нових поколінь борців»⁴¹. Подвиги кавалерів Золотої Зірки вірно служать цій благородній меті.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

³⁶ Правда, 1983, 21 авг.

³⁷ Красная звезда, 17 апр., 3 сент., 30 окт.

³⁸ Красная звезда, 1981, 12 дек., 6 мая, 4 июля, 30 сент.; 1983, 13 марта, 10 апр., 1 мая, 5 мая, 3 июля.

³⁹ Красная звезда, 1983, 27 мая.

⁴⁰ Военный энциклопедический словарь, с. 190.

⁴¹ Ленин В. І. До оцінки російської революції.— Повне зібр. творів, т. 17, с. 46.

А. С. БУБНОВ
(До 100-річчя з дня народження)

Полум'яний революціонер, відомий партійний, державний і військовий діяч Андрій Сергійович Бубнов належить до славної когорти більшовиків-ленінців.

Народився А. С. Бубнов 3 квітня (22 березня за ст. ст.) 1884 р.* в м. Івано-во-Вознесенську в сім'ї керуючого текстильною фабрикою, члена міської управи, людини консервативних поглядів. Ще під час навчання в реальному училищі юнак познайомився з марксистською літературою, ленінською «Іскрой». Певний вплив на молодого Бубнова справив його старший брат Володимир — студент Петербурзького університету, соціал-демократ. Вирішальне значення для формування його революційного світогляду мало знайомство з місцевими соціал-демократами Ф. П. Афанасьєвим та С. І. Балашовим. У 1903 р. А. С. Бубнов вступив до партії і відразу примкнув до більшовиків. У 1904 р. він став студентом Московського сільськогосподарського інституту (нині сільгоспакадемія ім. К. А. Тимірязєва), з якого був виключений «через неблагонадійність».

* В історичній та художньо-документальній літературі, довідкових виданнях наводяться різні дати народження А. С. Бубнова. Останнім часом встановлена справжня дата його народження, яка й прийнята офіційно 3 квітня 1884 р. (Правда, 1974, 3 апреля; Военно-исторический журнал, 1979, № 4, с. 74—75).

Справжньою школою революційного гарту стали для Андрія Сергійовича події першої російської революції в Іваново-Вознесенську. Разом з М. В. Фрунзе, Ф. П. Афанасьєвим, Ф. М. Самойловим він вів більшовицьку агітацію серед робітників, писав і розповсюджував листівки, брав участь у страйку, який тривав 72 дні. Оцінюючи значення страйку, В. І. Ленін відзначав: «Іваново-Вознесенський страйк показав несподівано високу політичну зрілість робітників. Заворушення в усьому центральному промисловому районі відбувалося вже безперервно посилюючись і розширюючись після цього страйку»¹.

Для А. С. Бубнова розпочався важкий і небезпечний шлях професійного революціонера. Він вів підпільну роботу в містах Центральної промислової області, в Москві, Петербурзі, Нижньому Новгороді, Харкові, Саратові. Іваново-Вознесенська більшовицька організація обрала його навесні 1906 р. делегатом IV з'їзду РСДРП. У Стокгольмі він познайомився з В. І. Леніним. Наступного року А. С. Бубнов був делегатом V з'їзду РСДРП, голосував за ленінські резолюції².

Після Лондонського з'їзду ЦК РСДРП направив А. С. Бубнова в Москву. У 1907 р. його обрали членом Московського комітету партії, а у 1908 р. — членом обласного бюро РСДРП Центрального промислового району. У 1909 р. Андрій Сергійович — агент ЦК партії, а потім він був введений до більшовицького центру, створеного в Росії з ініціативи В. І. Леніна.

У період між двома російськими революціями А. С. Бубнов тринадцять разів арештовувався, близько п'яти років відсидів у тюрмі. Та всякий раз незламний більшовик повертався до лав борців проти царизму ще більш загартованим, глибоко переконаним у правильності обраного шляху. Лютнева революція застала відважного революціонера по дорозі в Туруханський край, де він мав відбувати чергове заслання.

У квітні 1917 р. ЦК партії направив А. С. Бубнова на роботу в Москву. На обласній партконференції його обрали членом обласного бюро РСДРП і членом Московської Ради. Він брав участь у роботі VII (Квітневої) партконференції³. Після її завершення виїжджав в промислові райони по роз'ясненню трудящим рішень конференції, націлював їх на боротьбу за остаточну перемогу соціалістичної революції.

На VI з'їзді РСДРП А. С. Бубнов у своїх виступах відзначав зміцнення партійних організацій в Центральній промисловій області, всебічну підтримку робітничим класом революційних лозунгів більшовиків⁴. На з'їзді він був обраний членом Центрального Комітету партії і відразу ж включився в боротьбу за здійснення взятого партією курсу на соціалістичну революцію. Він брав участь в історичних засіданнях ЦК 10 і 16 жовтня 1917 року. Послідовно підтримував ленінський план проведення збройного повстання. На засіданні 10 жовтня було створено Політичне бюро. А. С. Бубнов був обраний до складу Політбюро. Разом з Ф. Е. Дзержинським, Я. М. Свердловим, Й. В. Сталіним, та М. С. Урицьким він входив до Військово-революційного центру ЦК по керівництву повстанням. А. С. Бубнову було доручено контролювати роботу залізниць⁵.

В післяжовтневі дні Андрій Сергійович вів в ЦК послідовну боротьбу проти опортуністичної лінії Каменєва та його прибічників, виконував ряд відповідальних доручень В. І. Леніна⁶. У листопаді—грудні 1917 р. він виїжджав до Харкова, Ростова-на-Дону, допомагав більшовицьким організаціям у встановленні Радянської влади на місцях⁷.

¹ Ленін В. І. Криваві дні в Москві.— Повне збір. творів, т. 11, с. 296—297.

² Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП: Протоколы.— М., 1959, с. 243, 646. (Псевдонім на з'їзді «Ретортін»); Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы.— М., 1963, с. 64, 837. (Псевдонім на з'їзді «Хімік»).

³ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков): Протоколы.— М., 1958, с. 95.

⁴ Шестой съезд РСДРП (большевиков): Протоколы.— М., 1958, с. 79.

⁵ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917—февраль 1918 гг.— М., 1958, с. 104.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1968, т. 3, кн. перша, с. 330; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1974, т. 5, с. 33, 64.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В трьох томах.— К., 1967, т. I, с. 155.

В роки громадянської війни партія направила А. С. Бубнова на Україну. У березні 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад обрав ЦВК Рад України. Андрія Сергійовича обрали членом ВУЦВК. З'їзд затвердив новий склад Уряду Радянської України. Народним секретарем промисловості було призначено А. С. Бубнова. Він входив до складу Оргбюро по скликанню I з'їзду більшовицьких організацій України, на I з'їзді КП(б)У його обрали членом ЦК⁸.

Після окупації України німецько-австрійськими військами Андрій Сергійович працював головою Центрального військово-революційного комітету, займався організацією партизансько-повстанської боротьби проти окупантів.

Особиста мужність, великий досвід конспіратора проявилися під час роботи А. С. Бубнова восени 1918 р. у київському підпіллі. Разом з С. В. Косіором він працював над зміцненням більшовицьких організацій, створенням військово-революційних комітетів, підготовкою збройного повстання проти буржуазно-націоналістичної Директорії. У лютому 1919 р. після вигнання петлюрівців Андрій Сергійович очолював Київську міську Раду робітничих, а згодом губернську Раду робітничих і селянських депутатів⁹.

У березні 1919 р. на III з'їзді КП(б)У А. С. Бубнова обрали членом ЦК, а потім — членом Політбюро ЦК КП(б)У¹⁰, а III Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1919 р.) — членом ВУЦВК. Навесні — влітку 1919 р. Андрій Сергійович багато зусиль доклав в боротьбі проти бандитизму, брав участь у ліквідації григор'євського заклоту. Як член Ради робітничо-селянської оборони України він займався мобілізацією сил для відсічі наступу білогвардійських військ в таких робітничих центрах, як Катеринослав і Харків. Його зусилля були позитивно оцінені В. І. Леніним: «Дякую за докладні звістки і за енергію, але треба довести справу до кінця. Не покладайтеся ні на кого і залишайтеся особисто, поки не будуть підвезені до місця призначення цілком готові частини або поки не будуть вліті у фронтові частини»¹¹.

Під час тимчасової окупації України денікінцями А. С. Бубнов працював у Зафронтбюро ЦК КП(б)У, займався організацією партизанського руху в тилу ворога. Після закінчення громадянської війни його призначили членом Реввійськради Північно-Кавказького військового округу.

Армійські комуністи обрали Андрія Сергійовича делегатом X з'їзду РКП(б). Він разом з іншими делегатами брав участь у ліквідації контрреволюційного кронштадтського заклоту. За виявлену хоробрість А. С. Бубнов був нагороджений орденом Червоного Прапора¹².

З квітня 1922 р. А. С. Бубнов працював завідувачим агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б). У складних умовах непу він приділяв увагу підвищенню рівня партійного керівництва пресою, поліпшенню атеїстичної пропаганди, роботи серед молоді, боротьбі проти буржуазної ідеології¹³.

У січні 1924 р. ЦК РКП(б) доручив А. С. Бубнову відповідальний пост начальника Політичного управління Червоної Армії, члена Реввійськради РСФСР. Він вніс певний вклад в реорганізацію Збройних Сил, в підготовку командних кадрів, підвищення ролі армійських політорганів, поліпшення системи політичного виховання бійців і командирів.

З 1929 по 1937 рік А. С. Бубнов очолював Народний комісаріат освіти РСФСР. Під його керівництвом у республіці було введено обов'язкове загальне навчання, завершено ліквідацію неписьменності, значно поліпшено підготовку педагогічних кадрів. А. С. Бубнов був прихильником політехнізації радянської школи, постійно дбав про розвиток педагогічної науки, впровадження передових методів навчання,

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 262; Ю. В. Шиловцев. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.).— Харків, 1972, с. 202.

⁹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981, с. 219.

¹⁰ Лихолат А.— Назв. праця, с. 76.

¹¹ Ленін В. І. Телеграма А. С. Бубнову.— Повне зібр. творів, т. 50, с. 340.

¹² Лихолат А. Назв. праця, с. 95; Крах контрреволюционной авантюры.— Л., 1978, с. 82.

¹³ Биневиц А., Серебрянский З. Андрей Бубнов.— М., 1964, с. 44—45.

що знайшло відбиття в його працях¹⁴. Партія і уряд високо оцінили вклад А. С. Бубнова у розвиток радянської школи, нагородивши його в 1933 р. орденом Леніна¹⁵.

Життєвий шлях А. С. Бубнова не був вільним і від окремих помилок. На початку 1918 р. він входив до групи «лівих комуністів», у 1920 р. — примкнув до «децистів». Під впливом критики В. І. Леніна, товаришів по партії визнав свої помилки. У 1923 р. під час нав'язаної троцькістами дискусії він проявив вагання і підписав т. з. «Заяву 46-ти». Проте незабаром він порвав з опозицією. Потім А. С. Бубнов брав активну участь у боротьбі проти троцькізму, послідовно, відстоював єдність партії¹⁶.

Партія, Центральний Комітет високо цінили щирість і принциповість А. С. Бубнова. На XIII—XVII з'їздах партії він обирався членом ЦК, а з 1925 по 1934 р. був членом Оргбюро ЦК ВКП(б), постійно обирався до ЦВК СРСР.

А. С. Бубнов був освіченим марксистом, партійним публіцистом і істориком. Він опублікував понад 200 праць з питань марксистсько-ленінської теорії, військового, культурного, господарського будівництва, педагогіки. Його перу належать такі праці: «Основні моменти розвитку Комуністичної партії в Росії» (1921 р.), «Основні питання Історії РКП(б)» (1924 р.), за його участю видана колективна праця «ВКП(б)» (1931 р.). Андрій Сергійович був одним з редакторів фундаментальної на той час праці «Громадянська війна. 1918—1921 рр.».

З глибокою повагою і любов'ю ставився А. С. Бубнов до В. І. Леніна. Вождеві Комуністичної партії і Радянської держави він присвятив чимало праць, частина з них вийшла окремим виданням, а також спогади¹⁷.

А. С. Бубнов був також відомий як журналіст і редактор. У 1912 р. за завданням ЦК він брав участь у виданні більшовицької газети «Правда», публікував в ній статті під псевдонімом А. Глотов та С. Яглов, у серпні 1917 р. як представник ЦК — у виданні газети «Солдат» (орган військової організації ЦК РСДРП(б)). Під час роботи на Україні в 1918—1919 рр. Андрій Сергійович виступав в газеті ЦК КП(б)У «Комуніст», в нелегальній газеті «Київський комуніст»¹⁸. Під час роботи в ЦК РКП(б) він редагував «Вестник агитации и пропаганды», а в 1924 р. був одним з засновників і перших редакторів центральної армійської газети «Красная звезда».

А. С. Бубнову були притаманні такі людські якості, як чесність, принциповість, душевність. Його зв'язувала міцна дружба з М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишевим, Г. М. Кржижановським, Н. К. Крупською, В. П. Затонським та іншими.

Помер А. С. Бубнов у січні 1940 р.

Все своє яскраве, сповнене революційного горіння життя А. С. Бубнов присвятив Комуністичній партії, радянському народові.

Р. Я. ПИРИГ (Київ)

¹⁴ Бубнов А. С. Статьи и речи о народном образовании.— М., 1959, с. 415.

¹⁵ Народное образование, 1983, № 4, с. 76—77.

¹⁶ Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930 гг.).— М., 1970, с. 248.

¹⁷ Бубнов А. С. О Ленине и ленинизме.— М., 1933; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. В пяти томах.— М., 1979, т. 2, с. 460—462.

¹⁸ Слободянюк Р. Д. Партийная публицистика на Украине периода гражданской войны.— К., 1982, с. 47—53.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО КУЛЬТУРНИМ БУДІВНИЦТВОМ НА УКРАЇНІ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

На етапі зрілого соціалізму Комуністична партія нагромадила великий досвід у галузі культурного будівництва, розвитку науки, освіти, літератури і мистецтва. На якісно нову висоту піднявся рівень партійного керівництва духовним розвитком суспільства, збагатились його форми і методи. Одночасно посилилась увага суспільствознавців до вивчення і узагальнення цього досвіду. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося, що «вдосконалення розвинутого соціалізму немислиме без великої роботи по духовному розвитку людей»¹.

Основними документами, що визначають зміст і основні напрями політики партії і Радянської держави в галузі культурного будівництва і служать методологією наукового узагальнення досвіду є праці класиків марксизму-ленінізму з даного питання², Програма КПРС, рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС і Пленумів ЦК КПРС, партійні документи, прийняті в останні роки³. Ряд важливих рішень з питань культурного будівництва в республіці схвалив ЦК Компартії України⁴.

У даному огляді зроблено спробу розглянути історико-партійну літературу другої половини 60-х — початку 80-х років, видану переважно на Україні, в якій висвітлюється партійне керівництво культурним будівництвом в республіці в умовах розвинутого соціалізму. Головну увагу приділено працям, в яких розкривається втілення партією ленінських принципів культурного будівництва, партійне керівництво розвитком і зміцненням матеріально-технічної бази закладів культури, підготовкою, вихованням і розстановкою кадрів культури, збагаченням змісту і вдосконаленням форм роботи закладів культури по комуністичному вихованню трудящих. При цьому автори враховували, що окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в опублікованих історіографічних працях⁵.

Історіографія партійного керівництва розвитком культури в Українській РСР — складова частина загальносоюзних здобутків з даної проблеми, оскільки культурні перетворення в УРСР, розвиток освіти, науки, літератури і мистецтва тісно пов'язані із загальносоюзними процесами. У працях радянських вчених⁶ розкрито суть ленін-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 17.

² Ленин и Академия наук. Сб. докум.— М., 1969; Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сб. докум. и матер.— М., 1973; В. І. Ленін про кадри.— К., 1973; Ленін і книга.— К., 1974; В. І. Ленін про пресу.— К., 1975; В. І. Ленін про виховання та освіту.— К., 1975; В. І. Ленін о науке и высшем образовании.— М., 1977; В. І. Ленін, КПСС об интеллигенции.— М., 1979; В. І. Ленін о литературе и искусстве.— М., 1979; В. І. Ленін, КПСС о развитии науки.— М., 1981; В. І. Ленін про культуру.— К., 1981.

³ Об идеологической работе КПСС. Сб. докум.— М., 1983.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 934—942, 957—966, 985—989.

⁵ Куманев В. А., Наумов В. П. Некоторые вопросы изучения ленинской концепции культурной революции.— Вопросы истории КПСС, 1978, № 1; Зах Л. М. История изучения советской культуры.— М., 1981; Шевченко Л. А., Колпаков а О. В. Питання культурного будівництва в умовах розвинутого соціалізму в українській радянській історичній літературі.— УІЖ, 1983, № 6; Советская культура: История и современность.— М., 1983.

⁶ Коммунизм и культура. Закономерности формирования и развития новой культуры.— М., 1966; Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг.— М., 1967; В. І. Ленін и проблемы культурной революции.— Ленинград, 1970; КПСС во главе культурной революции в СССР.— М., 1972; Духовный мир развитого социалистического общества.— М., 1977; Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма.— М., 1977; Культура развитого социализма: Некоторые вопросы теории и истории.— М., 1978; XXV съезд КПСС и проблемы культуры развитого социализма.— М., 1979; Партия

ського вчення про культурну революцію, показано, як під керівництвом Комуністичної партії це вчення знайшло втілення на практиці⁷. Поряд з розглядом теоретичних питань їх автори узагальнюють досвід КПРС у здійсненні культурної революції, наводять фактичний матеріал про культурне будівництво в союзних республіках, у тому числі в Українській РСР. Аналізуючи суть партійного керівництва культурним будівництвом у сучасних умовах, дослідники вказують на те, що партія розробляє наукову програму розвитку культури, конкретизує перспективні та поточні завдання в кожній галузі, виступає організатором їх втілення у життя. При цьому підкреслюється, що провідниками політики партії в духовному розвитку суспільства є місцеві партійні організації.

Питання партійного керівництва розвитком культури в республіці в період розвинутого соціалізму знайшли висвітлення у загальних працях з історії партії та історії УРСР, зокрема, в нарисах історії Комуністичної партії України, обласних партійних організацій, в багатотомній історії УРСР, історії робітничого класу УРСР, історії селянства УРСР. В них розкрита турбота партії про розширення і зміцнення матеріальної бази установ освіти, науки і культури, підготовку науково-педагогічних і культурно-освітніх кадрів, розквіт української радянської літератури і мистецтва. Наведено великий фактичний матеріал про досягнення культурного будівництва в республіці, розкрито його характерні риси в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Значна увага цим питанням приділяється, зокрема, у книзі «Духовний розквіт українського народу»⁸, виданій до 50-річчя утворення Союзу РСР. Особливість даного дослідження в тому, що розвиток освіти, науки, літератури і мистецтва в республіці розглядається у тісному взаємозв'язку з культурою братніх народів СРСР.

Роль Компартії України у культурному будівництві в республіці висвітлено в ряді спеціальних праць⁹. В них розкриваються закономірності цього процесу в умовах розвинутого соціалізму, дається аналіз культурно-мистецького життя, на конкретних прикладах висвітлюється вплив науки і культури на комуністичне виховання трудящих.

Партійне керівництво культурним будівництвом здійснюється на основі ленинських принципів, творчо збагачених КПРС в ході революційних перетворень. Вивченню цих принципів, показу їх творчого втілення в життя в умовах зрілого соціалізму присвячена численна література, яка вийшла в союзних видавництвах¹⁰ та в респуб-

и художественная культура социализма.— М., 1980; КПСС и культурное преобразование села.— М., 1981.

⁷ Ермаков В. Т. Исторический опыт культурной революции в СССР.— М., 1968; Злобин Н. С. Некоторые методологические вопросы культуры и культурной революции.— М., 1969; его же. Культура и общественный прогресс.— М., 1980; Арнольд А. И. Культура развитого социализма.— М., 1975; Украинцев В. В. КПСС — организатор культурного строительства в период развитого социализма.— М., 1975; Лукин Ю. А. Художественная культура зрелого социализма.— М., 1977; Иовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: Исторический опыт и современные проблемы.— М., 1979; Куликов К. И. Партійное руководство культурно-просветительной работой.— М., 1980; Манаенков А. И. Деятельность КПСС по повышению культуры села.— М., 1982; Беляев Е. А. КПСС и организация науки в СССР.— М., 1982; Федюкин С. А. Партия и интеллигенция.— М., 1983.

⁸ Вінок дружби (в 3-х книгах). Духовний розквіт українського народу.— К., 1972.

⁹ Шевченко Л. А. Развитие української радянської культури в 1959—1965 рр.— К., 1967; Развитие української культури за роки Радянської влади.— К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Розквіт культури.— К., 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967).— К., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х частинах, ч. II (1945—1967 рр.).— К., 1968. Станішевський Ю. О. Театр Радянської України.— К., 1980.

¹⁰ Маслин А. Н. Ленинская концепция развития социалистической культуры.— М., 1969; Иовчук М. Т. Ленинские принципы социалистической культуры и современность.— В кн.: Материалы Всесоюзного симпозиума на тему: «Ленинизм и развитие социалистической культуры».— Москва—Ташкент, 1970; Горбунов В. В. О ленинском подходе к вопросам партийного руководства культурным строительством.— Вопросы истории КПСС, 1971, № 12; его же. Развитие В. И. Лениным марксистской теории культуры.— М., 1980; Ленинские принципы культурного строительства и современность.— М., 1978; Ленинские принципы культурного строительства и современность.— М., 1981; Из истории партийно-государственного руководства культурным строительством в СССР.— М., 1983.

ліці¹¹. В ній показано теоретичну і практичну діяльність партії по використанню і дальшому творчому розвитку програмних ленінських положень про роль культури в будівництві комунізму.

Висвітлюються такі ленінські принципи, як забезпечення соціалістичної марксистської спрямованості революційного перетворення духовного життя, наступність та спадкоємність у розвитку культури, провідна роль робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії в культурному будівництві, дотримання принципів партійності, народності та інтернаціоналізму в розвитку соціалістичної культури, підпорядкування культурно-освітньої роботи завданням формування нової людини і комуністичного будівництва.

Розкриваючи основні принципи партійного керівництва культурним будівництвом, В. В. Горбунов вказує, що В. І. Ленін особливо виділяв два положення, а саме: не можна допускати самопливу в розвитку культури, потрібно планомірно керувати цим процесом, спрямовувати його в потрібний для партії, народу бік; таке керівництво передбачає широку ініціативу мас, створення умов, за яких кожен діяч культури міг би всебічно розгорнути свої таланти¹².

Допомога партії творчим працівникам в справі послідовного проведення в життя ленінських принципів партійності, народності та інтернаціоналізму в літературі і мистецтві висвітлена в ряді праць літературознавців¹³.

У постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» підкреслюється, що партія «...активно залучає найширші маси до культурного будівництва...»¹⁴. В історіографії проблеми значне місце займає дослідження процесу активізації участі народних мас в культурно-історичному процесі, зокрема провідної ролі в ньому робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії. Ця роль розкривається насамперед через його вплив на ідейну спрямованість духовної культури радянського суспільства, а також у створенні матеріально-технічної бази культури, участі в науково-технічній та художній творчості. В 70-і роки значно поживавилось дослідження науковцями діяльності парторганізацій промислових підприємств республіки щодо розвитку і зміцнення матеріально-технічної бази закладів культури та провідної ролі робітничого класу в організації масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі¹⁵. Як найбільш передова і організована сила суспільства, він відіграє все більш активну роль і як творець культурних цінностей. Заслугує уваги порушена в ряді

¹¹ Зубань О. К. В. І. Ленін про використання культурної спадщини в соціалістичному будівництві.— В кн.: Під прапором ленінізму.— Львів, 1967; Кисіль В. Ю. Здійснення ленінських настанов про найширше залучення трудящих мас до культурного будівництва.— Вісник Львів. політехн. ін-ту, 1968, № 24; Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні.— К., 1970; В. І. Ленін об основах розвитку социалистической культуры.— Одесса, 1974.

¹² Горбунов В. В. Ленин и социалистическая культура.— М., 1972, с. 302.

¹³ Шабліовський Є. С. У сяві ленінських ідей. Утвердження соціалістичного інтернаціоналізму в українській літературі.— К., 1967; його ж. Вчення В. І. Леніна про літературу і мистецтво.— К., 1980; Дзевєрін І. О. Ленінські принципи розвитку соціалістичної художньої культури.— В кн.: Ленінізм і література.— К., 1969; Барабаш Ю. Я. Ленинское учение о партийности и художественная культура развитого социализма.— В кн.: О партийности литературы и искусства.— М., 1978; Пригодий М. И. Творишь свободно и радостно: Ленинская концепция становления и развития советской многонациональной литературы.— К., 1980 та ін.

¹⁴ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

¹⁵ Культуру города — селу.— Харьков, 1967; Шульга І. В. Робітничий клас — колгоспному селянству.— К., 1971; Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах УССР).— К., 1972; Недо М. П., Яковичин В. М. Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села (1970—1974 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 73.— К., 1975; Жуков Т. И., Алексеев Ю. Н. Коммунистическая партия — организатор шефской помощи рабочего класса колхозному крестьянству (1965—1977 гг.).— Там же. Вип. 94.— К., 1978; Кузьев В. А., Павлов О. І. Партійне керівництво культурно-шефською роботою на селі в сучасних умовах.— УІЖ, 1981, № 8; Никифоров Н. П. Помощь рабочих западных областей УССР в проведении массово-политической и культурно-просветительной работы на селе в 1966—1970 годах.— Вопросы истории СССР. Вип. 26.— Харьков, 1981.

статей проблема «Робітничий клас і художня культура»¹⁶. В них розглядаються такі форми роботи парторганізацій промислових підприємств і творчої інтелігенції як розробка перспективних планів соціалістичної співдружності між виробничими і художніми колективами, створення комісій по організації спільної роботи, виїзних філіалів театрів в клубах виробничих колективів. Але про партійне керівництво в них сказано недостатньо, фактичний матеріал не розкриває цієї важливої проблеми, а зводиться до загальних положень і окремих зауважень.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «...для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база»¹⁷, КППРС на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва приділяла особливу увагу матеріальній базі культури. «...Успіх виховання забезпечується лише тоді,— відзначалося на XXVI з'їзді КППРС,— коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики»¹⁸. В ряді праць¹⁹ розкрито зміцнення матеріально-технічної бази культури на селі в роки семирічки, ініціативу Черкаського обкому Компартії України про перспективне планування культурно-побутового будівництва, в ході якого спорудження закладів культури, особливо на селі, ставало всенародною справою і здійснювалось методом народної будови з широкою участю комсомольсько-молодіжних бригад. Розкриваючи творче застосування партійними організаціями республіки досвіду черкашан, дослідники аналізують роботу міжколгоспних рад по культурі, які виникли на початку 60-х років. В дослідженнях висвітлено досвід роботи по розвитку матеріальної бази сільських закладів культури Вінницької, Київської, Черкаської та інших обласних парторганізацій. Позитивну оцінку досвіду Вінницької і Черкаської обласних парторганізацій в справі будівництва культурно-освітніх закладів дано на XXIII з'їзді Компартії України²⁰.

Чільне місце відводять історики дослідженню партійного керівництва розвитком і зміцненням матеріально-технічної бази середньої і вищої школи²¹. В літературі з даного питання виділено такі форми і методи роботи, які створення комісій сприяння шкільному будівництву при виконках місцевих Рад народних депутатів, на підприємствах, в установах, організація соціалістичного змагання за дострокове введення в дію шкільних об'єктів, громадські огляди стану будівництва шкіл і забезпечення їх необхідним обладнанням, створення партійних і комсомольських постів по контролю за ходом будівництва та ін.

Невід'ємною частиною партійного керівництва культурним будівництвом є підготовка, виховання і розстановка кадрів закладів культури. «У роботі з кадрами,— сказано в постанові ЦК КППРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП»,— партія добивається, щоб на всіх ділянках... культурно-виховної діяльності стояли люди політично зрілі й високоморальні, компетентні й ініціативні, наділені організаторськими здібностями і почуттям нового»²².

Дослідниками проведена значна робота по узагальненню досвіду підготовки кадрів культури²³. В літературі розглядаються найбільш ефективні форми і методи пар-

¹⁶ Петренко В. С., Шевченко Л. А. Вклад робітничого класу і колгоспного селянства в духовну культуру радянського суспільства.— УІЖ, 1967, № 9; Горба А. В., Шевченко Л. А. К вопросу о культурном творчестве рабочего класса.— В кн.: Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма.— К., 1980, ч. III.

¹⁷ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 358.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КППРС.— К., 1981, с. 76.

¹⁹ Добротвор В. Д. Зміцнення матеріально-технічної бази культурного будівництва на селі між XXII і XXIII з'їздами КППРС.— УІЖ, 1966, № 9; Віденін В. П. Діяльність Компартії України по дальшому зміцненню матеріально-технічної бази культурно-освітніх закладів у роки семирічки (1959—1965 рр.).— Вісник Харківськ. ун-ту № 116. Вип. 11.— Харків, 1974.

²⁰ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1967, с. 41.

²¹ Моторнюк Н. М. Ленинская работа партии о школе.— К., 1978; Кравчук В. И., Сапожников А. И. Некоторые вопросы деятельности Компартии Украины по развитию сети школ и укреплению их учебно-материальной базы в годы восьмой пятилетки.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 99.— К., 1979; Сачок В. К. З досвіду діяльності партійних організацій України по зміцненню учбово-матеріальної бази педагогічних вузів (1971—1975 рр.).— Вісник Київськ. ун-ту. Вип. 14.— К., 1981.

²² Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

²³ Лукашенко А. А. До питання про діяльність партійної організації України по підготовці вчителів в університетах та непедагогічних вузах (1959—1965 рр.).—

тійної роботи по вдосконаленню системи професійної підготовки, добору і розстановки працівників культури. На прикладах партійних організацій окремих вузів та республіки в цілому показано їх діяльність по вдосконаленню системи фахової підготовки спеціалістів, вихованню і розстановці науково-педагогічних кадрів, а також комплектуванню закладів культури і освіти. У досліджуваній період проблема добору і виховання культосвітніх працівників набула особливої гостроти в зв'язку з розширенням системи клубів і бібліотек, швидким зростанням якісно нових закладів культури на селі, а також плінністю кадрів в них. В працях розкривається робота партійних організацій республіки по підготовці і перепідготовці кадрів культосвітніх закладів на основі комплексних п'ятирічних планів, з допомогою дворічних очно-заочних курсів, індивідуального стажування працівників-початківців, підготовки і здачі мінімуму клубної роботи.

В дослідженнях суспільствознавців чільне місце відводиться ідейно-виховній роботі з кадрами культури. Керуючись рішеннями КПРС про необхідність всебічного аналізу основних напрямів, змісту і методів комуністичного виховання радянських людей на основі диференційованого підходу, вони приділяли значну увагу аналізу і узагальненню діяльності партії по ідейно-теоретичному загартуванню вчителів і науковців, культосвітніх працівників і художньої інтелігенції, інших соціально-професійних груп кадрів культури. Характерною особливістю історіографії з цього питання є те, що в ній висвітлено два основні аспекти: озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією і залучення їх до активної громадсько-політичної діяльності²⁴, нерозривна єдність процесу ідейного загартування кадрів і підвищення їх професійної майстерності²⁵.

ЦК КПРС, визначаючи конкретні завдання культурного будівництва на сучасному етапі, звернув увагу партійних комітетів на дальше підвищення рівня організаційно-політичної роботи первинних партійних організацій закладів науки і культури, посилення їх впливу на процес підготовки, добору, розстановки і виховання кадрів. В ряді досліджень²⁶ показано діяльність партійних організацій наукових і культурно-освітніх установ по підвищенню авангардної ролі комуністів, утвердженню практики перспективного планування роботи партійних організацій закладів культури.

Поставлене ХХVI з'їздом КПРС завдання «удосконалювати діяльність культурно-освітніх закладів..., підвищити їх роль у роботі по комуністичному вихованню, організації самодіяльної творчості і проведення дозвілля трудящих»²⁷ визначає головний зміст партійного керівництва роботою творчих колективів, культурно-освітніх закла-

Вісник Київськ. ун-ту. Серія іст. КПРС, 1968, № 2; Жаура В. А., Кривояр І. А. Руководство партийных организаций Украины подготовкой научно-педагогических кадров (1959—1965 гг.) — В кн.: Коммунистическая партия Украины в борьбе за осуществление ленинских идей строительства социализма и коммунизма. — Днепропетровск, 1973; Віденін В. П. Діяльність КП України у підготовці і вихованні кадрів культурно-освітніх закладів (1959—1965 рр.). — Вісник Харківськ. ун-ту, № 96. Історія КПРС. Вип. 10. — Харків, 1973; Качковський М. М. Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні в 1966—1970 рр. — УІЖ, 1974, № 3 та ін.

²⁴ Недо М. П. Сільська інтелігенція — активний помічник Комуністичної партії в культурно-виховній роботі на селі. — Наукові праці з історії КПРС. Вип. 10. — К., 1966; Коршунова Т. П. Діяльність Харківської обласної партійної організації у справі підвищення соціальної активності художньої інтелігенції в період між ХХІІІ і ХХІV з'їздами КПРС. — Вісник Харківськ. ун-ту, № 142. — Харків, 1976; Слюсаренко А. Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959—1971 рр.). — УІЖ, 1976, № 1; Кузьмінець О. В. Діяльність партійних організацій у справі ідейно-політичного виховання учительських кадрів в умовах розвинутого соціалізму. — УІЖ, 1978, № 11 та ін.

²⁵ Довгаль І. М. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ідейно-політичного рівня і педагогічної майстерності вчительських кадрів республіки (1959—1965 рр.). — Вища і середня педагогічна освіта. Вип. 6. — К., 1973; Скопеч М. С., Кучменко Б. А. Діяльність Комуністичної партії України щодо підвищення кваліфікації та ідейно-політичного рівня працівників народної освіти в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970). — Там же. Вип. 9. — К., 1976 та ін.

²⁶ Романюк Ю. Г. Організаційне зміцнення первинних парторганізацій установ Академії наук УРСР в роки восьмої п'ятирічки. — УІЖ, 1975, № 6; Романюк Н. І. Діяльність Компартії України по організаційному та ідейному зміцненню шкільних партійних організацій (1961—1966 рр.). — Вісник Харківськ. ун-ту. Історія КПРС. № 133. Вип. 12. — Харків, 1975.

²⁷ Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 216.

дів. Ряд аспектів цієї актуальної теми відображено у працях²⁸, присвячених ідеологічній, політико-виховній роботі партійних організацій республіки. Зросли духовні запити людей вимагають від істориків більш уважного аналізу структури, форм і методів всієї культурно-освітньої роботи, глибшого висвітлення її ідейно-політичної спрямованості і ефективності, теоретичного осмислення досвіду діяльності партії в цьому напрямі. Це обумовлено насамперед тим зрослим місцем, яке відвів червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС установам культури у комуністичному вихованні трудящих. Оpubліковані праці про роль клубів, бібліотек і музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні радянських людей²⁹. Порушено тему партійного керівництва роботою культосвітніх закладів по вихованню у трудящих комуністичного ставлення до праці³⁰, вдосконаленням форм і методів науково-виробничої пропаганди, зміцненням зв'язків з трудовими колективами³¹.

Переважна частина наукових досліджень присвячена партійному керівництву сільськими культурно-освітніми закладами, що відіграють важливу роль у піднесенні культури сільського населення, вносять вагомий вклад у стирання істотних відмінностей між містом і селом. В монографіях³² та спеціальних статтях³³ показано партійний вплив на вдосконалення діяльності культурно-освітніх закладів по комуністичному вихованню трудящих. В них розкриті основні форми і методи роботи з трудящими, узагальнення і поширення передового досвіду, забезпечення комплексності політичного, трудового і морально-естетичного виховання всіма зацікавленими організаціями і установами незалежно від їх відомчої підпорядкованості.

В історико-партійній літературі досить повно висвітлено партійне керівництво розширенням громадських засад в культурно-освітній роботі, зокрема у діяльності

²⁸ Василенко В. К. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1981; XXVI съезд КПСС об идеологической работе партии на современном этапе.— К., 1982 та ін.

²⁹ Шевчук Г. М., Василенко А. С. Роль народних музеїв в комуністичному вихованні мас.— Комуніст України, 1970, № 3; Приходько Н. А. Из опыта работы партийных организаций по интернациональному воспитанию трудящихся.— В кн.: Под знаменем социалистического интернационализма.— Львов, 1974; Віденін В. П. Деякі форми роботи партійних організацій у керівництві культурно-освітніми закладами по вихованню трудящих республіки в дусі пролетарського інтернаціоналізму (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 79.— К., 1975; Михайлов В. А. Воспитание чувства интернационализма. (Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному и патристическому воспитанию трудящихся в период развитого социалистического общества).— Львов, 1975; Колпакова О. В. Зростання ролі бібліотек в комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.).— УІЖ, 1981, № 12.

³⁰ Віденін В. П. Керівництво партійних організацій України роботою культурно-освітніх закладів по вихованню у трудящих комуністичного ставлення до праці (1959—1965 рр.).— Вісник Харківськ. ун-ту. Історія КПРС, № 133. Вип. 12.— Харків, 1975.

³¹ Бачинский В. М. Партийное руководство культурно-массовой работой в производственных коллективах промышленных предприятий Украины (1959—1966 гг.).— Научные труды по истории КПСС. Вип. 95.— К., 1978; Ватченко Л. Г. Из опыта работы клубных учреждений Украинской ССР по коммунистическому воспитанию трудящихся (1971—1975 гг.).— В сб.: Вопросы возрастания социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма. (На материалах Украинской ССР).— Днепропетровск, 1978.

³² Шевченко Л. А. Развитие украинской радянської культуры в 1959—1965 рр.— К., 1967; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення.— К., 1970; Хижняк В. П. Комуністичне виховання трудівників села.— К., 1973.

³³ Швидак О. М. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню культурно-освітньої роботи серед трудящих (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 10.— К., 1966; Маковій Г. М. Діяльність партійних організацій по поліпшенню культурно-освітньої роботи на селі (1959—1965 рр.).— Там же. Вип. 43.— К., 1971; Бушин М. І. XXIV з'їзд КПРС про завдання культурно-освітніх установ у вихованні трудящих села.— Там же. Вип. 56.— К., 1972; Потульницький Н. М. Партийные организации в борьбе за развертывание культурно-просветительной работы в селах западных областей Украины.— Там же. Вип. 87.— К., 1977; Хижняк В. П., Горбенко Л. Л. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі культурно-освітніх установ в ідейно-політичному вихованні сільських трудівників (1966—1970 рр.).— Вісник Київськ. ун-ту. Історія КПРС. Вип. 10.— К., 1977; Зазерский Е. Я. Партийное руководство культурно-просветительной работой на современном этапе.— В кн.: Совершенствование идейно-воспитательной работы клуба.— Ленинград, 1980, т. 51.

клубів, бібліотек, музеїв³⁴. Зроблено перші кроки в розробці питання партійного керівництва культурно-освітніми закладами по посиленню їх впливу на підвищення і розвиток громадсько-політичної активності трудящих в культурному будівництві³⁵.

Складовою частиною досліджуваної проблеми є також виступи в пресі працівників місцевих партійних органів³⁶. Цінність цих публікацій полягає в тому, що в них показано участь партійних органів у втіленні в життя партійних настанов в галузі культурного будівництва з врахуванням місцевих умов і особливостей. Вони подають значну допомогу дослідникам історії партії у висвітленні цієї багатогранної проблеми.

Таким чином, історики досягли певних успіхів у вивченні партійного керівництва культурним будівництвом в республіці на етапі розвинутого соціалізму. Спільним для всіх праць є показ об'єктивної закономірності зростання керівної ролі КПРС в розробці і здійсненні культурної політики, діалектичного процесу вдосконалення стилю і методів організаційно-партійної і ідейно-виховної роботи, забезпечення провідної ролі робітничого класу в культурному будівництві, залучення широких мас трудящих до участі в творенні культури комунізму. Плодотворно розробляються питання партійного керівництва зміцненням матеріальної бази закладів культури на селі, підготовкою кадрів культури та їх ідейного загартування, розвитком громадських засад в культосвітній роботі. Визначилась нова тема в дослідженнях істориків по виконанню постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення» (1977 р.) — про роботу парторганізацій республіки в створенні культурних комплексів та їх діяльності.

В історико-партійній літературі слабше досліджені питання партійного керівництва зміцненням матеріальної бази міських закладів культури, мало праць про розвиток монументальної пропаганди, музейної та видавничої справи в республіці. Заслужовує на увагу науковців розробка і такої теми, як розподіл фахівців, закріплення їх, особливо на селі, діяльність парторганізацій творчих спілок республіки по ідейно-політичному вихованню художньої інтелігенції і формуванню в неї політичної культури. Ряд важливих наукових завдань випливає з проекту ЦК КПРС про реформу школи. Особливу увагу слід звернути на вивчення діяльності партійних організацій республіки по підвищенню ефективності культосвітньої роботи, яку цілком обґрунтовано слід віднести до найбільш слабо розроблених в історико-партійній літературі. Шляхи підвищення цієї ефективності партія бачить в розвитку нових форм і методів керівництва закладами культури, а також в розвитку і вдосконаленні форм і методів самої ідейно-освітньої роботи, приведення її у відповідність з новими історичними умовами. І якщо в історико-партійній літературі розкривається різноманітність форм і методів роботи закладів культури по комуністичному вихованню трудящих, то у висвітленні форм і методів партійного керівництва, на наш погляд, в даний момент склалась деяка диспропорція між багатим емпіричним конкретним матеріалом з ді-

³⁴ Портянко М. А. Из опыта партийных организаций Украины по развитию общественных начал в культурно-просветительной работе на селе.— В кн.: Ученые записки кафедр истории КПСС ВПШ при ЦК КПСС. Вып. 5.— М., 1966; Ніконенко В. М. Роль громадськості в культурно-освітній роботі на селі в період будівництва комунізму. (На матеріалах західних областей УРСР).— Вісник Львівськ. ун-ту. Вип. 7.— Львів, 1971; Ожицька М. І. Партійне керівництво створенням громадських музеїв і музейних кімнат у західних областях УРСР (1964—1970 рр.).— УІЖ, 1981, № 6.

³⁵ Бохан І. В., Буряк М. Д. Роль клубних закладів України в розвитку громадсько-політичної активності трудящих у дев'ятій п'ятирічці.— УІЖ, 1978, № 5; Буряк Н. Д. Развитие Коммунистической партией марксистско-ленинских идей о роли культурно-просветительных учреждений в повышении общественно-политической активности трудящихся.— В сб.: Вопросы научного коммунизма. Вып. 42.— К., 1979.

³⁶ Стешенко О. Л. Партійний комітет і культурне будівництво на селі.— Комуніст України, 1970, № 3; Ульянович А. И. Партийные комитеты и культпросветучреждения.— В кн.: Из опыта идеологической работы. М., 1973; Бутов В. И. Культпросветучреждениям — партийную заботу.— В кн.: За эффективность идейно-воспитательной работы. Некоторые проблемы и пути решения.— М., 1974; Васильев И. В. Ориентиры творчества: Союзу искусства и труда — партийную поддержку.— Советская культура, 1979, 16 окт.; Янчук О. П. Закладам культури — партійну турботу.— Соціалістична культура, 1981, № 1.

яльності партійних організацій і загальнотеоретичним осмисленням і висвітленням його конкретних проблем в літературі з історії КПРС.

Перед дослідниками стоїть завдання розкрити шляхи досягнення партійними організаціями тісного зв'язку всієї культурно-освітньої роботи з планами і соціалістичними зобов'язаннями трудових колективів, перетворення її у важливий засіб ідеологічного забезпечення цих планів і зобов'язань. Це особливо важливо у світлі поставленого червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС завдання «...тісніше зв'язувати ідеологічну роботу з боротьбою за виконання ключових народногосподарських і соціально-політичних завдань»³⁷.

На лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС було ще раз підкреслено, що партія добиватиметься, щоб робота по формуванню людини нового світу, її ідейно-моральному зростанню повністю відповідала характерові великих і складних завдань удосконалення розвинутого соціалізму³⁸.

Культурний прогрес суспільства розвинутого соціалізму, виховання всебічно розвинутої особистості забезпечується керівною діяльністю марксистсько-ленінської партії. Узагальнення її досвіду у розв'язанні завдань культурного будівництва — важливе завдання історико-партійної науки.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ), М. М. РОГОЖА (Кіровоград)

³⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 37.

³⁸ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року.— К., 1984, с. 16.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ІХ НАДИХАВ ВЕЛИКИЙ ЛЕНІН

*Соратники Леніна на Україні
(Фотоальбом).*

Авт. текста Й. Д. Ремезовский. —

К.: Политиздат України, 1983. — 158 с.

Рецензована книга містить у собі документальні фотографії, здебільшого рідкісні, з фондів архіву кінофотофонодокументів УРСР, які розповідають про життя і діяльність соратників В. І. Леніна. Це фото меморіальних будинків, жандармсько-поліцейських справ, сторінок періодичних видань, особистих речей і автографів визначних революціонерів ленінського гарту, а також їх індивідуальні й групові фото-портрети, сюжетні фотознімки, що «дихають історією». Адже біографії діячів Комуністичної партії і Радянської держави невіддільні від славних сторінок героїчної боротьби трудящих за перемогу влади Рад, побудову соціалістичного суспільства. Так, знімок зафіксував керівника київських більшовиків О. Г. Шліхтера, який на Хрещатику перед демонстрантами виголошував пристрасну промову проти облудного царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. Царські посіпаки як вогня боялися полум'яних більшовицьких промовців. Одна з фотографій є яскравим свідченням цього, відображаючи ганебний в історії царського самодержавства момент примусового, під наглядом поліцейського пристава, виведення із залу засідань думи депутата Г. І. Петровського.

Належним чином відбито у книзі й події періоду переможної ходи Великого Жовтня і громадянської війни проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції. На фото відображено парад частин Червоної Армії у визволеному від кайзерівських окупантів та їх українських буржуазно-націоналістичних прихвостнів Харкові; групу членів Тимчасового робітничо-селянського уряду Української СРР (на жаль, у підтекстовці не названо жодного прізвища); наркома по військових і морських справах РСФФР М. І. Подвойського серед червоноармійців дивізії В. С. Кіквідзе, що відзначилася у боях за владу Рад на Україні; визначних воєначальників М. В. Фрунзе, С. І. Гусева, Д. М. Карбишева, сфотографованих на фоні трофейного танка — найгіршої тоді зброї, на яку даремно покладали надії вороги Радянської країни.

Сюжети мирного соціалістичного будівництва представлено численними фотоматеріалами. Це, зокрема, М. І. Калінін і Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов і С. М. Будьонний на перших комуністичних суботниках у Харкові та Катеринославі; виступи всесоюзного і всеукраїнського «старост» перед робітниками і селянами

різних місцевостей України під час поїздки агітпоїзда «Жовтнева революція» в 1920 р., «командарн соціалістичної індустрії» Г. К. Орджонікідзе на промислових гігантах перших п'ятирічок — ХТЗ та Дніпрогесі.

У мирні роки радянський народ завжди тримав порох сухим. На фото зображено голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровського, який приймає військову присягу в молодих призвонників у Харкові (дату цієї події чомусь не зазначено); наркома військових і морських справ СРСР К. Є. Ворошилова, який вітає бійців місцевого гарнізону на Софійській площі в Києві у 1931 р.

Вміщений у книзі багатий фотоматеріал розкриває тісний зв'язок визначних більшовиків-ленінців з масами. Адже непереборна сила Комуністичної партії полягала й полягає в тому, що вона завжди з народом, живе його турботами, обстоює його інтереси. Фото зафіксувало публічні виступи відомих революціонерів перед робітниками, селянами, представниками радянської інтелігенції. Ми бачимо діячів Комуністичної партії і Радянської держави у спілкуванні з прославленими трударями перших п'ятирічок на Україні—М. С. Демченко, П. М. Ангеліно, О. Г. Стахановим, академіком О. В. Палладіним. На одній з ілюстрацій зображено К. Є. Ворошилова серед дітей під час перебування в Києві 1935 року. На жаль, цей сюжет не знайшов відображення у матеріалах про інших героїв книги. Йдеться, зокрема, про М. І. Калініна і Г. І. Петровського, Н. К. Крупську і М. О. Скрипника, які за роком своєї діяльності часто зустрічалися з комуністичною зміною країни — піонерами і жовтєнятами. І тим більше це стосується Ф. Е. Дзержинського, який офіційно очолював при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті Комісію по поліпшенню життя дітей.

Рецензована книга присвячена соратникам В. І. Леніна. Зображення вождя Комуністичної партії і засновника Радянської держави зустрічається лише на одній ілюстрації: широко відомому фото керівників петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Зате книга насичена фотокопіями ленінських документів. Це більшовицькі газети, якими керував Володимир Ілліч, першодруки його книг, листи, підписані ним офіційні посвідчення.

Загалом книгу можна оцінити як вдале видання. Звичайно, коло однодумців і товаришів В. І. Леніна по боротьбі, так чи інакше пов'язаних з Україною, значно ширше. Їх прізвища згадуються у передмові до рецензованої книги і названі у списку рекомендованої літератури. Отже,

хочеться побажати історикам УРСР продовжити роботу в цьому напрямі.

Вважаємо за доцільне висловити ряд зауважень і рекомендацій, які можуть бути враховані при підготовці подібних видань.

Так, по-перше, підтекстовки мають бути максимально конкретними. В рецензованій книзі в цьому відношенні спостерігається різнобічність: то називаються всі зображені на фото особи, то лише вибірково. (Див., наприклад, с. 31, 59, 67, 94, 149). Не можна погодитись з тим, що дві сучасні ілюстрації, якими відкривається і завершується рецензована книга, зовсім не мають підтекстовок і тому, безперечно, певною мірою втрачають своє ідейно-виховне навантаження.

По-друге, в історико-документальній праці не можна не зважати на хронологію вміщуваних ілюстрацій. Наприклад, на с. 42 — фото страйку на Путиловському заводі у Петербурзі. Однак ця подія відбувалася на початку ХХ ст. і, отже, не має прямого відношення до лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який діяв у 1895 р.

По-третє, культура оформлення історико-документальної праці вимагає максимальної точності в датуванні ілюстративних матеріалів. Читач даної книги не повинен розшукувати в інших довідкових виданнях, якого дня, місяця і року була опублікована в газеті «Известия» стаття Р. С. Землячки «Памяти декабрьского вос-

стания 1905 года» (с. 48) або коли відбулася ІІІ сесія ВУЦВК одинадцятого скликання (с. 153).

По-четверте, цілком правомірним є вміщення в науково-популярних виданнях копій з творів митців пензля. Однак все це має бути до місця. Нарис про Артема (Ф. А. Сергеева) ілюструється картиною (прізвище художника не вказано) «Збройне повстання у Горлівці» (с. 113). Проте ця подія прямого відношення до його біографії не має: відомий більшовик дійсно був одним з керівників грудневого збройного повстання 1905 р., але в Харкові.

Інформаційно-довідкові статті, вміщені у книзі, можна вважати майже бездоганними за їх змістом, у чому, безперечно, виявилися глибокі знання і великий дослідницький досвід їх автора, який зробив значний вклад в «Українську Ленініану», — Й. Д. Ремезовського. На жаль, у виданні не помічено ряд фактичних неточностей. Наприклад, Ю. М. Коцюбинський (1896—1937) називається делегатом ХVІІІ з'їзду ВКП(б), який відбувся 1939 р. (с. 72), Г. М. Кржижановського названо делегатом ІІ з'їзду РСДРП (с. 77), хоча у цьому партійному форумі він участі не брав.

Загалом же рецензоване видання, безперечно, сприятиме комуністичному вихованню молоді на патріотичних, інтернаціоналістських, революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу.

В. Г. САРБЕЯ (Київ)

ВИДАТНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун.

*Второй съезд РСДРП
и его историческое значение. —*

К.: Политиздат Украины, 1983. — 157 с.

Рецензовану працю видано до 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, на якому було створено першу в світі пролетарську партію нового типу. Порівняно невелика за обсягом книга є свого роду синтезом досягнень історико-партійної науки у галузі дослідження ролі, місця і значення цієї видатної події в російському і світовому робітничому і комуністичному русі.

Автори розкривають об'єктивні та суб'єктивні передумови створення В. І. Леніним бойової марксистської партії в Росії. Підкреслюється, що це було закономірним результатом розвитку суспільства, зростання російського і міжнародного робітничого руху, цілеспрямованої діяльності революційних марксистів Росії (с. 5—13). Автори наголошують на тому, що створення пролетарської партії було особливо актуальним, оскільки соціал-демократичні партії ІІ Інтернаціоналу, які існували в той час, сповзали на позиції ревізіонізму і реформізму. Згодом вони перетворилися у соціал-шовіністичні організації, а їх керівники

стали агентурою буржуазії в робітничому русі (с. 9—10).

У книзі всебічно висвітлюється лєнінське вчення про партію нового типу, яке розроблялося В. І. Леніним у боротьбі з опортуністами ІІ Інтернаціоналу, російськими «економістами» і меншовиками.

Особливу увагу автори приділили висвітленню лєнінського положення про класову природу пролетарської партії. Як за своїм складом, так і за ідеологією і політичними цілями це партія робітничого класу, оскільки він через своє об'єктивне становище у суспільстві є найбільш організованим і революційним. У період організації партії велику роль у ній відіграє революційна, по-марксистському настроєна інтелігенція. В міру розгортання боротьби за революційне перетворення суспільства до її лав вливаються передові елементи із селян і міських середніх верств. Партія згуртовує навколо себе всіх трудящих і веде їх на боротьбу проти капіталізму. Однак завжди, як у період боротьби за перемогу революції, так і в умовах розвинутого соціалізму, коли комуністична партія стає партією всього народу, її класова природа залишається незмінною (с. 15—16).

Як відомо, постанова ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП» поклала край багаторічній дискусії про те, який — перший чи другий — з'їзд вважати початком існування лєнінської партії комуністів.

Наведені авторами книги ленінські оцінки не залишають сумнівів у тому, що ця політична партія створена саме у 1903 р. (с. 29—30).

Нові документи, вміщені у книзі, дають можливість яскраво висвітлити роль «Искры» у здійсненні ленінського плану створення бойової марксистської партії пролетаріату Росії. Зокрема, підкреслюється величезне значення вироблення редакцією цієї газети проекту програми і статуту партії. Згуртування соціал-демократичних організацій навколо «Искры» і визнання її керівним органом створило реальну можливість скликання Другого з'їзду РСДРП.

У книзі всебічно висвітлено боротьбу іскрівців на з'їзді за створення партії нового типу. У гострих суперечках про диктатуру пролетаріату, з аграрного та національного питань В. І. Ленін та іскрівці відстояли корінні положення своєї Програми, яка мала вирішальне значення для російського і міжнародного революційного руху. На з'їзді було прийнято Статут РСДРП, покладено край кустарщині й гуртковщині, організаційній відокремленості й відсутності дисципліни в партії.

Автори показують, як після з'їзду більшовики наполегливо боролися за втілення у життя його рішень, а меншовики вели проти них розкольникську, дезорганізаторську кампанію. Ленінська партія розгорнула величезну агітаційно-пропагандистську й організаційну діяльність. Вона очолила робітничий клас у роки першої російської революції й упевнено повела маси на штурм самодержавства у 1917 р.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції РСДРП(б) розробила план переходу до пролетарської ре-

волюції, яка корінним чином змінила хід розвитку людства. Автори коротко, але змістовно розкривають діяльність Комуністичної партії у справі побудови нового суспільства.

У заключному розділі книги розкрито значення II з'їзду та його рішень для світового робітничого руху. Показано величезну роботу В. І. Леніна та партії більшовиків по згуртуванню лівих елементів у міжнародній соціал-демократії, створенню партій нового типу та III, Комуністичного Інтернаціоналу, зміцненню комуністичного і робітничого руху. Розвиваючись і зміцнюючись на основі ленінських ідей, світовий комуністичний рух став нині найбільш впливовою політичною силою сучасності. Автори піддають аргументованій критиці концепції буржуазних фальсифікаторів щодо історії і політики КПРС (с. 13, 81, 85, 90 та ін.).

Слід відзначити, що у рецензованій праці не зайво була б хоча б коротка історіографія питання про II з'їзд РСДРП. Адже цій проблемі присвячено чимало праць. Оскільки книга вийшла в Києві, було б доцільно включити до неї більше конкретних матеріалів з історії більшовицьких організацій України.

Написана досвідченими вченими книга про II з'їзд РСДРП стане методологічним посібником для істориків партії. В ній органічно поєднано науковість дослідження одного з найважливіших питань історії з популярністю викладу. Рецензована праця із схваленням зустрінута всіма, хто цікавиться героїчною історією ленінської партії.

Г. І. ТЕРЕЩЕНКО (Одеса),
М. О. СКРИПНИК (Одеса)

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Маслов Н. Н.

*Марксистско-ленинские методы
историко-партийного исследования.*

М.: Мысль, 1983. — 157 с.

Відомий радянський вчений М. М. Маслов зробив істотний внесок у дослідження актуальних проблем марксистсько-ленінської методології історії. Особливо велику увагу він приділяє вивченню ленінської теоретичної спадщини в цій галузі.

Питання про конкретні методи історико-партійного дослідження досі було одним із слабо вивчених аспектів методології історії. М. М. Маслов одним з перших узявся за серйозне, глибоке вивчення їх у тісному зв'язку з основним, провідним філософським діалектико-матеріалістичним методом, досить докладно й чітко розробленим у численних працях дослідників. Він уже опублікував з цієї проблеми ряд статей, зокрема й в «Українському історич-

ному журналі»¹, а згодом розкрив її більш докладно в одному з розділів своєї монографії². В рецензованій праці марксистсько-ленінські методи історико-партійного дослідження висвітлено на широкому фоні методології історії.

Автор розглядає названі методи як шляхи, способи пізнання, дослідження практичних і теоретичних дій історика партії, а також спинається на деяких загальних питаннях методології історії КПРС. Він підкреслює величезне значення теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійних документів, неухильного дотримання ленінських принципів історизму та партійності для правильного застосування дослідницьких методів у практичній роботі спеціаліста.

¹ Маслов М. М. Метод історичного пізнання в працях В. І. Леніна. — УІЖ, 1980, № 8, с. 41—51.

² Маслов Н. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина. — Л., 1980, с. 154—213.

У монографії коротко аналізується література, присвячена методології історичної науки в цілому та методології історії КПРС, зокрема. При цьому М. М. Маслов аргументовано критикує буржуазних дослідників, які застосовують у своїх писаннях методи дезінформації та фальсифікації (с. 15—16).

В книзі дається в основному правильна оцінка історичного факту як основи історико-партійного дослідження. Факт характеризується автором як подія та як знання про неї. Однак нам здається дещо штучною така додаткова категорія, як «факт — джерело» (с. 24). Адже саме знання про події історичної дійсності й містяться в різноманітних джерелах, і не тільки у власне джерелах, а й в уже наявній історичній літературі. Факт історичної дійсності — багатогранний і в окремому джерелі, як правило, не дає всеохоплюючого відображення. Дослідникові доводиться зіставляти різноманітні свідчення, щоб одержати необхідний для розкриття конкретної теми матеріал.

Загалом автор рецензованої праці недооцінює роль історичної літератури в справі розробки методів історико-партійного дослідження, хоч при цьому вдало використовує для ілюстрації своїх положень окремі праці дослідників історії партії. Так, на с. 33 йдеться про джерелознавчий пошук, тоді як спеціаліст має постійно проводити також і бібліографічний, історіографічний пошук. Неодноразово звертаючись до методик історичного джерелознавства (с. 11, 37), М. М. Маслов навіть не згадує про те, що вона не охоплює всіх компонентів застосування конкретних методів в історичному дослідженні, зокрема в історико-партійному. Це стосується бібліографічного пошуку, визначення структури історичного твору, прийомів його написання, підготовки до друку тощо. Отже, треба говорити про методику історичного дослідження, складовою частиною якої є методика історичного джерелознавства, що займається виключно джерелами.

Автор називає праці істориків «посібниками» (с. 66), тобто вважає їх другорядним матеріалом як для історичного дослідження. На наш погляд, при цьому слід враховувати інтереси не тільки однієї дисципліни (джерелознавства), а всієї історичної науки, в тому числі й історіографії.

Розроблена М. М. Масловим класифікація методів історико-партійного дослідження за ступенем їх поширення є цілком прийнятною. Це — загальнонаукові методи дослідження, що використовуються в різних галузях знань, спеціально-історичні методи, а також методи суміжних наук, що застосовуються в історії КПРС.

До першої групи автор відносить історичний і логічний методи та метод класифікації. Історичний метод передбачає встановлення хронологічної послідовності досліджуваного процесу розвитку від одних історично необхідних стадій до інших, наступних. Автор тісно пов'язує виклад цього питання з розкриттям значення ленінського принципу історизму.

Логічний метод пізнання дійсності являє

собойо своєрідний спосіб пошуку й досягнення істини. Він дає можливість з'ясувати, що приховується за зовнішньою формою чи картиною події, за безліччю неістотних, випадкових деталей. На відміну від історичного, цей метод потребує не стільки спостереження, скільки аналізу. Однак обидва методи тісно зв'язані між собою, перебувають у діалектичній єдності. Логічний метод, зокрема, активно допомагає розкривати закономірності історичного процесу. М. М. Маслов визначає співвідношення між поняттями «закон» і «закономірність» (с. 52) як між сутністю та її проявом. Оскільки партійність — це закономірне явище, об'єктивний зміст будь-якої суспільної науки, в тому числі й історії партії, вона розглядається в книзі у поєднанні з логічним методом.

Переконливо розкривається в монографії метод класифікації, за допомогою якого дослідники згруповують фактичний матеріал, виявляють риси схожості й відмінності між подіями та явищами. Автор навіть численні приклади застосування цього методу В. І. Леніним, зокрема, щодо різних прошарків селянства, пролетарських страйків (економічних, політичних, загальних), різних партій.

В рецензованій праці ґрунтовно охарактеризовано спеціально-історичні методи дослідження, до яких автор відносить синхронний, хронологічний та діахронний (періодизації), а також методи історичних паралелей (порівняльно-історичний), історичного моделювання (ретроспективний), структурно-системний та метод актуалізації.

Синхронний метод передбачає вивчення подій та явищ, що відбуваються в суспільстві одночасно. Пого застосування зумовлюється складністю зв'язків і взаємодій між явищами та процесами суспільного життя. Автор наводить яскраві приклади використання синхронного методу В. І. Леніним, зокрема, при складанні таблиці «Досвід зведення головних даних всесвітньої історії після 1870 року» (с. 71). Синхронний метод застосовується здебільшого в поєднанні з іншими методами.

Послідовне вивчення історичних подій і явищ відповідно до ходу історичного часу, в їх русі та змінах здійснюється за хронологічним методом. У найбільш чистому вигляді він застосовується під час складання хронік здебільшого генетично пов'язаних між собою подій, коли реконструюється їх ланцюг. Володимир Ілліч, зокрема, використав його в статті «Уроки московського повстання». В процесі наукової роботи відбувається здебільшого відбір фактів для хроніки подій. М. М. Маслов наводить яскравий приклад врахування всіх подій, що стосуються теми, в Біографічній хроніці В. І. Леніна.

Автор рецензованої праці докладно розглядає підрозділ «Егельгаф» із «Зошитів по імперіалізму» В. І. Леніна, аналізуючи вміщені в них хронологічні таблиці, зокрема, «Виборчі реформи в Англії» та «Найголовніші кризи в міжнародній політиці великих держав після 1870—1871 років».

В книзі правильно відзначається, що можливості даного методу ще недостатньо використовуються істориками. Хронологічні та синхроністичні таблиці, які допомагають показу розвитку подій у часі, рідко трапляються в монографіях, докторських і кандидатських дисертаціях. Слушно вказується, що тільки перший том багатотомної «Всемирної історії» містить синхроністичну таблицю (с. 81—82). Однак автору слід було б додати, що у всіх наступних книгах цього видання вміщено хронологічні таблиці. Це, очевидно, пояснюється тим, що синхронне існування великої кількості тематичних компонентів позбавило можливості розгорнути відповідний матеріал в синхроністичні таблиці.

За допомогою діахронного методу (періодизації) дослідники виділяють певні етапи у розвитку суспільства або окремих явищ і процесів. Автор докладно розглядає його особливості та використання в процесі наукової роботи, а також критерії періодизації. Хотілося б тільки підкреслити, що названий метод є своєрідним синтезом синхронного та хронологічного методів. Користуючись ним, вчені розбивають історичний процес чи явись його явище на етапи в хронологічній послідовності, а в кожному етапі розглядають компоненти досліджуваного об'єкту переважно в синхронному плані. В книзі переконливо доводиться доцільність запровадження системи понять, що перебувають в субординативній залежності: епоха — стадія — період — етап (с. 87). На наш погляд, це може покласти край плутанині, що існує в цьому плані в історичній літературі.

Однак дещо необгрунтованим є твердження автора про доцільність використання з науковими й навчальними цілями кількох схем періодизації історії КНРС, кожна з яких відображала б певну сторону розвитку і діяльності партії (с. 93). Очевидно, тут треба говорити як про єдину періодизацію всієї історії КНРС, що відповідає б її об'єктивному розвитку, так і про певні відмінності в ній при висвітленні окремих аспектів діяльності партії.

Менш поширеними, ніж розглянуті вище, є порівняльно-історичний та ретроспективний методи, які також докладно розглядаються автором. Застосування історичних паралелей, підкреслює він, сприяє виявленню рис подібності чи відмінності в порівнюваних явищах, а також виявленню нових етапів у їх розвитку. Ретроспективний метод, зокрема, передбачає реконструкцію минулого на основі доступних історичних джерел, а також ще невикористаних його залишків.

До розглянутої вище великої групи методів, пов'язаних переважно з часовим фактором, М. М. Маслов чомусь включив і структурно-системний, який більше тяжіє до просторового аспекту. Крім того, на наш погляд, це взагалі не суто історичний, а загальнонауковий метод, дуже поширений у філософії, в інших суспільних, а також у природничих науках. За своєю суттю він близький до методу класифікації. Характеризуючи його, автор переконливо

викриває хибність і реакційність тверджень представників функціональної і структуральної шкіл буржуазної історичної науки, які по-своєму інтерпретують суть структурно-системного аналізу суспільних явищ.

У книзі ґрунтовно аналізується метод актуалізації, який передбачає такі цілі, характер і зміст історико-партійного дослідження, які дозволяють безпосередньо використати одержані знання, результати й висновки в практичній діяльності Комуністичної партії. Виклад суті цього методу тісно пов'язується з питанням вибору істориком досліджуваної теми. Якісно виконане дослідження, підкреслює автор, дає можливість створювати наукові прогнози й практичні рекомендації. Описуючи метод актуалізації, М. М. Маслов порушує й такі питання, як пізнавальна та прогностична функції історичної науки, суть понять «історичний досвід» та «уроки історії». Однак у праці не наголошується на виховних функціях історико-партійних досліджень.

Рецензована монографія завершується хоч і невеликими, однак змістовними підрозділами, присвяченими методам суміжних наук, що застосовуються у працях з історії КНРС. Їх добір автором заслуговує всьляго схвалення. Це — статистичний (математичний) метод, метод конкретних соціальних досліджень та метод соціальної психології. Перший з них характеризується переважно на основі праць В. І. Леніна. При цьому коротко розповідається про використання ЕОМ для обробки масових джерел.

Метод конкретних соціальних досліджень являє собою спосіб вивчення явищ і процесів суспільного життя шляхом їх безпосередніх спостережень за допомогою спеціальних методик. Серед останніх М. М. Маслов виділяє спостереження (пряме, контрольоване, неконтрольоване та ін.), вивчення документів (офіційних, особистих і т. д.), опитування (усні, письмові).

В. І. Ленін приділяв велику увагу вивченню соціально-психологічних явищ життя. Автор рецензованої праці простежив, за якими джерелами Володимир Ілліч робив висновки про психологічний стан мас у різні моменти розвитку революційного процесу. Спираючись на ленінські оцінки та нечисленні твори радянських істориків, М. М. Маслов розкрив важливе значення методів соціальної психології для історико-партійного дослідження.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити високий ідейно-теоретичний і науковий рівень монографії. В ній порушена надзвичайно складна і важлива для всіх радянських істориків тема, яка знаходиться на стику методології та методики історичного дослідження. Чіткий виклад складних теоретичних питань поєднується з важливими практичними рекомендаціями. Їх врахування сприятиме підвищенню ідейно-теоретичного рівня праць з історії партії, удосконаленню фахової майстерності їх авторів.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

**ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС**

Грошев І. І.

Сущность национальной политики КПСС. — М.: Мысль, 1982. — 303 с.

Всебічне і глибоке висвітлення різноманітних питань ленінської національної політики КПРС, як відомо, було і залишається одним з найважливіших завдань радянських суспільствознавців. Зокрема, назріла настійна необхідність більш системної, комплексної розробки цієї теми, яка б охоплювала максимальний хронологічний період, включала вузлові етапи і напрями досліджуваних процесів, враховувала нові партійні й державні документи, останні досягнення радянських науковців. У зв'язку з цим заслугоує на увагу фундаментальна монографія відомого історика І. І. Грошева, що присвячена історико-партійним аспектам даної проблеми.

Рецензована праця, підготовлена на високому науково-теоретичному рівні, відзначається принципами послідовної партійності й класовості в підході до аналізу історичних явищ минулого і сьогодення. Вміщений у ній матеріал має нині особливе ідейно-політичне і виховне значення, оскільки співзвучний тій великій ідеологічній та масово-політичній роботі, яка розгорнулася в країні згідно з рішеннями червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Книга складається з семи розділів, у яких висвітлюється широке коло питань теорії і практики партії у сфері національних відносин. Характерною рисою структурної побудови монографії є хронологічний принцип викладу матеріалу, що дало змогу авторові чітко розкрити питання забезпечення КПРС науково обґрунтованого гармонійного з'єднання теорії з національного питання з практичними потребами реальних міжнаціональних відносин на конкретних історичних етапах.

У книзі розглянуто наукові основи ленінської національної програми і політики в період боротьби за повалення царизму. У зв'язку з цим показано велике значення марксистсько-ленінського визначення нації, вплив конкретних соціальних умов на розвиток націй, зокрема, говориться про дві основні тенденції у їх взаємовідносинах. Щодо останніх, то автор глибоко розкриває діалектику даного суспільного явища в період імперіалізму, показує, наскільки вміло використовувала партія більшовиків знання цих процесів у своїй революційній діяльності.

Значне місце на сторінках монографії відведене висвітленню невідомої боротьби В. І. Леніна за інтернаціональну солідарність всіх національних загонів російського пролетаріату, поглиблення класової єдності трудящих різних націй, організацію їх на спільну революційну боротьбу проти царизму та імперіалізму.

Всебічно розкрито в праці й питання про право націй на самовизначення — одну із стрижневих програмних вимог ленінської партії у вирішенні національного питання. Показано також принципове значення кри-

тики В. І. Леніном націоналізму, сепаратизму і федералізму Бунду, помилок інших прибічників подібних поглядів. Особливу увагу автор акцентує на ленінському підході до права націй на самовизначення як одного з найважливіших засобів інтернаціонального згуртування трудящих. Відзначаючи дві сторони цього лозунгу, Володимир Ілліч підкреслював, що марксистські гноблячі нації повинні вимагати свободи відокремлення, а марксистські пригноблені нації на перше місце повинні ставити їх єдність і злиття¹. Такий підхід об'єктивно зумовлюється корінними положеннями пролетарського інтернаціоналізму, що вимагає в цьому плані непримиренної боротьби як проти великодержавного шовінізму гнобленої нації, так і проти націоналізму пригнобленої. Перемога Великого Жовтня на практиці підтвердила правильність марксистсько-ленінської теорії, програми та політики партії з національного питання. Саме за умов Радянської влади більшовики одержали можливість здійснити у всій повноті свою національну програму, яка дійсно виражала життєві інтереси трудящих усіх національностей.

В книзі проаналізовано й ті величезні труднощі, які довелося долати Комуністичній партії та Радянському уряду на початкових етапах національно-державного будівництва. По-перше, десятки націй, народностей і етнічних груп перебували на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Деякі з них ще зберігали не лише феодальні, а й патріархально-родові відносини. По-друге, давалися взнаки породжені у свій час колонізаторською політикою експлуататорів міжнаціональна ворожнеча та взаємне недовір'я народів, національна обмеженість і забобони. По-третє, в національних районах Радянська влада зіткнулась з вражаючою культурною відсталістю й низькою освіченістю населення. Особливо ж негативним фактором був слабкий розвиток, а подекуди майже повна відсутність там робітничого класу. До того ж усе це у своїх вузькокорисливих цілях намагалися використовувати місцеві експлуататори, контрреволюційні націоналістичні елементи, які, маскуючись фальшивим лозунгом «захисту» національних інтересів, намагалися підірвати інтернаціональну єдність трудящих, перешкодити перемозі соціалістичної революції у національних районах країни.

Узагальнюючи значний фактичний матеріал і наводячи яскраві приклади, автор maleжним чином розкриває в монографії велику організаційно-політичну роботу ленінської партії по дійсному розкріпаченню націй, утвердженню їх правової рівності, зміцненню братерської дружби між ними та здійсненню інтернаціонального виховання трудящих.

На особливу увагу заслугоує матеріал, який присвячено висвітленню проблем національно-державного будівництва і, зокрема, питань вироблення партією таких форм об'єднання народів, які б найкра-

¹ Див.: Ленін В. І. — Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення. — Повне зібр. творів, т. 27, с. 59.

щим чинном враховували як національні, так і загальнодержавні інтереси, були найбільш доцільними з точки зору забезпечення економічного й культурного прогресу, гарантували рівні права всім націям і народностям. Автор показує, як партія під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна розробила новий, радянський тип федерації, який ґрунтується на принципах інтернаціоналізму, добровільності, демократичного централізму у поєднанні з широкою ініціативою республік у вирішенні питань регіонального характеру. Володимир Ілліч відзначав, що радянська федерація послужить «...найпевнішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національно-стей Росії в єдину демократичну централізовану Радянську державу»². Така форма федеративних відносин стала науковим відкриттям, істотним вкладом у розвиток марксистської теорії та практики. Автор послідовно показує керівну і спрямовуючу роль партії, В. І. Леніна в утворенні Союзу РСР.

Вміщений у книзі матеріал переконливо свідчить, що втілення в життя ленінської національної політики в найстисліші історичні строки забезпечило всебічне піднесення економіки і культури всіх радянських республік, що лише завдяки незрівнянним перевагам радянського ладу раніше відсталі народи могли здійснити стрибок до соціалізму.

Розглянуто в праці й діяльність Комуністичної партії по втіленню політики інтернаціоналізму в культурному будівництві. Автор показав і особливості проведення культурної революції в національних республіках, дослідив питання про роботу партійних організацій у справі виховання і виховання місцевих кадрів, глибоко проаналізував роль, яку відіграли в їх підготовці партійні та інші учбові заклади. В книзі переконливо показано, як партія зуміла знайти в національних районах тисячі талановитих людей, дбайливо виховати їх для відповідальної роботи на різноманітних ділянках соціалістичного будівництва.

² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 143.

НА ЧОЛІ ТРУДЯЩИХ МАС

Рудык П. А.

В авангарде трудових колективів.—

Львов: Вища школа, 1983.—175 с.

Неухильне зростання керівної ролі КПРС в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму вимагає глибокого аналізу її діяльності відповідно до ленінських вимог. Актуальним у цьому плані є питання про її роль як передового загону робітничого класу і всіх трудящих на сучасному

етапі. Не обійшов увагою автор і процеси сучасного економічного прогресу радянських республік в рамках єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, а також характерні риси сучасного розвитку національних культур, посилення їх взаємозв'язків і взаємобогачення.

Послідовне здійснення принципової, науково обґрунтованої політики у сфері національних відносин на сучасному етапі розвитку нашої країни залишається одним з найголовніших напрямів діяльності КПРС та Радянського уряду. Деякі важливі питання даної проблеми висвітлюються автором рецензованої монографії. Зокрема, ним аналізуються фактори, що визначають характер сучасних процесів інтернаціоналізації суспільного життя, розкриваються окремі форми і провідні напрями роботи парторганізацій по здійсненню завдань патріотично-інтернаціонального виховання радянських людей.

Рецензована праця не позбавлена, на нашу думку, й окремих недоліків та упушень. Так, в окремих місцях хоч і дається критика антикомуністичних фальсифікацій деяких питань національної політики КПРС, все ж було б доцільніше систематизувати критичний аналіз хоча б основних концепцій наших ідейних противників і подати його в окремо виділеному розділі. Дещо більшу увагу слід було б приділити показу міжнародного значення торжества ленінської національної політики в СРСР. Книга набагато виграла б, якщо в ній містився хоча б стислий історико-графічний огляд публікацій з даної проблематики.

В цілому ж монографія І. І. Грошева переконливо розкриває багатий досвід Комуністичної партії у вирішенні національного питання, керівництві міжнародними відносинами в умовах багатонаціональної соціалістичної держави і, безумовно, становить значний науково-теоретичний інтерес, помітно поповнюючи наш ідеологічно-пропагандистський арсенал відповідно до настанов червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ),
П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ)

етапі. Саме дослідженню важливих аспектів цієї проблеми й присвячена монографія П. А. Рудика.

Ґрунтуючись на марксистсько-ленінській методології, спираючись на рішення Комуністичної партії, залучивши значну кількість архівних та інших джерел, автор зробив спробу узагальнити досвід організаційно-партійної роботи первинних парторганізацій промислових підприємств України в умовах розвинутого соціалізму. В книзі проаналізовано існуючу історико-партійну літературу

по даній темі, визначені та в цілому розкриті питання, які ще не досить ґрунтовно висвітлені в радянській історіографії. Усі розділи рецензованої монографії взаємопов'язані, кожний з них закінчується відповідними висновками.

Партійний вплив на розв'язання завдань комуністичного будівництва здійснюється насамперед через первинні парторганізації, зокрема промислових підприємств. Цим зумовлюється їх особливе значення як політичного ядра трудових колективів. В. І. Ленін ще в 1902 р. в «Листі до товариша про наші організаційні завдання», вказуючи на важливість створення низової ланки партії на заводах і фабриках, зазначав: «...Вся головна сила руху — в організованості робітників на великих заводах, бо великі заводи (і фабрики) включають у себе частину всього робітничого класу, яка переважає не тільки кількістю, а ще більше переважає впливом, розвитком, здатністю її до боротьби»¹. Ця лєнінська думка не тільки не втратила свого значення, а й набула в сучасних умовах особливої актуальності у зв'язку з піднесенням ролі та значення трудових колективів та їх керівного ядра — партійних організацій. Автор розкриває основні напрями та особливості організаційно-партійної роботи первинних парторганізацій промислових підприємств, показує зростання їх ролі у керівництві трудовими колективами.

Корінним питанням партійного життя було і залишається питання про членство в КППРС, якісний склад її рядів. Партія здатна виконати свою історичну місію лише тоді, коли вона постійно дбає про поповнення свого складу передовими представниками робітничого класу та інших верств трудящих, коли вона об'єднує однодумців, здатних діяти в єдиному напрямі. Спираючись на великий фактичний матеріал, П. А. Рудик аналізує форми і методи роботи парторганізацій промислових підприємств по поліпшенню якісного складу своїх лав (с. 41—59). Наведені в книзі дані наглядно відображають класову природу КППРС, провідну роль робітничого класу в суспільстві.

В рецензованій монографії розкриваються питання, пов'язані з вдосконаленням структури первинних парторганізацій, форм і методів їх роботи на великих підприємствах, виробничих й науково-виробничих об'єднаннях. В умовах розвинутого соціалізму, відзначається в праці, у зв'язку із зростанням масштабів промислового виробництва, поліпшенням розстановки комуністів на вирішальних ділянках відбувається дальший розвиток мережі первинних парт-

організацій промислових підприємств, їх укрупнення. Новим явищем у вдосконаленні структури останніх було створення в них парткомів у розширеному складі (с. 74—77). Це сприяло посиленню партійного впливу на виробничі колективи, їх мобілізації на успішне виконання народногосподарських завдань.

Чільне місце в монографії відведено висвітленню питань вдосконалення внутріпартійної демократії. Автор зазначає, що демократизм КППРС виявляється, зокрема, у зміцненні та дальшому поглибленні принципу колективності керівництва в парторганізаціях. На конкретному матеріалі він показує, як цей, один з найважливіших принципів, реалізується у повсякденній практиці.

Важливим важелем, за допомогою якого партія впливає на хід суспільного розвитку, є її кадрова політика. Спираючись на цікаві фактичні дані, автор досліджує питання, зв'язані з підвищенням ролі первинних парторганізацій промислових підприємств у здійсненні кадрової політики КППРС. У книзі зазначається, що сьогодні дедалі більше зростають вимоги до політичних, професійних та моральних якостей керівників. У цьому плані дається аналіз системи добору, підготовки та перепідготовки керівних кадрів, підвищення ідейно-теоретичного рівня та методів виховання (с. 122—135). В монографії підкреслюється, що опанування кадрами лєнінським стилем роботи, який передбачає високу вимогливість, тісний зв'язок з масами трудящих, було й залишається однією з найважливіших передумов успішної діяльності партії.

Значна увага приділена в книзі аналізу роботи парторганізацій по вдосконаленню системи партійного контролю і перевірки виконання. Автор відзначає, що характерною рисою в цій справі стало комплексне застосування різноманітних форм і методів роботи (с. 147).

Разом з тим рецензована монографія не позбавлена деяких недоліків. На наш погляд, слід було б більше уваги приділити питанню партійного керівництва громадськими організаціями на промислових підприємствах, дальшого підвищення в них ролі комуністів, а також ширше висвітлити роботу парторганізацій по зміцненню партійної дисципліни. Книга набагато виграла б, якби в ній давалася аргументована критика буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій діяльності КППРС з досліджуваних автором проблем. Проте вказані недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії, яка написана на належному науково-теоретичному рівні.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 15.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ
РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ

Бевза О. І.

Школа ідейного гарту.

К.: Рад. школа, 1983.— 136 с.

Найважливішою складовою частиною будівництва комунізму в нашій країні є виховання нової людини. Провідне місце в формуванні марксистсько-ленінського світогляду, загальноосвітніх знань і високих морально-політичних якостей у молоді належить радянській школі. Саме цим питанням і присвячена рецензована праця. У книжці О. І. Бевзи, зокрема, висвітлюється досвід виховання комуністичної переконаності в учнів Комарнівської середньої школи Городоцького району Львівської області, формування в них на основі революційних, бойових і трудових традицій нашого народу радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренного ставлення до фашизму, імперіалістичних паліїв війни, українського буржуазного націоналізму і сіонізму. В книзі розглянуто також діяльність клубу червоних слідопитів школи «Прометей», досвід проведення уроків «політичного бійця», форми і методи роботи педагогічного колективу, піонерської і комсомольської організацій, що сприяють формуванню в учнів активної життєвої позиції. Педагогічний колектив Комарнівської школи постійно працює над удосконаленням навчального процесу. Не випадково більшість учнів цієї школи навчаються тільки на «відмінно» і «добре», а 99 — (з 650) — лише на «відмінно» при зразковій поведінці. У 1981/82 навчальному році школу закінчили 78 учнів, з них 56 — на «5» і «4», 32 випускники нагороджені похвальними грамотами, а шість — золотою медаллю. Понад 15 років школа працює без другорічників.

Піонерська дружина школи протягом останніх 10 років є правofланговою Всесоюзного маршу піонерських загонів, де юні ленінці проходять перший громадянський гарт (с. 3).

У книжці переконливо показано роль первинної парторганізації, яка разом з профспілковою та комсомольською організаціями уміло спрямовує навчально-виховну роботу в школі. До речі, автор, як видно, допустив неточність, коли говорив про «співдружність партійної та комсомольської організацій» (с. 12), а не про керівництво саме партійної організації комсомольською. Разом з дирекцією школи первинна партійна організація, спираючись на весь педагогічний колектив, постійно дбають про те, щоб учні стали високоосвіченими, політично грамотними, ідейно переконаними борцями за справу комунізму, щоб вчилися не тільки опановувати знання, а сприяти життю з позицій радянського патріотизму та комуністичної переконаності, непримиренності до буржуазної ідеології. Важливо те, що кожний учитель вважає своїм прямим обов'язком удосконалити систему виховання патріотів-інтер-

націоналістів, проводити ідеологічне виховання диференційовано і з наступальних позицій.

Як видно з рецензованої праці, Комарнівська школа іде в авангарді шкіл нашої країни по вихованню молоді відповідно до настанов КПРС. Тут не можна не згадати і того, що дедалі більше випускників школи стають ударниками соціалістичного змагання на виробництві, очолюють важливі ділянки народного господарства і культури.

Цілеспрямована профорієнтаційна робота сприяє тому, що школа щороку первинно планує залучення випускників до навчання в міських і сільських профтехучилищах. Це досягається, насамперед, через трудове навчання (хлопців — столярні, дівчат — швейної справи). В школі є швейна майстерня. У другій половині дня вона функціонує як цех Городоцької швейної фабрики, де учениці працюють під керівництвом досвідчених майстрів, колишніх випускників Комарнівської школи. Усі випускники школи разом з атестатом про середню освіту одержують кваліфікаційні посвідчення швеї чи столяра.

У виховній роботі школи важливе місце відіграють музей В. І. Леніна, якому в 1980 р. присвоєно звання народного, та музей бойової слави. Характерно, що їх матеріали використовують у навчально-виховній роботі не лише комарнівські педагоги, а й учителі сусідніх шкіл. Тут принагідно авторові було б сказати про необхідність певної реорганізації музейної справи, а також шкільних клубів — ім. Ярослава Галана та інтернаціональної дружби «Сузір'я».

У рецензованій праці висвітлюється досвід формування в учнів Комарнівської школи рис радянських патріотів-інтернаціоналістів у процесі позакласної та поза-шкільної виховної роботи. Важливу роль у навчально-виховній роботі відіграють діяльність юних ленінців школи, походи по шляхах партизанських з'єднань С. А. Ковпака, М. І. Наумова, зустрічі з колишніми членами Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), місцевими підпільниками і партизанами, а також ветеранами Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), які визволяли Комарне від німецько-фашистських загарбників.

Заслугують на увагу вміщені на с. 127—131 рецензованої праці методичні розробки деяких тем, які проводяться на заняттях юного політбійця. Заслужовує схвалення й те, що в праці вміщено фотоілюстрації.

Автору слід було б більше сказати про недоліки у виховній роботі школи, показати, як вони усувалися. Крім уже висловлених по тексту рецензії побажань, слід порадити видавництву «Радянська школа» більше уваги приділяти оформленню своїх видань. В цілому ж праця, що узагальнює досвід педагогічного колективу Комарнівської школи, є назрілою і цікавою для тих, хто займається вихованням нашої молоді в школі.

М. К. ІВАСЮТА (Львів)

ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Сотрудничество общественных организаций стран социализма.

Ред. кол.: Мельникова И. Н. (ответственный редактор), Кулинич И. М., Павленко В. В. (ответственный секретарь), Сохань П. С.

— К.: Наукова думка, 1983.— 272 с.

Братні комуністичні та робітничі партії, державні органи, підприємства і установи, громадські організації країн соціалістичної співдружності постійно зміцнюють і поглиблюють дружні, братерські зв'язки між собою. Це творче співробітництво є історичним завоюванням реального соціалізму. Воно є не лише важливим фактором соціального й економічного прогресу, а й духовного зближення народів цих держав.

Останнім часом радянська історична література збагатилася новими виданнями, в яких висвітлюються різні аспекти співробітництва братніх партій і країн соціалістичної співдружності. Своє місце серед них зайняла фундаментальна праця, підготовлена до друку вченими Інституту історії АН УРСР, «Співробітництво громадських організацій країн соціалізму»*. У цій колективній монографії вперше ґрунтовно розглядаються основні напрями й форми співробітництва профспілкових, молодіжних, жіночих та інших громадських організацій, творчих спілок та товариств дружби на сучасному етапі розвитку відносин між країнами соціалістичної співдружності.

Автори рецензованого видання використали документи КПРС, братніх комуністичних та робітничих партій, значну кількість матеріалів з фондів державних та відомчих архівів СРСР та братніх соціалістичних держав, періодичні видання. Вони дали можливість показати дедалі зростаючу роль трудящих мас у справі розвитку й зміцнення дружби, всебічного співробітництва та зближення країн соціалізму.

Хронологічні рамки дослідження в основному охоплюють період 70-х років, коли у взаємовідносинах між братніми державами та народами з'явилося все більше елементів спільності, що торкнулися політики, економіки, соціального життя, духовної сфери. XXV з'їзд КПРС назвав цей процес поступового зближення країн соціалізму проявом нової історичної закономірності, яка характеризує як внутрішньодержавне життя, так і відносини, що склалися між нашими народами¹.

XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу підтвердив курс на поступове зближення соціалістичних держав, зазначивши при цьому, що воно ні якою мі-

рою не знищує національної специфіки, історичних особливостей розвитку тієї чи іншої з них².

Виходячи з цієї принципової вказівки, автори рецензованої монографії підкреслили, що об'єктивною основою розглядуваного явища є процес інтернаціоналізації виробництва й спільності політичних інтересів, який дедалі поглиблюється. Не менше значення, звичайно, має й суб'єктивний фактор. Дослідники, узагальнивши значний за обсягом фактичний матеріал, переконливо показали, що зростання суспільно-політичної активності мас є одним з найважливіших завоювань соціалізму, фактором дальшого розвитку й вдосконалення соціалістичного суспільства.

Автори колективної монографії спеціально не розглядали питання, пов'язані з критикою буржуазних теорій соціально-політичного розвитку країн соціалістичної співдружності. Однак яскраві факти та документальні матеріали, які використали вчені, завдають нищівного удару по фальсифікаторських «теоріях» «лівих» та «правих» опортуністів, що стосуються сутності взаємовідносин братніх партій та громадських організацій соціалістичних країн. Сучасні представники «лівого» авантюризму розглядають їх як придаток партії, механічного виконавця директивних вказівок. За твердженнями опортуністів, вони ніколи не відігравали й не зможуть відігравати самостійну роль у політичній системі соціалістичних країн.

«Теоретики» «правого» опортунізму взагалі намагаються протиставити громадській організації державі, заперечують керівну роль комуністичної партії, яка спрямовує їх діяльність. Вони вважають, що ці організації повинні проводити в життя власний політичний курс, який має докорінно відрізнитися від партійного. Представники «правих» зробили свій «вклад» у розгортання подій, що мали місце в ЧССР у 1968 р. На аналогічних позиціях перебували й «праві» діячі «Солидарності», які висували екстремістські вимоги для дестабілізації внутрішньополітичного становища в ПНР, справляли тиск на партійні й державні органи влади.

Як аргументовано показано в рецензованій монографії, багаторічна практика діяльності громадських організацій братніх соціалістичних країн свідчить про те, що вони є складовою частиною політичної системи суспільства й можуть успішно діяти лише під керівництвом марксистсько-ленінських партій, у взаємодії з державними органами, не втрачаючи при цьому ані своєї самостійності, ані специфічних особливостей. Бо зростання керівної ролі комуністичних партій — загальна закономірність розвитку держав соціалістичної співдружності на сучасному етапі.

Переконливим є й висновок про те, що для успішного функціонування громадських організацій особливе значення має творча активність трудящих, зростання їх

* Авторський колектив: І. М. Мельникова, П. П. Брицький, С. В. Віднянський, М. В. Знаменська, Т. В. Клімченко, І. М. Кулинич, В. У. Павелко, В. В. Павленко.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К.: 1976, с. 6.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К.: 1981, с. 11.

інтернаціональної свідомості. Завдяки широким контактам і всебічному співробітництву в різних соціальних сферах мільйони людей мають можливість для постійного, живого, безпосереднього спілкування між собою, зміцнюючи тим самим глибокі корені дружби й братерства (див. с. 30).

Однією з найважливіших ланок у загальній системі соціалістичної демократії, бойовим помічником і надійною опорою марксистсько-ленінської партії в комуністичному будівництві є професійні спілки. Їм присвячено великий і змістовний розділ рецензованої праці. В ньому висвітлюється діяльність найбільш масових організацій робітничого класу, який є керівною силою соціалістичного суспільства. Автори наводять такі переконливі статистичні дані: лише протягом останніх двадцяти років чисельність членів профспілок у країнах соціалізму зросла більше ніж на 100 млн. чол. Нині вони об'єднують у своїх лавах майже 96% усіх робітників і службовців (с. 32). Фактичний матеріал, узагальнений авторами, дав їм можливість показати дедалі зростаючий вплив профспілок на всі сторони суспільного життя, розповісти про їх реальний вклад у розв'язання важливих політичних, господарських та соціально-культурних завдань. Мова йде про роль цих організацій в поглибленні й розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу, в підтримці антиімперіалістичної боротьби трудящих у капіталістичних країнах, для активізації світового революційного процесу, у боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Імперіалістичні держави на чолі із Сполученими Штатами Америки нині роблять все для того, щоб загострити міжнародне становище. Вони значно посилили ідеологічні диверсії та підривні акції, спрямовані проти країн соціалізму. В цих умовах, як переконливо свідчать матеріали й документи, вміщені в рецензованій монографії, громадські й творчі організації розгорнули роботу в масах, роз'яснюючі їм сутність миролюбної зовнішньої політики, переваги соціалістичного способу життя, розвінчуючи ворожу діяльність наших ідеологічних противників.

Ефективність і значення цієї роботи важко переоцінити. Зокрема, під час подій у ПНР в 1980—1981 рр., як підкреслюється в книзі, Товариство польсько-радянської

дружби зайняло непримиренну позицію щодо ворогів соціалізму, активно виступало за зміцнення братерського союзу із СРСР, іншими соціалістичними державами, за негайне здійснення заходів, спрямованих на подолання труднощів, що виникли в цій складній ситуації, і забезпечення дальшого соціально-економічного й політичного розвитку ПНР (с. 179).

Автори узагальнили широке коло нових джерел, які дали їм можливість висвітлити різні аспекти діяльності громадських і творчих організацій. Вони зробили висновки про те, що всебічне співробітництво на принципах соціалістичного інтернаціоналізму нині ввійшло в повсякденну практику життя трудящих країн соціалістичної співдружності. Свій вклад у цю справу роблять громадські організації, діяльність яких сприяє зростанню суспільно-політичної активності народних мас, їх інтернаціональному вихованню.

Звичайно, у рецензованому виданні трапляються й певні недоліки. Як і у більшості колективних праць, не всі розділи монографії є рівнозначними за своєю аргументацією й вагомістю наукових висновків. Значний за обсягом фактичний матеріал не завжди однаковою мірою узагальнений і проаналізований дослідниками — авторами різних розділів праці.

На наш погляд, їм слід було б розглянути не лише позитивні сторони діяльності громадських організацій, а й приділити увагу тим складностям, які мали місце на певних етапах їх функціонування.

Напевно, потрібно було б подбати і про більш якісне поліграфічне оформлення рецензованого видання. Але ці недоліки не применшують наукового, ідейно-виховного значення важливої колективної праці, яку можна рекомендувати для читання не лише радянським, а й іноземним читачам.

На сучасному етапі Комуністична партія Радянського Союзу вимагає від учених-суспільствознавців глибокого аналізу соціальних процесів та явищ, нових ґрунтовних узагальнень та наукових висновків. На наш погляд, монографія «Співробітництво громадських організацій країн соціалізму» певною мірою відповідає цим зростим вимогам.

В. Й. ГОЛУБ (Київ)

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Герод В. А.

*Интернациональные связи трудящихся
Украинской ССР и Польши. 1929—1933.*

Киев: Наук. думка, 1983. — 125 с.

Пролетарський інтернаціоналізм є випробуваною зброєю робітничого класу в боротьбі за революційну перебудову суспільства. Його класовий характер вияв-

ляється в міжнародній солідарності, в єдності дій робітників усіх країн проти буржуазії.

Класова солідарність і взаємна підтримка трудящих СРСР і зарубіжного пролетаріату стали одним з важливих факторів успішного розгортання соціалістичного будівництва в нашій країні та піднесення міжнародного комуністичного й робітничого руху в міжвоєнний період.

Розробка проблем пролетарського інтернаціоналізму — актуальне завдання радянських істориків та представників інших су-

спільних наук. У цьому плані привертає увагу рецензована монографія, в якій уперше узагальнено питання розвитку і зміцнення інтернаціональних зв'язків між трудящими Радянської України — складової і невід'ємної частини СРСР — та Польщі в період світової економічної кризи. В цей час у Польщі спостерігалось різке загострення класових суперечностей, яке привело до піднесення революційного руху. Робітники й селяни першої в світі загальнонародної держави подавали всебічну матеріальну і моральну підтримку його учасникам.

За винятком окремих публікацій в СРСР і ПНР, в історичній літературі досі не було спеціальних наукових досліджень з названої тематики. До наукового обігу в рецензованій книзі введено значну кількість нових архівних даних, документів, матеріалів нелегальної преси Компартії Польщі й Компартії Західної України тощо.

В першому розділі праці автор розглянув революційний рух пролетаріату у буржуазно-поміщицькій Польщі в 1929—1933 рр. як основний фактор інтернаціональних зв'язків, зосередивши увагу на найменш вивчених його аспектах, зокрема на діяльності польської секції МОДР — «Червоної допомоги», що була створена в 1924 р. і працювала нелегально під керівництвом Комуністичної партії (КПП). Незважаючи на розгул у країні терору (за приналежність до модрівської організації суди виносили жорстокі вироки — 5—8 років каторги), чисельність лав «Червоної допомоги» весь час збільшувалася: у 1929 р. вона становила 1532 чол., а в січні 1933 р. — 9000. З них близько 3300 членів налічувалося у Західній Україні й Західній Білорусії.

На Всесвітньому конгресі МОДР (листопад 1932 р.) були відзначені успіхи «Червоної допомоги» Польщі в справі залучення широких мас до боротьби проти терору з боку реакції, у збільшенні кількісного складу організації. Тоді ж польську секцію МОДР нагороджено перехідним Червоним прапором.

Діяльність «Червоної допомоги» в роки світової економічної кризи капіталізму 1929—1933 рр., підкреслює автор, є яскравим підтвердженням нездоланної сили пролетарської солідарності. У тяжких умовах підпілля під керівництвом КПП польська секція МОДР врятувала життя тисячам революційних борців, згуртувала робітників, селян, прогресивну інтелігенцію на боротьбу проти «санаційного» режиму Пілсудського.

У наступних двох розділах рецензованої праці висвітлюються солідарність трудящих Української СРР з революційними борцями Польщі, підтримка польським робітничим класом соціалістичного будівництва в СРСР.

Яскравим прикладом пролетарської солідарності було надання переслідуванім революціонерам з капіталістичних країн політичного притулку. Протягом 1927—1932 рр. МОДР СРСР прийняла 1724 політемігрантів і 283 членів їх родин з 32 країн. Особливо багато політемігрантів

прибувало у нашу країну з Польщі, зокрема, у 1928—1932 рр. — 793 чол. (с. 56).

Радянський Союз став для політемігрантів другою батьківщиною. Беручи активну участь у соціалістичному будівництві, навчаючись у партійних, радянських, профспілкових, комсомольських учбових закладах, вони проходили марксистсько-ленінську школу, готувалися до майбутніх боїв проти фашизму. Нагороджений польськими політемігрантами за час їх перебування в СРСР багатий досвід у різноманітних галузях суспільно-політичного й культурного життя був згодом широко використаний ними в ході соціалістичного будівництва в Народній Польщі.

Автор монографії вміло скористався у своєму дослідженні методологічним принципом конкретно-історичного аналізу інтернаціональних зв'язків трудящих Української СРР і Польщі, розкрив багатогранну діяльність громадських організацій Радянської України по їх зміцненню — МОДР УСРР, профспілок, комсомолу, Товариства Червоного Хреста, відділення Всеукраїнської ради Товариства колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців, Всеукраїнського товариства культурних зв'язків з закордоном та ряду інших. У книзі наведено маловідомі факти матеріальної й моральної підтримки, поданої радянськими трудящими політв'язням у буржуазно-поміщицькій Польщі.

Вивчення радянсько-польських відносин у міжвоєнний період дало авторів можливість прослідкувати розвиток, характерні риси та особливості інтернаціональних зв'язків між трудящими СРСР і Польщі, глибше розкрити значення досвіду їх класової солідарності для зміцнення радянсько-польських інтернаціональних зв'язків у сучасний період.

Правлячі кола буржуазно-поміщицької Польщі, проводячи політику національного відокремлення, докладали багато зусиль до того, щоб прищепити полякам почуття великодержавної винятковості, зверхності щодо українців, білорусів і представників інших національностей. Засліплений антикомунізмом, уряд тогочасної Польщі, як справедливо відзначає автор, всіляко гальмував розвиток дружніх відносин між польським і радянським народами.

Однак трудящі Польщі в ході класової боротьби, долаючи націоналістичні забобони, з кожним роком зміцнювали інтернаціональні зв'язки з робітниками і селянами СРСР.

Численні факти з історії радянсько-польських інтернаціональних зв'язків у міжвоєнний період, наведені в книзі, свідчать про нездоланну силу принципів пролетарського інтернаціоналізму. Автор переконливо довів, що інтернаціональна солідарність трудящих Країни Рад з революційною боротьбою польського пролетаріату сприяла зміцненню антифашистського фронту в Польщі, зростанню в ній числа друзів і прихильників Країни Рад.

Наукові висновки і узагальнення, зроблені автором, розширюють уявлення читачів про інтернаціональні зв'язки трудящих Української РСР і Польщі.

Щодо окремих побажань, то, на нашу думку, автору монографії слід було б приділити в третьому розділі більше уваги пропаганді успіхів соціалістичного будівництва в СРСР на сторінках польської легальної періодичної преси. Бажано було б також у ряді випадків дати в посиланнях відомості про окремих польських револю-

ційних борців. Наприкінці монографії знадобився б список використаних джерел.

Написана на високому теоретичному і професійному рівні рецензована книга послужить основою для дальшого дослідження радянсько-польських відносин.

С. М. АНТОНЮК (Київ),
В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

ВСУПЕРЕЧ ВИМИСЛАМ

А. Г. Атанелишвили

Против буржуазной фальсификации истории Грузии.

Тбилиси: Мецниегреба, 1983.—312 с.

Монографія А. Г. Атанелішвілі підбиває підсумки тривалої і плідної роботи істориків по викриттю наукової неспроможності концепцій зарубіжних фальсифікаторів щодо основних проблем історії Радянської Грузії. Вона становить значний інтерес для українських істориків. В нашій республіці критика буржуазних фальсифікаторів проводиться досить широким фронтом, але на цю тему поки що не створено узагальнюючих праць.

Фундаментальність у підході автора до розкриття теми виявляється й у величезній масі проаналізованої буржуазної літератури, виданої німецькою, англійською і французькою мовами у 30—70-х рр. Залучення до дослідження великої кількості праць радянських істориків, які викривають вигадки буржуазних фальсифікаторів щодо побудови соціалізму в нашій країні, допомогло автору розглянути широке коло проблем. Він детально спиняється на фальсифікаціях буржуазною історіографією перемоги Радянської влади, характеру і змісту національно-державного будівництва в Грузинській РСР, перших аграрних перетворень і проблем непу, історії соціалістичної індустріалізації і промислового розвитку, колективізації сільського господарства і культурної революції. В окремому розділі розглядається питання про участь грузинського народу у Великій Вітчизняній війні.

Соціалістичне будівництво в Грузії, незважаючи на деякі специфічні риси, відзначалося тими ж закономірностями, що й в усіх інших радянських республіках. Ця теза проходить чорною ниткою через рецензовану монографію. Аргументація автора ґрунтується на солідному колі фактів, вперше виявлених в архівосховищах і періодичній пресі. Широко використано також фактичний матеріал, нагромаджений грузинською радянською історіографією.

У книзі переконливо доводиться, що реакційні буржуазні вчені тенденційно використовують історичні джерела і літературу: замовчують або перевертають офіційні документи КПРС і Радянського уряду, грубо фальсифікують праці радянських істориків

та економістів, присвячені проблемам соціалістичного будівництва, а «першоджерелом» для більшості з них є вигадки реакційної преси та емігрантська література. Автор також підкреслює, що в буржуазній історіографії спритно використовуються помилкові трактовки теоретичних положень, які з'являються в публікаціях окремих радянських авторів (с. 39).

Найбільш ґрунтовно в книзі розглядаються ключові ланки історичного процесу, найважливіші події історії соціалістичного будівництва в Грузії. Зокрема, розкриваючи причини захоплення влади меншовиками в 1917—1921 рр., автор на великому історичному матеріалі доводить, що спроби буржуазних істориків заперечувати закономірність соціалістичної революції в Грузії не витримують критики. У праці докладно висвітлюються події, що передували створенню Закавказької Федерації в 1922 р. При цьому показано, як буржуазні історики спотворюють історичні факти, намагаючись ототожнити групу націонал-ухильників на чолі з Б. Мдівані з Компартією Грузії в цілому, щоб мати можливість заявити: грузинські комуністи і грузинський народ, мовляв, в цілому були проти утворення федерації трьох закавказьких республік. Висвітлюючи питання, пов'язані із здійсненням Радянською владою аграрної реформи і нової економічної політики, автор розвінчує меншовицьку авантюру 1924 р., яку буржуазна історіографія намагається рекламувати, як боротьбу грузинського народу за незалежність.

У книзі переконливо викрито спекуляції зарубіжних фальсифікаторів щодо труднощів соціалістичної індустріалізації й особливостей промислового розвитку в 50—70-х рр., показано абсолютну наукову неспроможність величезної за обсягом зарубіжної літератури про колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркульства як класу. На численному фактичному і цифровому матеріалі доводиться, що колективізація, на протипагу твердженням буржуазних істориків, сприяла безприкладному розвитку багатоголозувезого сільського господарства Радянської Грузії, перетворенню республіки у важливий район по виробництву чаю, винограду, тютюну, цитрусових.

Багато сторінок рецензованої праці присвячено розв'язанню національного питання в Грузії в усіх його аспектах. Розглядаючи проблеми міжнародних відносин в СРСР, А. Г. Атанелішвілі відзначає, що

наші ідеологічні противники дедалі більше роблять ставку на підігрівання міщанських настроїв, обивательських поглядів і уявлень, на поширення в масах буржуазних передсудів. Зокрема, на підрич єдності радянського суспільства спрямовано тезу про те, що нібито єдиним засобом збереження основ національної самосвідомості є історичні традиції народів, узяті самі по собі, у відриві від сучасності (с. 267—268).

Високо оцінюючи рецензоване видання, слід спинитися й на його недоліках. Зокрема, зарубіжна література останнього десятиріччя представлена лише кількома статтями і книгами. Недостатньо уваги автор

приділив викриттю фальсифікацій об'єднано-го руху народів за утворення СРСР та розвитку колгоспного ладу в 50—70-х рр. Інколи без будь-якої потреби наводяться досить довгі цитати з книг зарубіжних фальсифікаторів (наприклад, на с. 78). На жаль, у тексті зустрічається багато редакційних помилок, у посиланнях нерідко спотворюються прізвища авторів. Однак, незважаючи на це, можна з упевненістю стверджувати, що радянська історична наука збагатилася новим змістовним дослідженням.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ КЛАСОВОЇ ПРИРОДИ БУРЖУАЗНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

К. Лайтфут.

Права человека по-американски: От колониальных времен до «нового курса» включительно. Пер. с англ.—

М.: Прогресс, 1981, 287 с.

Сучасний етап ідеологічної боротьби між двома суспільно-економічними системами характеризується значним розмахом та інтенсивністю пропагандистської кампанії, що її розгорнули апологети імперіалізму, які фальсифікують суть реального соціалізму, протиставляють йому інститути буржуазної «демократії». При цьому вони люблять повторювати, що саме в наймогутнішій капіталістичній державі світу — США — ще в 1776 р. в Декларації незалежності було проголошено невід'ємні права людей, до яких належать: життя, свобода та прагнення до щастя. Однак уся історія американського буржуазного суспільства незаперечно свідчить, що цими правами завжди користувалася і користується лише панівна верхівка.

Нові докази цього наводяться, зокрема, у рецензованому марксистському дослідженні з історії боротьби робітничого класу США та національних меншостей країни за свої права. Воно належить перу видатного діяча Комуністичної партії Сполучених Штатів Америки, голови партійної комісії по боротьбі за визволення негрів, відомого публіциста і вченого К. Лайтфута. У книзі на основі фактів з історії США, розглянутих з позицій марксистсько-ленінського вчення, показано абсурдність і цинізм розв'язаних правлячими колами Сполучених Штатів галасливих пропагандистських кампаній «на захист прав людини» та «проти міжнародного тероризму», що спрямовані своїм вістря проти комуністичного та національно-визвольного рухів.

Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу таких важливих проблем, якот: джерела та історія політики геноциду американської буржуазної держави щодо індіанського населення; расова дискримінація негрів та мексиканців; нерівноправне

становище жінки в американському суспільстві; переслідування борців за справу робітничого класу США. І хоч вони вже висвітлювалися в працях американських марксистів У. З. Фостера, А. Рочестера та Г. Аптекера, книга К. Лайтфута вносить у їх розкриття нові аспекти, привертає увагу гостротою критики існуючої в Сполучених Штатах буржуазної системи з позицій публіциста, переконаного у правоті ідей наукового комунізму.

Значний інтерес викликають сторінки книги, присвячені генезисові американського капіталізму. Автор зазначає, що поряд з іншими ганебними явищами, якими супроводжувалося його утвердження в Новому Світі, тут шов активний процес пригноблення та винищення індіанських племен англійськими, голландськими, іспанськими, французькими, а потім і власне американськими колонізаторами, які вже в період становлення США сформували всі найбільш мерзенні риси «індійської політики». Для того, щоб викрити расистські вигадки про так звану «дикість» тубільців, К. Лайтфут детально розглянув матеріальну та духовну культуру північноамериканських індіанців. Він справедливо наголошує, що наймерзенніші злочини проти аборигенів Північної Америки були вчинені буржуазією найрозвинутіших в економічному відношенні країн Європи — Англії та Нідерландів, яка принесла в Новий Світ «нову ідеологію, ідеологію доти невідому — расизм» (с. 75). Характеризуючи визвольну боротьбу індіанських племен Північної Америки проти колоніального гноблення та віроломства європейських поселенців, автор відзначив, що загарбники відповіли на неї політикою геноциду, теоретичне «обґрунтування» якої було викладено вже в постанові Массачусетського Верховного суду (1675 р.), де йшлося про відносини англійських колоністів з алгонкінськими племенами Нової Англії. Від теорії колонізатори дуже швидко перейшли до практики фізичного винищення індіанців, з нечуваною жорстокістю придушивши їх перший організований виступ — повстання союзу племен 1675—1676 рр. в Новій Англії під керівництвом талановитого вождя Метакома,

більш відомого в американській буржуазній історіографії під ім'ям «короля Філіппа».

Піддаючи аналізу ще жорстокішу політику американської буржуазної держави щодо індіців, К. Лайтфут першим у марксистській історіографії США робить спробу періодизації цієї політики. Він, зокрема, приділяє значну увагу її етапам від проголошення незалежності Сполучених Штатів у 1776 р. до прийняття в 1887 р. закону Дауса, згідно з яким індіці взагалі позбавлялися права на землі своїх предків і були приречені на животіння в резерваціях. Саме в цей час, до 1868 р., США нав'язали незалежним індійським племенам близько 400 «угод» про умови їх заселення, жодна з яких, однак, не виконувалася американськими державними «мужами» (с. 82).

К. Лайтфут привертає увагу читача й до іншої важливої расової проблеми, вивчення якої американські дослідники-марксистки розпочали порівняно недавно, — до становища семимільйонного мексиканського населення США. Автор дійшов висновку, що расове насильство над мексиканцями бере свій початок від нав'язаної Мексичі у 1846—1848 рр. війни, внаслідок якої Сполучені Штати захопили половину території цієї значно слабшої у воєнному та економічному відношенні республіки. Ця війна являла собою яскравий приклад міжнародного тероризму правлячих кіл США проти народів, що прагнули відстояти свою національну незалежність від зазіхань американської буржуазії. Саме від тих часів расисти заперечують національні права мексиканців, які залишилися в рідній країні, на території, анексованій Сполученими Штатами. Особливо ганебний розділ в історії насильства над мексиканцями припадає на 1910—1930 рр., коли через ряд причин соціально-економічного характеру почалася їх масова імміграція в США. Для расистів це був справді «сезон вільного полювання», під час якого вбивства латиноамериканців стали звичайним, а тому ще жахливішим і ганебнішим явищем (с. 163). Правлячі ж кола Сполучених Штатів нічого не робили на захист мексиканців і дбали тільки про те, щоб забезпечити їх жорстоку експлуатацію. «Расизм та капіталістичний спосіб виробництва, — робить закономірний висновок автор, — давав агробізнесу можливість одержувати, експлуатуючи мексиканців, мільярди доларів» (с. 168).

У працях американських істориків-марксистів досить докладно висвітлена історія американських негрів, однак К. Лайтфут знайшов нові яскраві факти з минулого системи плантаційного рабства. Незважаючи на те, що останнє було знищене в результаті громадянської війни 1861—1865 рр., расизм та експлуатація негріванського населення США не зникли. Автор наголошує, що в США, «де розвинувся найбільш жорстокий за всю світову історію расизм» (с. 154), боротьба чорних американців на захист своїх прав, яка набуває дедалі більшого розмаху та організованості, справляла і справляє глибокий

вплив на боротьбу всіх демократичних сил країни проти всевладдя монополістичного капіталу.

Спеціальний розділ К. Лайтфут присвятив вивченню становища американських жінок, насамперед зайнятих у сфері матеріального виробництва. Це питання ще недостатньо розроблене американськими істориками-марксистами. Автор відзначає, що в Сполучених Штатах долею жінок, не лише чорних та «кольорових», а й білих, є надексплуатація та приниження, оскільки це приносить прибутки американським капіталістам (с. 190). Враховуючи багатогранність проблеми боротьби жінок за свої права, К. Лайтфут спинився на двох найбільш важливих її аспектах — ролі жінок у ліквідації рабства та в робітничому русі. Він справедливо зауважує, що виникнення феміністичного руху в країні пов'язане з боротьбою аболіціоністів за скасування рабства (с. 192). Наведені автором факти переконливо показують все лицемірство і фальш американської буржуазної «демократії», оскільки й нині, після багатьох років найбільших жертв і зусиль жінки «майже зовсім не мають ваги в політичному житті країни, не кажучи вже про економіку» (с. 208). Тому вони «організуються, щоб змусити всю сім'ю робітників активніше вимагати від промислових магнатів і властей розв'язання питань, важливих для трудящих жінок» (с. 218).

У завершальній частині книги досліджується важлива проблема, пов'язана з розумінням того, яке значення мала боротьба робітничого класу США проти капіталу «для поліпшення умов життя й наближення всього суспільства в цілому до народної демократії» (с. 219). Використовуючи та розвиваючи досягнення марксистської історичної думки, автор аналізує процес зародження й розвитку та визначає найважливіші етапи американського робітничого руху, вказуючи водночас на негативні фактори, що гальмують його, зокрема на використання властями расових забобонів та брехливої буржуазної ідеї «класового миру» між трудящими й експлуататорами.

Не з усіма положеннями К. Лайтфута можна цілком погодитись. Так, на наш погляд, автор перебільшує роль Конгресу виробничих профспілок (КВП) у робітничому русі, ступінь згуртованості пролетаріату США та його підтримку з боку демократичних прошарків американського суспільства наприкінці 30-х років (с. 261—262). Занадто категоричним є твердження про те, що американське суспільство вже в колоніальну добу історії США було «вільним майже від усіх пережитків старого феодального ладу» (с. 31). Трапляються в книзі помилки у датуванні деяких подій. Так, плем'я шауні та споріднені з ним алгонкінські племена змушені були підписувати угоди про «віддачу» своєї землі США не в 1812, а в 1805 та 1809 рр. Залишили ж вони її не добровільно, а лише після розгрому американськими колонізаторами найбільш могутнього та органі-

зованого визвольного руху індіців Північної Америки під керівництвом знаменитого вождя Текумсе у 1812 — 1814 рр. (с. 79—80). При підготовці рецензованої книги російською мовою редактори переплутали номер тому творів К. Маркса та Ф. Енгельса, де знаходиться праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (с. 73—74, 280).

Та в цілому книга К. Лайфута є ще одним значним досягненням марксистської

історіографії США. Викриття американським ученим реакційної внутрішньої та зовнішньої політики правлячих кіл Сполучених Штатів, брехливості й лицемірства їх кампаній «на захист прав людини» можуть бути широко використані істориками, лекторами та пропагандистами у боротьбі проти ідеологічних диверсій імперіалізму.

В. М. КАЛАШНИКОВ (Дніпропетровськ)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1951—1958 рр.). Російською мовою.— 35 арк.— 1 крб. 60 коп.

Наведені документи і матеріали присвячені боротьбі робітничого класу Української РСР під керівництвом Комуністичної партії у співдружності з трудящими братніх республік за дальший розвиток промисловості в 1951—1958 рр.

Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, пропагандистів.

ПРОТИ ФАШИЗМУ ТА ВІЙНИ. АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОНГРЕС ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ У 1936 Р.— 25 арк.— 1 крб. 50 коп.

Вміщено документи і матеріали, в яких висвітлено керівну роль Компартії Польщі та Компартії Західної України в утворенні антифашистського руху демократичної інтелігенції, показано спільну боротьбу українських та польських діячів культури проти загрози війни. Всебічно висвітлюється підготовка і проведення Антифашистського конгресу діячів культури у Львові у 1936 р.

Для істориків, пропагандистів, викладачів і студентів історичних факультетів.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам після платою.

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК Є. М. СКЛЯРЕНКА З НАГОДИ ЙОГО 60-РІЧЧЯ

19 січня 1984 р. на Вченій раді Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування д-ра істор. наук, проф. Є. М. Скляренка з нагоди його 60-річчя. Директор інституту, член-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор звернувся до ювіляра з теплим привітанням і вручив йому Почесну грамоту. Про життєвий і творчий шлях Є. М. Скляренка розповів зав. відділом Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР П. Т. Тронько.

Євген Михайлович Скляренко народився в 1924 р. у селі Байцури Борисівського р-ну Белгородської обл. У роки Великої Вітчизняної війни добровольцем пішов на фронт. Брав участь у боях за Україну. За форсування Дніпра і визволення столиці Радянської України був удостоєний ордена Червоного Прапора. Після війни навчався в Київському державному педагогічному інституті й одночасно працював на відповідальних комсомольських посадах — секретаря комітету комсомолу вузу, заступника завідуючого відділом ЦК ЛКСМУ, першого секретаря Київського обкому ЛКСМУ України.

В 1953 р. Є. М. Скляренко вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Відтоді його доля нерозривно пов'язана з цією установою. Він автор близько 100 наукових і науково-популярних праць, у тому числі з історії фабрик і заводів. Увагу наукової громадськості привернули, зокрема, його монографії «Робітничий клас України в роки громадянської війни», «Нариси історії профспілкового руху на Україні». Євген Михайлович брав також участь у підготовці таких фундаментальних праць, як «Україна в роки громадянської війни», «Історія робітничого класу УРСР», «Історія робочих Донбасса» та ін. Є. М. Скля-

ренко веде велику лекційно-пропагандистську роботу як член товариства «Знання» та правління Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Почесну грамоту Республіканського правління товариства «Знання» ювіляру вручила член-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. Від обкому і міському ЛКСМУ його поздоровили секретар обкому ЛКСМУ В. Н. Дерникіт та секретар міському ЛКСМУ Г. М. Лактіонова, від імені бойових побратимів — воїнів колишньої 167-ої двічі Червонопрапорної Сумсько-Київської стрілецької дивізії — Герой Радянського Союзу М. М. Захарчук та голова Київської секції ветеранів дивізії полковник П. І. Божко. Доповненням до слів вестеранів стало привітання червоних слідопитів школи-інтернату № 4, де створено музей ушавленої 167-ої дивізії. Про науково-педагогічну діяльність професора Є. М. Скляренка розповіли доцент кафедри історії КПРС КПІ Ф. Г. Скубій та начальник кафедри історії КПРС й партійно-політичної роботи Київського військово-морського політичного училища, капітан 1 рангу О. О. Лисенко. Від Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Є. М. Скляренка поздоровила д-р істор. наук, заслужений діяч науки УРСР К. І. Стецюк, від Виробничого об'єднання «Завод Арсенал» ім. В. І. Леніна та Науково-виробничого об'єднання «Завод Більшовик» — члени їх партійних комітетів.

На адресу ювіляра надійшли привітання від Центрального Комітету ЛКСМУ, ряду наукових установ, вузів, громадських організацій республіки.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Д. П. ГРИГОРОВИЧЕМ

2 лютого 1983 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня докт. істор. наук ст. науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України Д. П. Григоровичем на тему: «Ідейно-політична робота партійних організацій

України і армійських політорганів серед трудящих республіки в роки Великої Вітчизняної війни».

Офіційні опоненти — докт. істор. наук, секретар парткому Академії суспільних наук при ЦК КПРС Н. І. Кондакова, заст. завідуючого відділом історії КПРС Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС докт. істор. наук М. І. Макаров, зав. кафедрою історії КПРС Київського

інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка, докт. істор. наук, проф., О. М. В е р б и л о — у своїх виступах відзначили актуальність і високий науковий рівень дисертації Д. П. Григоровича. Зав. кафедрою допоміжних дисциплін і архівознавства КДУ, докт. істор. наук В. О. З а м л и н с ь к и й відзначив, що дисертаційне дослідження й опубліковані праці Д. П. Григоровича є значним внеском в радянську історіографію. Керівник проблемної групи історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук В. М. Н е м ' я т и й звернув увагу на досвід дисертанта, його старанність і принциповість.

На засіданні спеціалізованої ради було оголошено відгуки на дисертацію та автореферат, які надіслали кафедра історії КПРС природничих факультетів Київсько-

го держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, відділ історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, кафедра історії КПРС Військово-політичної академії ім. В. І. Леніна, сектор історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, кафедра історії КПРС Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова, Політичне управління Червонопрапорного Київського військового округу, кафедра історії КПРС та науково-педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського та інші.

Спеціалізована рада одностайно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Д. П. Григоровичу вченого ступеня доктора історичних наук.

В. А. ЧУМАК (Київ)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НОВІ КНИГИ:

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 р. — К. : Політвидав України, 1984.— 30 с.

Декреты Советской власти. Т. 11. Октябрь — ноябрь 1920 г. — М. : Политиздат, 1983. — 467 с.

Бессмертие юных : Сборник документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации [июль 1942—февр. 1943 гг.]— Донецк: Донбасс, 1983.— 303 с.

БОГАТЫРЕВ А. Т. Девушки в серых шинелях : Рассказ фронтовика. — К. : Молодь, 1983.— 176 с.

Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.). — Киев; Одесса: Вища школа. Головное изд-во, 1983.— 236 с.

Внешнеэкономические связи СССР со странами Северной Европы. — М. : Изд-во МГУ, 1983.— 152 с.

ВОРОБЦОВА Ю. И. Интернациональная деятельность КПСС, 1895—1982 гг.: Укрепление и развитие связей в мировом революционном движении. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1983.— 161 с.

ГАРЧЕВ П. І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад.— К.: Вища школа. Вид-во при КГУ, 1983.— 150 с.

Германская Демократическая Республика. — М. : Наука, 1983.— 358 с.

Герои одиннадцатой пятилетки : Летопись трудовой славы. 1981—1985. Кн. 2. — М. : Экономика; Планета, 1983.— 255 с.

ГОРДЕЕВ В. Б., ПЛЕТНИКОВ В. И. Современная идеологическая борьба: Некоторые проблемы и тенденции.— М. : Политиздат, 1983 г. — 110 с.

Движение неприсоединения в документах и материалах. — М. : Наука, 1983.— 341 с.

ДРУЗЕНКО А. От собора в Варшаве.— М. : Известия, 1983.— 175 с.

Жизнь, отданная борьбе за социализм: 100-летие со дня рождения Г. Димитрова. Материалы торжеств, собрания 17 июня 1982 г. и научно-теорет. конференции Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и АН СССР 1—2 июня 1982 г. Москва.— М. : Политиздат, 1983.— 315 с.

ИОФФЕ Г. З. Колчаковская авантюра и ее крах. — М. : Мысль, 1983.— 294 с.

История книги в СССР. Т. 1, 1917—1921.— М. : Книга, 1983.— 240 с.

ІСАЄВИЧ Я. Д., МАРТИНЮК А. І. Володимир-Волинський : Іст.-краєзнав. нарис. — Львів: Каменярь, 1983.— 71 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1982: Справочник.— М. : Политиздат, 1983. — 160 с.

Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году: Стат. ежегодник.— К. : Техника, 1983.— 383 с.

Освободительная война против фашизма. 1939—1945 гг. — М. : Наука, 1983.— 300 с.

ПАНКРАТОВА А. М. Рабочий класс России: Избр. труды. — М. : Наука, 1983. — 559 с.

ПОДЛЕСНЫЙ П. Т. СССР и США: 50 лет дипломатических отношений.— М. : Международ. отношения, 1983. — 135 с.

Рабочий класс в прошлом и настоящем: Проблемы истории и историографии. — М. : Наука, 1983.— 256 с.

Развивающиеся страны : экономический рост и социальный прогресс.— М. : Наука, 1983.— 655 с.

Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945 : Документы и материалы. В 2-х т. — М. : Политиздат, 1983.— Т. 1, 1941—1943.— 542 с.; т. 2, 1944—1945.— 494 с.

Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945 : Документы и материалы. В 2-х т.— М. : Политиздат, 1983.— 431 с.

СОЛОВЬЕВ А. А. Съезды и конференции КПСС: Справочник. — М. : Политиздат, 1983.— 320 с.

Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921—1941 : Сб. документов и материалов.— К. : Наук. думка, 1983. — 229 с.

СУЛЕМОВ В. А. КПСС — руководящая и направляющая сила советского общества.— М. : Мысль, 1983.— 92 с.

СУХОВ А. Д. Прогресс и история.— М. : Мысль, 1983. — 111 с.

СУЯРКО Л. А. Д. З. Мануильский — революционер, дипломат, ученый. — К. : Наук. думка, 1983. — 167 с.

СЫЧ Е. Г. Деятельность КПСС по сближению наций и народностей в условиях развитого социализма. — М. : Высш. школа, 1983.— 168 с.

Теория революции : История и современность. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.

УЛЬЯНОВА Н. Н. Договорные инициативы СССР — важный фактор укрепления мира.— М. : Междунар. отношения, 1983. — 72 с.

ЧАБАНЕНКО В. В. Прославлені у віках : Нариси про Героїв Радянського Союзу — уродженців Кіровоградської області. — Дніпропетровськ: Промінь, 1983.— 367 с.